

5122

891.99

U-41

1173 M

«ԿԻՒԹԷՆՊԷՐԿ» ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ (ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ) ԹԻԻ 23

891.99

Ս-41

NOV 2011

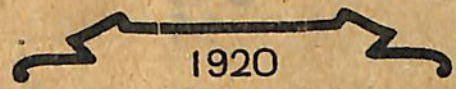
ԼԵՐԱՆ ՈԳԻՆ

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԻ ՄԸ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ
ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Published in
Constantinople, Turkey

ԳՐԵՑ՝ ՍԵԻՆՍ

1920

ՏՊԱԳՐ. ԿԻՒԹԷՆՊԷՐԿ
Կ. ՄԱԳԱՍՏԵԱՆ ԵՒ ԸՆԿ.
Կ. ՊՕՒԻՍ

5122

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Վեց տարուան դադարէ մը յետոյ, այսօր կը ոկսինք Կիւթիւն Պէրկի մատենաշարէն նոր երկերու հրատարակութեան: Կիւթիւն Պէրկի մատենաշարը որոշ տեղ մը կը գրաւէ այլեւս Հայ գրականութեան պատմութեան մէջ, որովհետեւ յաղթելով բազմաթիւ դժուարութիւններու, անիկա սկսաւ ժողովրդական հրատարակութիւններու շարք մը, որուն գտած ընդունելութիւնը ինքնին վարձատրութիւն մըն էր ձեռնարկողներուն:

Մէկ երկու տարուան ընթացքին անիկա տուաւ տասնեակ մը գիրքեր, ժողովրդական գիներով:

Եւ այսօր պատկանելի գործ մը երեւան եկած պիտի ըլլար եթէ մեծ պատերազմը չգար հարուածել սկսուած գործը: Այդ անցեալ գործունէութեան արդիւնքէն խրախուսուած, երբ նորէն գործի կը ձեռնարկենք, համոզուած ենք որ Հայ հասարակութիւնը պիտի գնահատէ մեր ճիշդ և այդ վստահութիւնով իսկ սկսած ենք հրատարակութիւնը ծանօթ գրողի մը մէկ գործին, որ կոչուած է զգայացունց յաջողութիւն մը ունենալ, իր խիստ շահեկան և յուզիչ պարունակութեան պատճառով:

ԼԵՐԱՆ ՌԳԻՆ Հայ երիտասարդի մը վէպն է, մեծ պատերազմի ընթացքին: Այդ երիտասարդը հեռա-

603
39

+

111
Էոր դադուի մը Հայրենիք կը սուրայ, իր արկածա-
լից կեանքի ընթացքին կ'ունենայ զգացումներու և ֆի-
զիքական գոյութեան պայքարներ, որոնք պիտի կար-
գացունին մեծ հետաքրքրութիւնով:

Հետզհետէ հեղինակին գրչին տակ պիտի տողանցեն
Քիւրտ լեռնական աղջկան սէրը դէպի Հայ կտրիճը,
անոր անձնագործութիւնը, հերոսական պայքարը ինք-
նապաշտպանութեան դիմող ժողովուրդին, էրզրումի
գրաւումը, Մեծ Նախանջը, Հայաստանի կոխները և վեր-
ջապէս Հայաստանի անկախութեան հռչակումը:

Սպասելով հասարակութենէն մեր ձեռնարկին գնա-
հատութիւնը, մենք եռանդով կը փարինք գործին:

ԿԻԻԹԷՆՊԷՐԿ

Հրատարակչական Ընկերութիւն

ԼԵՐԱՆ ՈԳԻՆ

ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԻ ՄԸ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ
ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

ԵԼԵԿՏՐԱԿԱՆԱՑԱԾ ՄԹՆՈԼՈՐՏ

1915 Օգոստոս ամիսն էր:

Թրքո-Ռուս պատերազմը իր ծայրայեղ կատաղու-
թեան հասած էր: Երկու կողմերու մեծ յաղթանակները
պատերազմին վախճանին մասին ո և է կանխագուշա-
կութիւն ընել թոյլ չէին տար:

Օրը օրին եւրոպական միւս ճակատներուն վրայ
ալ յաղթանակի նժարները, տեւական ելիւէջ մը ցոյց
կուտային:

Ինչ որ սակայն խրախուսիչ էր, այն հերոսական
պայքարն էր, զոր սկսած էր Հայ ժողովուրդը իր դա-
րաւոր թշնամիին դէմ:

Այնպիսի բոլոր ծայրերէն հայորդիներ վազեցին

Կողկաս, մտնելու կամաւորական բանակներուն մէջ, սլանալու համար դէպի հայրենիք, որ սրտաւորով կը սպասէր իր որդիներուն գալուստին, թօթափելու համար միանգամ ընդ միշտ անարգ լուծը:

Արարատէն մինչեւ Տաւրոս Հայ ժողովուրդը պատէն վար էր առեր իր հրացանը, իր օճախին շուրջ սաւառնող անգղերը վտարելու համար:

Բայց միւս կողմէ ասեւրի լուրեր կը շրջէին բերնէ բերան:

Հայաստանի և Կիլիկիոյ մէջ Հայկական այն շրջանները, որոնք չէին կրցեր առնին բարձրանալ պատնէշին վրայ, հետզհետէ բնաջնջուելու վտանգին մէջն էին: Կանխապէս պատրաստուած ծրագրով մը Իթիֆի-հատը սկսած էր իր ծրագիրը գործ դնել:

Սակայն, ինչպէս ըսի, այդ բոլորին մէջ լուսատու և կենսատու արեւի մը մէջ կը փայլէր կամաւորական շարժումը և Վանի, Զէյթունի ինքնապաշտպանութեան պատմութիւնները, որոնք բերնէ բերան կ'ըլլային մէյ-մէկ հսկայապատում, և կ'ելեկտրականացնէին հեռաւոր պաղօթները, որոնցմէ մէկն էր նաև Պուլկարահայ գաղութը, ուրիշ կը սկսի մեր պատմութեան թելը:

Ժամը 6^{1/2}ն է:

Պուլկարիոյ Ռուսոճուք քաղաքի Հայկական թաղը— Ուն Մէյրաճեանին—անսովոր օգեւորութիւն մը ունի այդ օրը:

Կողմնակի փողոցներէն խումբ խումբ Հայեր և Հայուհիներ, ուրախ զուարթ դէպի պողոտան կուգան, և կ'երթան դէպի մօտակայ բլուր, որ հաւաքավայրն է քաղաքացիներուն:

Սրճարանները լեփ լեցուն են: Դործաւոր ու արհեստաւոր օրուան յոգնութիւններէն յետոյ եկած են մէյմէկ գաւաթ սուրճի կամ օղիի առջեւ մեկնաբանել օրուան լուրերը:

Խումբերը և նստողները զուարթ են: Փռլիի ամպ մը քաղաքին վրայ կը ծանրանայ:

Կայարանին մօտակայ փողոցներէն չորս երիտասարդներու խումբ մը կը յառաջանայ թեւ թեւ, զուարթ միաժամանակ երգելով:

Հայ գիւղացին դարուց ի վեր զեւթ սուր յեր տեսեր

Դաշտը քողոց, սուր հրացան քանի տեղ առաւ:

Երգող խումբին ետեւէն կը յառաջանար 19 տարեկան երիտասարդ մը, առանձինն, լուրջ և ակնարկը չորս կողմ կը պտտցնէր, կարծես բան մը կը փնտռէր: Թէեւ հագուած էր իր ընկերներուն պէս, բայց իր արտայայտութենէն և վարմունքէն բան մը կ'արտաթորէր, որ համակրական մթնոլորտ մը կը ստեղծէր իր շուրջը:

Յայտնի էր թէ այդ երիտասարդը կորովի և վեհանձն նկարագրի տէր էր:

Երբ կայարանին կը մօտենային, յանկարծ մեծ աղմուկ մը լսուեցաւ կայարանին կողմէ:

Սօֆիայի երեւոյցեան կառախումբը հասած էր և բաղմաթիւ ստահակներ կայարանէն կը խուժէին քաղաք պարզած օրուան լրագիրները: Միեւնոյն ժամանակ տեղական Հայ թերթեր լոյս տեսած էին և այդ բոլոր աղաղակները իրար կը խառնուէին:

—Վերջին լուրեր, վերջին լուրեր, Ռուս-թրքական պատերա՛ղմը...:

—Ռուսերու մեծ յաղթանակը կարդացէ՛ք այսօրուան թերթերուն մէջ, թրքական կորուստե՛ր, Անդրանիկի բանակին յաղթանակները...:

—Հայ կիներ ալ կը կռուին, նոր մանրամասնութիւններ Վանի ապստամբութեան մասին...:

—Պալսանեան Մամուլ, Հայաստան, Մշակ, Հորիզոն, կարդացէ՛ք վերջին լուրերը:

—Զէյթուն ապստամբա՛ծ...:

Անցորդները կանգ կ'առնէին, իրարու ձեռքէ կը խլէին, կը կարդային պատերազմի շահեկան մանրամասնութիւնները և կարծիքներ կը փոխանակէին:

Արփիար, այս է քիչ առաջ մեր նկարագրած երիտասարդին անունը, կեցած էր փողոցին մէջտեղը խումբ մը հետաքրքիրներու միջև և կը կարդար բարձր ձայնով օրուան լուրերը: Ռուսերու ամէն մէկ յազթանակը, ինչպէս նաև Հայ կամաւորներու քաջագործութիւնները կարդացած առեն իր ձայնը կը դողդողար և կը թրթռար:

Թերթերէն մէկուն մէջ տպուած էր Անդրանիկի մէկ կոչը, ուղղուած աշխարհի չորս ծայրերը որուած Հայորդիներուն գալ կոռելու և մեռնելու Հայրենիքին համար:

— Պիտի երթա՛մ, պոռաց յանկարծ Արփիար, խանդավառուած և իր պաղարիւնութիւնը կորսնցուցած: Պիտի երթա՛մ, պէ՛տք է որ երթամ, կատարելու համար իմ պարտականութիւնս:

Շուրջինները սկսան ծափահարել:

Արփիար, սթափելով կարմրեցաւ:

— Կեցցէ՛ Արփիարը, կեցցէ՛ն Հայ կամաւորները, կեցցէ՛ Անդրանիկ, պոռացին ամէն կողմէ և ամբողջ խումբը սկսաւ երգել:

Ի զե՛ն Հայեր, ի զե՛ն դիպի Հայաստան

Տանկոնայաստանէն կոչում ե մի ձայն:

Արփիար կամաց մը հեռացաւ, հանդարտ մտքով իր ընկիւթին Դասին մտածելու համար և ուղղուեցաւ դէպի տուն, ուր աշխարհի վրայ ունեցած իր միակ ազգականը, իր մեծ մայրը կը սպասեր իրեն:

— Ինչո՞ւ ուշացար, որդի, գիտես թէ որքան անհամբեր քեզի կը սպասեմ:

— Գիտեմ մեծ մայր, գիտեմ, ստիպողական գործի մը պատճառով ուշացայ:

— Բայց ինչո՞ւ համար այսպէս մտածեցո՞ւ ես: Ինչ ունիս, ինչո՞ւ դիս չես համբուրեր:

— Ոչինչ չունիմ:

Կեռակուրը պատրաստ էր, Արփիար ճաշեց և քաշուեցաւ իր սենեակը, աւարտելու համար իր լրագիրին ընթերցումը:

Յանկարծ իր ուշագրութիւնը գրաւեց թղթակցութիւն մը, գրուած Գահիրէէն Պուլկարահայ թերթի մը: Այնտեղ կը պատմուէր Զէյթունի ապստամբութիւնը, թէ ինչպէ՛ս այդ քաջ լեռնօրդիները զէնք էին վերցուցեր իրենց ազատութիւնը, պատիւը և անկախութիւնը պաշտպանելու համար:

Թղթակցութեան վերջին մասին մէջ կ'ըսուէր թէ արծիւներու այդ կռիւը սակայն չուտով կրնար պարտութիւնով մը վերջանալ, որովհետեւ անոնց մէջ տրամադրութիւն մը ստեղծուած էր խափուելով թուրքին և գերմանին խոտորմներէն զէնքերը վար դնելու:

— Ա՛խ, մը պոռթկաց Արփիարի կուրծքէն, ա՛խ, թեւ եր ունենայի և թռչէի դէպի այդ անպարտելի սարերը, յայտ, կորով ներշնչէի անոնց, մինչև վերջը դիմադրելու:

Այդ վայրկեանէն սկսեալ, մտասեւեռում մը ունեցաւ: Այլեւս կամաւորական շարքերուն միանալ չէր մտածէր, այլ կը խորհէր միջոց մը գտնել Կիլիկիա անցնելու, միանալու Զէյթունցի քաջերուն և պատուով մեռնելու կամ յաղթելու:

Այդ մտածումով տարուած, անկողին մտաւ և անցուց խռովայոյզ գիշեր մը, երազներով և մղձաւանջներով ծանրաբեռնուած:

Միջոց մը երազին մէջ ինքզինքը կը տեսներ հազարաւոր Զէյթունցի մարտիկներու գլուխ անցած, կը խոյանար թրքական բանակին կռակէն զարնելու, կը պատռէր անոնց շղթաները եւ Կովկաս կը հասնէր, երբեմն—միշտ երազին մէջ—կը կարծէր թէ ամբողջ Կիւիկիան ապստամբութեան դրօշ պարզած, անկախութիւն հռչակած է եւ կը փութայ Կովկասի իր եղբայրակիցներուն օգնութեան, միանգամ ընդ միշտ փլցնելու համար թրքական բռնակալութիւնը: Յանկարծ այդ բոլոր երազները կը ցրուէին եւ ինքզինքը չըջապատուած կը զգար թուրքերով, որոնց դէմ տասնհինչ հերոսական պայքար մը մղելէ յետոյ կ'իջնար գետին:

Այդ տանջալից գիշերէն յետոյ, երբ առաւօտուն արթնցաւ, աւելի քան երբեք հաստատօրէն որոշած էր Կիւիկիա մեկնել:

—Պէտք է սո ես գտնուիմ ամենավտանգաւոր տեղը, կը մտածէր ան, իբրեւ Հայրենիքի էն առջեւի դիրքերուն վրայ գտնուող պահակը, պատուոյ տեղը:

Որոշեց նոյն իրիկունն իսկ մեկնել:

Քաղաքին Հայ չըջանակներուն մէջ արդէն լուր տարածուած էր թէ Արփիար կամաւոր կը մեկնի: Ոչ ոք տեղեկութիւն չուներ թէ ան աւելի յանդուգն ծրարակիր մը կազմած էր:

Երբ գործատեղի գնաց, ծափերով ընդունուեցաւ իր ընկերներուն կողմէ: Վարպետը, բարեսիրտ եւ ծերուկ տղուկար մը, որ իբրեւ զինուոր կ'ըսուած էր Պուլկարիոյ ազատագրական պատերազմին առաջ, շնորհաւորեց զինքը իր գեղեցիկ եւ ասպետական ժէսթին համար, համբոսեց ճակատէն եւ դրամական նուէր մը տալով, ըսաւ.

—Գնա՛, քաջ Հայ, գնա պարտականութիւնդ կատարելու, մեր բոլորիս սրտերը քեզի հետ են:

Ամբողջ օրը ուրախութեան օր մը եղաւ: Այդ օրը գործատեղին մէջ ոչ ոք աշխատեցաւ:

Ատեն առեն սակայն արցունքներ կը խեղդէին Արփիարը, երբ կը մտածէր իր մեծ մօր մասին, որուն միակ սիրելին էր: Ինչքա՛ն պիտի տխրէր խեղճ պառւուր, եթէ անգամ մըն ալ չտեսնէր զինքը:

Բայց Արփիար որոշած էր, որոշած էր ոչ իսկ միաս բարով ըսել իր խեղճ մամիկին, որովհետեւ կը զգար թէ պիտի կորսնցնէր իր քաջութիւնը եւ այդ պատկերը կը յուզէր զինքը մինչեւ իր հողին խորը:

Իրիկուան դէմ մեկնեցան կայարան:

Արփիարի քովէն կը քալէր իր մէկ սրտակից բարեկամը, մանկութեան ընկեր մը: Անիկա բռնած էր Արփիարի փոքրիկ պալուսակը: Միւսները ետեւէն կուգային, խնդալով, խօսելով, երգելով:

—Յակոբ... Յակոբ... ըսէ՛, կը խոստանա՞ս թէ յաճախ պիտի երթաս մեծ մօրս մօտ... խիստ յաճախ... սկիզբները նոյն իսկ ամէն գիշեր... կը խոստանա՞ս:

—Այո՛, կ'մկմաց Յակոբ, որ լալու փափաք մը կը զգար:

—Յետոյ... անոր պիտի ըսես... չկրցաւ խօսքը աւարտել, յորդառատ արցունքներ սկսան հոսիլ աչքերէն:

—Դուն անոր պիտի տաս ասիկա:

Կարճ նամակ մըն էր, զոր աւելի յետոյ երբ մեծ մայրը կարդաց իսկ սեղանին մօտ, ուր միշտ կը նստէր իր սիրելի Արփիարը, լացա՛ւ, երկար լացաւ:

Ճերմկութիւն կը խնդրեմ, մամիկ, քեզ պատճառած վիշտիս համար, կը զրէր նամակին մէջ, բայց

մի կտրծեր թէ ես ստահակ մըն եմ: Ո՛հ, դուն գիտես թէ ես ո՛րքան քեզ կը սիրեմ... Ուզեցի երէկ քեզ վերջին անգամ համբուրել, բայց քաջութիւնը պակսեցաւ ինծի... Ներէ՛, մի անիծեր դիս, որովհետեւ քու թոռնիկդ կ'երթայ նուիրական գործի մը համար, հայրենիքի ազատագրութեան համար իր արիւնը թափելու, ներէ ինծի և օրհնէ... ԱՐՓԻԱՐ:»

ԴԵՊԻ ՍԵԼԱՆԻԿ

Կառախումբիմ մէջ—Մագսանենգը—Գնդացիք մը՝
Զէյթունին—Մագսանենգներուն մեկ—
նումը—Ծովուն վրայ:

Կայարանը երկու կառախումբեր կեցած էին, մէկը պիտի մեկնէր դէպի Վառնա, միւսը դէպի Սելանիկ: Ինչպէս ըսինք, Արփիար ոչ ոքի չէր յայտնած Կիլիկիա մեկնելու իր մտադրութիւնը և այդ գաղտնիքը մինչեւ վերջը պահելու համար որոշեց նստիլ Վառնա մեկնող կառախումբը և քաղաքէն յետոյ առաջին կայարանը իջնել ու փոխել ուղղութիւնը:

Սուլիչի ուժեղ հարուածէ մը յետոյ կառախումբը ճամբայ ելաւ:

Վերջին ողջոյններ զրկելէ յետոյ իր բարեկամ Յակոբին, որ աչքերով իրեն կը հետեւէր, մինչդեռ կառախումբը կը հեռանար, Արփիար նստեցաւ երրորդ կարգի վազոնին մէկ անկիւնը և սկսաւ մտածել:

Խորապէս յուզուած էր և վայրկեան մը զղչաց մեկնելու համար: Յիշեց իր լքուած մայրը, ընտանեկան բոյնը, յետոյ մտածից իր ընկերներուն, Յակոբին մասին, որոնք չպիտի տեսնէր թերեւս յաւիտեան և լալու փափաք մը ունեցաւ: Իր աչքերուն առջեւ պարզուեցաւ զրկանքի ու պայքարի այն օրերը, որոնք իրեն կը սպասէին և հայրենիքին ծառայելու գաղափարը զինքը ուղեւորեց:

Երազներու ընդարձակ աշխարհի մը մէջ բնկումած էր, երբ վայրաշարժին սուլիչին ձայնը յիշեցուց իրեն թէ կառախումբ փոխելու ժամը եկած է:

Միւս կառախումբն ալ գրեթէ ամայի էր: Արփիար երկնցաւ նստարանի մը վրայ և քնացաւ երջանիկներու աներազ քունով մը:

Միօրինակ ճամբորդութեան մը երրորդ օրը Արփիար Սելանիկ հասաւ և ուղղուեցաւ հայոց եկեղեցին, հոն պառկելու տեղ մը արուեցաւ իրեն: Յետոյ առաջին գործը եղաւ նաւահանգիստ երթալ, ուր բաղմաթիւ նաւեր քարափներուն երկայնքը կը սպասէին իրենց մեկման ժամուն:

Աննկարագրելի յուզում մը պատեց զինքը: Այն ջուրը որ իր կոխած հողը կը թրջէր, կը թրջէր նաեւ Կիլիկիոյ հողը, որքան կը փափաքէր ժամ առաջ հասնիլ հոն:

Այս մտածումներուն մէջ թաղուած էր, երբ զգաց ձեռք մը, որ կ'իջնէր ուսին վրայ և ձայն մը, որ կըսէր.

— Բայց Արփիարն է սա, հոս ի՞նչ գործ ունիս:

— Իսկ դո՛ւն, Պետրոս:

Եւ երկու բարեկամները որոնք զիրար կը գտնէին

ծովուն եղերքը ողջագուրուեցան այնպէս, ինչպէս կը ողջագուրուին իրենց հայրենիքէն հեռու գտնուողները և իրար հարցաքննեցին:

— Ի՞նչ գործ ունիս հոս, Արփիար:

— Իսկ դո՞ւն, գործատեղիէն մեկնելէ ի վեր տեղեկութիւն չունիմ քեզմէ:

— Ահա մեկնելէս յետոյ Սեւանիկ եկայ, քիչ մը յետոյ...

Խօսքը կտրեց շփոթած:

— Էյ, յետոյ, ի՞նչ գործ կընես հիմա:

— Ոչինչ, հոս եկայ, այդքան...

— Բայց ինչո՞վ կ'ապրես:

— Ը... Ը... Է՛հ, ձգէ, յետոյ կըսեմ քեզի: Ինչո՞ւ պէտք: Հիմա դուն ըսէ տեսնեմ, ի՞նչ կը փնտռես այս օտար քաղաքին մէջ:

— Ես... ես Նիլիկիա պիտի երթամ:

— Հէ՛... կատակ կ'ընես:

— Երբեք: Ընդհակառակը շատ լուրջ կը խօսիմ:

— Ուրեմն կը մեկնիս, բայց ի՞նչ ճամբով:

— Կը մեկնիմ, բայց չեմ գիտեր ինչպէս... քիչ մը բխտիմ ձգած եմ:

— Ես կրնամ քեզի օգնել:

Այս անգամ զարմանալու կարգը եկած էր Արփիարին:

— Այո, կը կարծեմ որ պիտի կրնամ օգտակար ըլլալ, ինծի հետ եկուր:

Քառորդ մը յետոյ հասան նաւահանգիստի թաղերէն մէկը: Ամէն աղգինաւագներ կը վխտային. Բէֆալօնիացի ձկնորսներ, անգլիացի և ֆրանսացի նաւադներ, մալթացի յեղուղակատիպ նաւաստիներ ղերար կը խաչածեւէին հրեայ մականկավարներու և թուրք բեռնակիրներու հետ:

Կանգ առին ցած, գրեթէ գետնափօր կապելայի մը առջեւ:

Պետրոս ներս մտաւ, Արփիար հետեւեցաւ անոր, հազիւ նշմարելով նաւադներուն դէմքերը: Երբ քան թանձր էր ծխախոտի մուխէն և կերակուրներու շոգիէն դոյացած մշուշը:

Երկու բանկամները յառաջացան մինչեւ փոքրիկ սրահ մը, ուր նստած էին հինգ հոգի, գինիի շիշերուն առջեւ:

Սննամոթները նորեկին նայեցան կէս կասկածոտ, կէս զարմացական ակնարկով մը:

Յոյն նաւաստիներ էին բոլորը:

Պետրոսին և յոյներուն միջեւ յունարէն լեզուով փոխանակուած քանի մը խօսքերէն յետոյ, Պետրոս դարձաւ Արփիարին և ըսաւ.

— Ես կրնամ օժանդակել քեզի քու նպատակիդ իրադարձման համար, պայմանաւ որ կատարելապէս զաղտնապահ պիտի մնաս և ոչ ոքի բան մը պիտի ըսես այս մասին:

«Այս մարդիկը նաւաստիներ են նաւու մը, որ ամէն 15 օրը անգամ մը կը մեկնի հասկէ, զաղանի կերպով պաշար և պէնդին տանելով գերման ընդծովեաներու, որոնք կը յածին Միջերկրականի մէջ և որոնց զաղանի կայանը կը գտնուի Նիլիկիայի ափերուն մօտ: Մնոնք այդ կերպով խոշոր շահեր կընեն, անշուշտ մեծապէս վտանգելով իրենց կեանքը, որովհետեւ բաղմաթիւ Ֆրանսական և անգլիական զորահաւորներ պահակ կը շրջին ծովուն վրայ և անոնց հսկողութենէն խուսափել շատ դժուար է:

«Հաւանաբար երկու շերք օրէն մեկնին: Նաւուն մէջ մէկ հոգիի պակաս կայ, դուն պիտի անցնիս անոր

Պատկեր 1

Թուրք զինուորացիները կը հալածեն Արփիարը
որ անոնց ձեռքէն կ'ազատէ գնդացիքը
(Տեսնել յաջորդ պրակները)

տեղը, նաւը իր պաշտօնը կատարելէ յետոյ քեզ պիտի
ձգէ ծովեզրքը և դուն պիտի կրնաս քու նպատակդ
իրագործել: Բայց, ինչպէս ըսի, այս մասին ամենա-
կատարեալ գաղտնապահութիւն պէտք է: Նաւը իբր
թէ բրդեղէն ապրանքներ կը փոխադրէ և իր բոլոր
թուղթերը այդ կը վկայեն: Ահա այս պայմաններով,
կը յուսամ որ ամէն ինչ կը կարգադրուի:»

Արփիար երկար չմնաց հոն: Վերջնական սրուշում
մը տալէ առաջ կուզէր լաւ մը մտածել և այնպէս
դործել: Առանց քաղաքով հեռաքրքրուելու, ուղղակի
դնաց եկեղեցի և վճռեց գործելէ առաջ խորհուրդ
հարցնել տեղւոյն ծերուկ քահանային, որ բարի և ազ-
գասէր մարդու մը համբաւն ունէր:

Իր սիրտը բացաւ անոր: Պատմեց և նկարագրեց
իր հոգիին փոթորկումները և անոր խօսքերէն անհուն
սփոփանք մը դժաց:

Բարի մարդը քաջալերեց զինքը և խրախուսեց: Ար-
փիար խոստովանեցաւ, հաղորդուեցաւ և աւելի զօրա-
ցած գծաց ննջելու իր սենեակը:

Առաւօտուն, նոր արթնցած էր քունէն, երբ քա-
հանան եկաւ զինքը գտնել:

—Տղաս ըսաւ ան, երկար ատենէ ի վեր Սելանիկի
Հայ գաղութին մէկ քանի ազգայինները ձեռք անցու-
ցած են գնդացի մը, զոր կը խորհէին հիմա կամա-
ւորներուն ղրկել: Եթէ կրնաս ու եւ միջոցով
զայն հետդ առնել, տար Զէյթուն, իմ օրհնութիւննե-
րոնս հետ միասին և թող Աստուած քեզի հետ ըլլայ:

Քահանան և Արփիար գացին եկեղեցիին կից
դռնուող տունը, ուր Արփիար հիացումով դիտեց այն
զէնքը, որ կ'առաջարկուէր միասին տանիլ կի-
պիկիս:

603
39

Ամենավերջին տեսակէ կատարելագործուած զընդացիր մըն էր, երկու սնտուկ փամփուշտով: Անիկա ոչ միայն կրնար մեծ օգուտ ունենալ իբր զէնք, այլ և անոր բարոյական ազդեցութիւնը ինքնապաշտպանութեան դիմող Համերուն վրայ պիտի բլլար անհաշուելի:

Կը մնար զայն առանց բռնուելու նաւ փոխադրել, և անանկ տեղ մը պահել, որ նոյն իսկ նաւուն յոյն նաւաստիները չկասկածէին, որովհետեւ կրնային արգելք բլլալ:

Արփիար անմիջապէս գնաց դաւա Պետրոսը և եղբւրթիւնը պատմեց անոր:

— Սպասէ վայրկեան մը ըսաւ ան, երթամ տեսնեմ թէ նաւուն մէջ ո՞վ կայ:

Հինգ վայրկեան վերջ վերադարձաւ նախընթաց օր տեսած յոյն նաւաստիներէն մէկուն հետ, որ ըսաւ:

— Վաղը պիտի մեկնինք: Այսօր իսկ դուն նաւ պիտի դաս և այս գիշեր հսկողութեան կարգը քուկդ պիտի բլլայ:

Ուրախութեան ժպիտ մը անցաւ Արփիարի դէմքին վրայ, որ նշանակալից ակնարկ մը փոխանակեց Պետրոսի հետ:

Բաղիֆարիան մեկնեցաւ և երկու երիտասարդները առանձինն մնացին:

— Այժմ երթանք քահանան տեսնելու և մեր ընելիքը կարգադրելու, յայտարարեց Պետրոս: Ճամբան այս ջինը պարզեց իր ծրագիրը:

— Մենք, ըսաւ, անմիջապէս գնդացիրը և փամփուշտները պիտի փաթեցնենք անկողինի մը մէջ և պիտի կարենք. Բաղաքին ծայրը հրուանդան մը կայ ծովեզերեայ վիլլաններէն անդին ուր կը դռնուի մոքսանենգներու բոյնը: Մինչեւ գիշեր մեր հակը հոն կը

տանինք և գիշերը ես նաւակով մը կը փոխադրեմ զայն շողենաւ: որ պէտք եղածին պէս կրնանք պահել, Հոն թէեւ մաքսախոյզներ կան, բայց ես ծանօթ եմ անոնց և առանց քննութեան կրնամ անցնիլ: Դուն կրնաս անմիջապէս նաւ երթայ:

Արփիար մեկնեցաւ:

Երկու ժամ յետոյ եկեղեցիին գուռնէն կը հեռանար կառք մը, որուն մէջ նստած էր Պետրոս:

Մութը հետզհետէ կը ծածկէր քաղաքը: Վերջին անցորդներ տուն կը շտապէին: Բաղաքին գուռներուն առջեւ յոյն զինուոր մը կեցուց կառքը:

— Բիտ ինն:

— Քէֆալօնիա, պատասխանեց Պետրոս, արտասանելով կարգախօսը:

— Բեռնա՛, ըսաւ զինուորը մէկ կողմ կենալով:

Բաղաքէն դուրս ընդարձակ բացատան մը կար, տեղ տեղ ծառերով:

Յանկարծ տարօրինակ երեւոյթ մը գրաւեց Պետրոսի ուշադրութիւնը, երկար ատենէ ի վեր չուք մը կը հետեւէր կառքին: Կասկած ժը արթնցաւ մէջը մի գուցէ լրտես մըն էր որ կը հետապնդէր զինքը:

Ճիշդ այդ միջոցին կառքը կ'անցնէր ծառի մը քովէն: Առանց մեծ ճիգ մը ընելու, Պետրոս կախուցեցաւ ծառին ճիւղերէն, վեր մագլցեցաւ և պահուրտեցաւ, մինչ կառքը կը շարունակէր իր ճամբան:

Շուքը միշտ կը հետեւէր: Հետապնդողը հասաւ ծառին տակ և անցաւ: Ճարպիկ շարժումով մը Պետրոս վար ցատկեց և առանց ժամանակ տալու լրտեսին որ կարենայ հոտին դառնալու, աղմուկին պատճառը հասկնալու համար, ուժեղ և լաւ զետեղուած բռնեցքի հարուած մը իջեցուց գլխուն: Մարդը զգայազիրկ

ինկաւ, Պետրոս հանեց Կօտին, լաւ մը կապեց ձեռքերը, Թաշկինակով մը փակեց բերանը և նետեց զայն փոսի մը մէջ: Յետոյ առանց աւելի տնտնալու վազեց կռքին հտեւէն: Կռապանը ո և է կասկած չէր ունեցած, այնքան արագ կատարուած էին բոլորը:

Հասան ծովեղերը: Հակը վար առնուեցաւ և զետեղուեցաւ նաւակի մը մէջ:

Կէս ժամ յետոյ Պետրոս իր Թանկագին բեռով կը գտնուէր շոգենաւին վրայ:

Կը մնար զայն զետեղել աչքէ հեռու տեղ մը:

Անմիջապէս քակեցին հակը և դուրս հանեցին զնոցիրը:

Կարճ խորհրդածութենէ մը յետոյ որոշեցին այդ բոլորը զետեղել շոգենաւին քովէն կախուած փոքրիկ նաւակներէն մէկուն տախտակամածին մէջ: Սկսան դործի և աշխատեցան անդու:

Արշայոյսը ծագելու վրայ էր երբ ամէն ինչ կատարեալ էր: Գնդացիքէն և երկու սնտուկ փամփուռներէն ո և է հետ չէր մնացած:

Վերջին ողջագութում մը, լուզուած մէկ քանի խօսքեր, քաջալերական ձեռքի սեղմում մը, և երկու բարեկամները իրարմէ բաժնուեցան:

Արփիարի համար կը սկսէր կեանք մը անակնկալներով լեցուն, արեւը կը ծագէր և առաւօտեան շքեղ համայնապատկերին դէմ, ուր նիզակներու նման վեր կը սլանային մինարէները Թուրքո-յունական քաղաքին, **ան կրողը**նցաւ արժանաւոր և անընկճելի գաւազը ըլլալ ըմբօստ Հայաստանին:

Հեռահեռ նաւաստիները սկսան գալ, Բացի նախորդ օրուան մարդոցմէ, եկան նաև առաջին և երկրորդ նաւապետները, ինչպէս նաև երկու մեքենավար:

Կեանքը սկսած էր եռալ նաւահանգիստին մէջ: Սուլիշները կը ծանուցանէին մեկնումը, նաւակներ կ'երթային կուգային ճամբորդներ փոխադրելով, նաև նաև իրար կը կանչէին, ամէն ազգի դաշնակից զրօշակներ կը ծածանէին:

Երկրորդ նաւապետը քննեց թէ բոլոր նաւաստիները հոն էին: Ճշդելէ յետոյ անոնց ներկայութիւնը, մեկնումի հրամանները տուաւ:

Եւ մաքսանենք նաւը սկսաւ հեռանալ դէպի բաց ծով:

ԲԱՅ ԾՈՎՈՒՆ ՎՐԱՅ

Կիլիկիայի ծովեզրին մօտ. — Հեսապոլում. —
Փախուս — Նաւաբեկութիւն. — Կիլիկիայի
հողին վրայ

Շուտով շոգենաւը սկսաւ սուրալ հանդարտ ծովուն վրայ: Արփիար կամրջակին վրայ կեցած էր, մինչ իր առջեւէն տակաւ կ'անհետանար քաղաքը: Նաւահանգիստին մէջ կեցած էին բազմաթիւ անգլիական և ֆրանսական զրահաւորներ ու փոխադրանաւեր, որոնք

զինուոր բերած էին, սերպական բանակը ուժեղացնելու համար:

Մեր հերոսը ամբողջ ճամբորդութեան ընթացքին կէտ առ կէտ կատարեց իրեն տրուած հրամանները, հոն թողնով իր շուրջինները: Սակայն աշխատութեան ժամերէն դուրս կը քաշէր նաւուն մէկ կողմը և աչքերը երկինք յառած երկար տառն կ'երազէր, կը գծէր իր ծրագիրը:

Ճամբորդութեան հինգերորդ առաւօտը բուն հով մը սկսած էր և ծովը կ'ալեկոծէր:

Երբ մութը լաւ մը կ'ոխեց, շոգենաւը մարեց իր բոլոր լոյսերը և կանգ առաւ:

Կիլիկիայի ծովեզրին առջեւ Իսկէնտէրուի մօտերն էին:

Նաւուն բոլոր նաւաստիները հաւաքւած էին և կը սպասէին հրամաններու:

Մեքենաները դադրած էին և առագաստները բացած:

Որոշւած էր որ ծովեզրէն փոքր առաջատանաւ մը պիտի դար մինչեւ մաքսանենգներու նաւը, պիտի առնէր պէնզինը և միւս պաշարները, տանելու համար մօտերը գտնուող ընդծովեաներու կայանը:

Բոլորը անհամբեր կը սպասէին որոշւած նշանին, ծովը հեազհետէ կ'ալեկոծէր:

Յանկարծ հրթիռ մը լուսաւորեց հորիզոնը, սլացաւ օդին մէջ քանի մը քիլօմէթր հեռուէն:

Որոշւած նշանն էր:

Առագաստանաւը պիտի դար, բայց ծովը անքան խիստ էր, որ պիտի կրնա՞ր արդեօք մօտենալ նաւուն:

Ուարիսիւր ծով իջեցուցին նաւաստիները, երկրորդ նաւապետը կը քննէր հորիզոնը, մինչդեռ Արփիար և ուրիշ նաւաստիները կը պատրաստէին չւանները, եկող առագաստանաւը կապելու համար:

— Ի՞նչ տնայիտան օգ, կը մոմար նաւապետը:
Նոյն միջոցին քանի մը տասնեակ մէթր հեռուէն սուլիչի ձայն մը լսեցաւ, նոյն նշանները տրեցան շոգենաւէն: Բոլորը մտահոգ էին, պիտի կրնայի՞ն առանց բաղխումի մը նաւակը մօտեցնել շոգենաւին:

— Ամէն ի՞նչ պատրաստ է:

— Այո՛:

Նաւակը տեսնեցաւ: Երկու սուլիչի հարւածներ, նաւաստիները ծոցեցան շղթաներուն վրայ և քանի մը վայրկեան յետոյ երկու նաւերը քով քովի էին:

Առագաստանաւէն դուրս ելան մէկ գերման սպայ և երեք գերման նաւաստի:

Տենդոտ գործունէութիւն մը սկսաւ, բոլոր նաւաստիները առանց դադարի սկսան պէնզինի անտուկները իջեցնել առագաստանաւին մէջ:

Յանկարծ, այն միջոցին երբ վերջին անտուկները կը տեղաւորուէին առագաստանաւին մէջ, ուժեղ լոյս մը ցայտեց դէպ ի երկինք, բաց ծովուն կողմը և դանդաղօրէն ուղղւեցաւ ծովուն վրայ:

Անգլիական զրահաւորի մը լուսարձակն էր, որ պահակ կը շրջէր ծովուն վրայ և կը հետապնդէր թըշնամի նաւերը:

Անասելի անձկութիւն մը տարածւեցաւ ամբողջ ընդծովեային մէջ:

— Անմիջապէս առագաստները վար, պոռաց նաւապետը:

Կարելի եղածին չափ շոգենաւը փոքր պետք էր ցոյց տալ, խուսափելու համար զրահաւորին հրէզէն աչքէն, որ կը ծակէր խաւարը անհաւատալի տարածութենէ մը:

Այդ միջոցին փոթորիկը հասաւ իր գերագոյն առատիճանին:

Երկինքը սեփ սեւ էր և կարծես այնքան ցած, որ կը միանար ծովուն:

Անձրեւը սկսած էր հետիզանման: Ալիքներուն վերայ չողենաւ կը պարէր:

Զրահաւորին լուսարձակը իր լոյսը կը պտտցնէր ծովուն վրայ, կարծես փնտռելով իր որսը:

Մեքենաները առաջնորդող խողովակին մէջ հրաման մը պոռաց նաւապետը: Լսեցաւ մեքենաներուն աղմուկը:

Անմիջապէս նաւը շարժեցաւ,

— Յառաջ, պոռաց նաւապետը:

Այդ վայրկեանին լուսարձակին ամբողջ լոյսը կեդրոնացաւ նաւուն վրայ, յետոյ ուղղեցաւ դէպի ծովեզերք:

Մթութեան րոպէէ մը օգտուելով, առագաստանաւը բաժնեցաւ չողենաւէն և ալիքներուն վրայ խօլական պար մը դառնալով ուղղեցաւ դէպի ծովեզերք:

Լուսարձակը նորէն կեդրոնացուց իր լոյսը չողենաւին վրայ:

— Ո՛ր և է միջոցով զրահաւորին ուշադրութիւնը պէտք է հեռացնել առագաստանաւէն, բնաւ նաւապետը իր մարդոց: Շօգենաւին մակուկը ծով իջեցուցէք...

Նաւապետին նպատակն էր այդ մակուկը իջեցնել ծով, որպէս զի զրահաւորէն անոր միայն ուշադրութիւն ընէին ու հետապնդէին և միւսը անվտանգ հասնէր: Այդ միջոցին չողենաւն ալ միջոց պիտի ունենար օգտուելով խաւարէն, հեռանալ և աներեւութանալ:

Շօթաները ճանչեցին և փոքրիկ նպւակը ծովուն վրան էր արգէն:

Ինչ զէս յայտնի է, Արփիար և Պետրոս այդ նաւակին մէջ պահած էին գնդացիներ և երկու սնտուկ փամփուշտները:

— Ես կը վարեմ նաւակը, մէջ նետեցաւ Արփիար, դուք խոստացած էիք զիս կիլիկիայի ծովեզերքը հանել, քանի որ հիմա պիտի փախչիք և միեւնոյն ատեն կ'ուղէք որ այս նաւակին մէջ մէկը մտնելով հեռացնէ զրահաւորին ուշադրութիւնը, ես յանձն կ'առնեմ:

— Լաւ, պատասխանեց նաւապետը. անմիջապէս որ իջնես մակուկին մէջ, հրթիռ մը պիտի վառես, զրահաւորին ուշադրութիւնը քու վրադ հրաւիրելու համար:

— Այո, ըսաւ Արփիար

Հինգ վայրկեան յետոյ մակուկին հրթիռին լոյսը կը լուսաւորէր խաւարը, որուն կը պատասխանէին զրահաւորէն թնդանօթով, իսկ մաքսանենք նաւը կը փախչէր մութէն օգտուելով:

Սաւարը հետզհետէ կը փարատէր, բայց ընդհակառակը ծովը աւելի կը կատղէր:

Երբ լոյսը բացուեցաւ, Միջերկրականի անհուն տարածութեան վրայէն անհետացած էին զրահաւորը, մաքսանենք նաւը և առագաստանաւը:

Կը տեսնուէր միայն ծովուն քմահաճոյքին խաղալիք փոքրիկ մակուկ մը, որուն մէջ Արփիար նստած էր և կ'աշխատէր մօտենալ ծովեզերին, որ դժբախտաբար խոյս կուտար իրմէ:

Վեց ժամէ ի վեր կը գտնուէր ծովու վրայ, բայց չէր կրնար ոտք կոխել այնքան բաղձացւած ծովեզերին վրայ:

Այդ օրն ալ եգաւ Արփիարի համար պայքարի օր մը բնութեան տարրերուն կատաղութեան դէմ: Բան մը անձկութիւնով կը պատէր զինքը: Զարաչար աշխատանքը, անօթութիւնը հետզհետէ ուշաթափ կ'ընէր

զինքը : Կը մտածէր թէ արդեօք պիտի հասնէ՞ր իր նպատակին , երբ այնքան մօտ էր անոր և որ սակայն կը խուսափէր իրմէ , երբ կը կարծէր անոր հասնիլ :

Օրը անցած էր առանց զգալու : Մութը նորէն կը պատէր չորս կողմը , իսկ մակոյկը կը ճարճատէր , ալիքներուն խաղալիք :

Թմրութիւն մը կը պատէր զինքը : Անձկութիւնը և անձանութ երանութիւն մը կ'իջնէին իր հոգիին վրայ և կը լքէր ինքզինքը նաւակին խորը , սպասելով ճակատագրին կատարուելուն :

Յանկարծ կարծես աչքերուն առջեւէն կը վերցուէր վարագոյր մը և Արփիար կը տեսնէր իր մեծ մայրը նստած ծաղկաւէտ պարտէզի մը մէջ , աւելի ծերացած և կորաքամակ :

Սակայն իրենց տան պարտէզը չէր տեսնուէր : Ոչ , բայց չէ՞ որ իրենք հիմա այլեւս Պուլկարիայի մէկ քաղաքին խեղճուկ հայ զաղթականը չէին , այլ Հայաստանի ազատ քաղաքացիները : Յիշեց որ իրենք ալ , ինքն ու մեծ մայրը , տարիներու տառապանքէն յետոյ եկած էին հաստատուիլ հայրենի երկրին մէջ , վերջապէս վայելելու համար անկախ հայրենիքին բոլոր քաղցրութիւնները : Արփիար փառքով պաակւած էր պայքարի օրերուն և հիմա հանգիստ կ'ապրէր իր այդ գեղեցիկ բնակավայրին մէջ , արժանանալով բոլորին յարգանքին ...

Մէկէն ի մէկ այս պատկերն ալ անհետացաւ Արփիարին աչքերուն առջեւէն և խաւարը պատեց անոր բանականութիւնը ...

Մակոյկը կը շարունակէր սատանայական պար մը պարել ալիքներուն վրայ , իսկ Արփիար ուշադրոյթ մնար նաւակին խորը :

ՍՈՒԷՏԻՈՅ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Բօրը—ինքնապաշտպանութեան որոշում—
Արփիար կիսամեռ — փրկութիւն —
Արփիարի կրակի մկրտութիւնը

Փոթորկոտ մրրիկին յաջորդեր էր խաղաղ օդ մը և արեւը կը բարձրանար , խոստանալով գեղեցիկ օդ մը :

Այդ օրը անօրինակ լուր մը տարածւած էր Կիլիկիան աշխարհի Սւետիայի հայ գիւղերուն մէջ :

Եկեղեցիներու դուռներուն վրայ յայտարարութիւններ փակցւած էր օրով , թուրք կառավարութիւնը կը յայտարարէր բոլոր Հայերուն թէ 48 ժամուան մէջ պատրաստ պէտք է ըլլան , ձգելու իրենց տունն ու տեղը , կառավարութեան որոշած տեղը երթալու համար :

Այս հրամանը բնական հետեւանքն էր մէկ քանի ամիսէ ի վեր հայ գիւղերուն դէմ գործ տրւած հարստահարութիւններու քաղաքականութեան :

Կամայական բռնադրաւումներ , զօրահաւաք , ծանր աւերակներ , ահա այն բոլոր միջոցները , որոնք լեցուցած էին դառնութեան բաժակը և կաթիլ մը մնացած էր

յորդելու: Այդ կաթիլը եղաւ տեղահանութեան հրամանը:

Սւէտիացին, Նիլիկիայի հերոսներու այդ շառաւիղը համբերող էր, բայց միեւնոյն ժամանակ քաջ: Անիկա իր ինչքը կորսնցնելու կը հանդուրժէր, բայց չէր կրնար թոյլ տալ որ իր պատիւն ալ աղարտուի և ցեխերու մէջ թաթախուի:

Այդ օրը, ուրիմն յուզւած էին, բոլոր գիւղերը: Ինչ շատ աչքի դարձող անձնաւորութիւններ հաւաքուած էին, գիւղապետին՝ Իսկէնտէր աղայի տունը և կը խորհէին թէ ի՞նչ միջոցներու պիտի դիմուի, որպէս զի ժողովուրդը փրկուի:

Հոն էին գիւղին քահանան, պատուելին, մուխթարը, կուսակցական ներկայացուցիչներ և Ամերիկայէն վերադարձած քանի մը երիտասարդներ:

Առաջին անգամ խօսք առաւ գիւղապետը՝ Իսկէնտէր աղան և պատմեց թէ ինչպէս 15 ժանտարմաներ իջած էին գիւղ, չաւուշի մը հետ և բերած էին կառավարութեան տեղահանութեան հրամանը:

Խոր լռութիւն մը, մահուան լռութիւն մը կը տիրէր բոլոր ներկաներուն վրայ: Բոլորը կը հասկնային թէ ի՞նչ կը նշանակէր այդ տեղահանութիւնը, թէ այդ ճամբէն անցնողներէն շատ քիչերը վերադարձեր էին:

— Ահա կացութիւնը: Մենք հոս հաւաքուած ենք օրօշում մը տալու համար: Վայրկեանները թանկագին են, արագ պէտք է գործել: Թող ձեզմէ ամէն մէկը իր կարծիքը յայտնէ...

Գիւղապետին խօսքը կէս մնաց, որովհետեւ բոլոր ներկաները արտայայտեցին իրենց ամբողջ ղգացածը և մտածածը մէկ բառով միայն:

— Ինքնապաշտպանութիւն: Մեռնինք զէնքին փառած, քան թէ մորթուինք սլխարի նման:

Ոտքի ելաւ երիտասարդներէն մէկը, բարձրահասակ, արծուեռունդն, հայու և Նիլիկեցիի իսկական թիպար մը և ըսաւ:

— Լուր դրկենք բոլոր շրջակայ գիւղերուն, մինչեւ Քիլիս, հրաւիրելով որ անոնք բոլորը միանան մեզի և գործը ընդհ. ոյժերով վարենք:

Բոլորը համամիտ գտնուեցան: Որոշեցին այն գիշեր իսկ տասնեակ մը սուրհանդակներ հանել անմիջապէս դէպի գիւղերը. ընդհ. ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար:

Այդ օրը գիւղին մէջ անօրինակ եռուզիչ մը կար: Զէնքի փոխադրութիւն, պարէնի հաւաքում, խումբերու կազմակերպում և այս բոլորը ժանտարմաներուն աչքին առջեւ, որոնք կը կարծէին թէ մեկնումի պատրաստութիւններ է որ կը տեսնուին, և կ'ուրախանային, մտածելով որ ամբողջ գիւղին հարստութիւնը և գեղեցիկ հարսերը իրենց պիտի ըլլայ: Երբեք մտքերնուն չէր անցներ այն ճակատագիրը, որ կը սպասէր իրենց: Բոլորովին անձնատուր գինիին, երեկոյեան դէմ բոլոր ժանտարմաները գինովցած կը խորթային:

Յանկարծ գիւղին մէջ շշուէ մը տարածուէր էր: Ծովեզերքը խաղաղող տղաքներ աւազին վրայ տեսնելին մարդ մը պառկած և խորտակուած նաւու մը կտորները:

Անմիջապէս եկեր լուր Կուեր էին և գիւղացիները գունդագունդ կը դիմէին ծովեզերք, հասկնալու իրողութիւնը:

Գիղղապետին տան մէջ գտնուող ժողովականներն ալ վերջացուցեր էին իրենց խորհրդածութիւնը և կը մեկնէին:

Երբ իսկէնաէր աղա իր տղոցը հետ հասաւ ծովագետք, գիւղացիները հաւաքուելու էին արկածեալին գլուխը: Մէկ երկու պառուներ, որոնք գիւղին բժիշկի համբաւ ունէին, կ'աշխատէին ռիտփեցնել արկածեալը:

Սոյոր պատուածք մը դէմքին վրայ, աջ աչքէն մինչեւ կզակը, կ'արիւնոտէր: Գիտակցութիւնը կորսնցուցած էր և կուրծքէն իռպոտ ձաւներ կը լսուէին:

Ինչպէս ընթերցողները գուշակեցին, աւագին վրայ պառկող այդ երիտասարդը ուրիշ մէկը չէր, բայց եթէ Արփիար, որուն գտնուած նաւը եկեր խորտակուել էր ցամաքին վրայ, նոյն առաւօտուն իսկ:

Բայց նոր հաւաքուած գիւղացիները չէին գիտեր թէ այդ վերաւոր երիտասարդը ինչ ազգի կը պատկանի, ատով հանդերձ կրկնապատկեցին իրենց խնամքները մինչեւ որ քանի մը կցկտուել խօսքեր օկու լսուել բերնէն ... կիւ... ազ... թիւն ...

Իսկէնաէր աղա առաջ անցաւ, ծռեցաւ վերաւորեալին վրայ, ահանջը մօտեցուց վերաւորին բերնին:

— Կիւիկիա ... մրմնջեց Արփիար:

— Հայ է եղբ'ր, չնչացին բոլոր ներկաները:

— Քիչ մը օղի բերէք:

Օղիի քանի մը կաթիլները բարեբար ազդեցութիւն ունեցան Արփիարի վրայ, որ աչքերը բացաւ և մօրած նայուածք մը պտտցուց շուրջը, փորձելով հասկնալ թէ ունց մէջ կը գտնուի:

— Ո՛ւր կը գտնուիմ:

ՈՄի՛ վախնար տղաս, չորս կողմդ տեսած մարդիկը հայեր են և պատրաստ քեզի խնամելու:

Ուրիշ ո՛ր և է խօսք չլսեց Արփիար, միայն մրմնջեց:

— Գնդացիք ... փամփուշտները ... նաւը ... ազատեցէ՛ք:

Ապշութիւն մը պատեց բոլորը:

Արփիարի շունչը երթալով կը ծանրանար, մահւան գալուկ մը կը պատէր զինքը, ուժասուլառ մէկ երկու օրւան անօթութեւնէն, յոգնութեւնէն և յուզումէն:

— Տարէ՛ք մեր առունը. հրամայեց իսկէնաէր աղա, իր մօտը գտնուող երկու տղոցը:

Քանի մը գիւղացիներ պատգարակ մը շինեցին փայտի կտորներով, անոր վրայ դրին Արփիարը, որ հազիւ կը շնչէր և հեռացան:

Յանկարծ քանի մը աղաք, որոնք արկածեալ նաւուն մօտերը կը խաղային, վազելով եկան դէպի հաւաքուած գիւղացիները:

— Երկու մտուկ կայ նաւուն մէջ, պոռաց անոնցմէ մէկը:

Այս անգամ ամբոխը շարժուեցաւ դէպի նաւը: Մէկ կողմ ըրին փայտերը և յանկարծ երեւան եկաւ երկու մտուկներուն հետ միասին գնդացիքը:

Շատ քիչերը կեանքերնուն մէջ տեսած էին գնդացիք մը, չէին գիտեր թէ ինչ է ան, երբ երիտասարդ մը, որ երկար առեն Աւերիկա գտնուած և նոյն իսկ ծառայած էր ամերիկեան բանակին մէջ, առաջ անցույթ յայտնի ուրախութիւնով մը, քննեց գնդացիքը, հասկնալու համար թէ անաղարտ մնացած էր և ըսաւ բարձրաձայն:

— Ասիկա գնդացիք մըն է, հրացանի տեսակ մը, որ ինքնաշարժ է և շատ գնդակներ կ'արձակէ: Այս գործիքը մեր ինքնապաշտպանութեան համար պիտի ունենայ մեծ օգուտներ, և մեր թշնամիները սարսափով պիտի լսեն անոր երգելը: Միայն թէ թրջած է, պէտք է անմիջապէս մաքրել, որբել և իւղոտել:

Գնդացիին ու երկու սնտուկ փամփուլաներն ալ փոխադրեցան Իսկէնտէր աղայի տունը, ուր քիչ յետոյ հաւաքուեցաւ շրջակայ զինդերու ներկայացուցիչները Կրկին խօսուեցաւ ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութեան մասին և օրոշուեցաւ նոյն իրիկուն

Պատկեր 2 (տես էջ 15)

Երկու բարեկամները յառաջացան մինչեւ փոքրիկ սրահ մը, ու նստած էին հինգ հոգի գինիի շիշերուն առջեւ:

Իսկ ձերբակալել գիւղերուն մէջ գտնուած բոլոր ժանտարմները, կապկպել զանոնք և տունով տեղով քաշուել Մուսա լեռը, թող չտալով թշնամիին մօտենալ իրենց, կռուիլ մինչեւ վերջը, յաղթել կամ պատուով մեռնիլ:

Հինգ վայրկեան յետոյ միւս գիւղերու ներկայացուցիչները ձիով կը մեկնէին, հաղորդելու համար օրոշումը:

Գիւղացիները դժոռարութիւն չքաշեցին զինաթափ ընելու ժանտարմները: Անոնք այնքան խմած էին, որ անդդայ կը պառկէին: Մէկ քանի երիտասարդներ դացին անոնց գտնուած տունը, կապկպեցին, առին զէնքերը և լեցուցին ախոռի մը մէջ:

Ոչ մէկ արգելք կար այլ եւս իրենց ծրագիրը գործադրելու: Գիշերուան ժամը 12ին պիտի սկսէր վերելք զէպի լեռ:

Գեղեցիկ և պայծառ գիշեր մըն էր: Լուռ ու մունջ քանի մը հարիւր հողինոց թափօր մը կը բարձրանար զէպի Մուսա լեռը: Լուսնին լոյսը իյնալով այդ խուճերին վրայ, տարօրինակ տպաւորութիւն մը կ'ընէր:

Ոչ մէկ շշուէ կը լսուէր, իր տունն ու տեղը, իր օճախը լքող այդ ժողովուրդը կը զգար բռնէին ահաւորութիւնը, կը զգար թէ այլեւս չպիտի կրնայ վերագառնալ հոն, որուն հետ կապուած էին այնքան յիշատակներ, ուր թաղուած էին իր նախահայրերու աճիւնները:

Թափօրը շրջապատած էր քառասունի չափ զինուած երիտասարդներ, եղան կռուքերու: Վրայ բեռցուած էին ասն կահ կարասիները կիները և մանուկները: Խուճերն ճիշտ մէջտեղը կառքի մը վրայ պառկած է Արիիար: Անկա գտած է իր գիտակցութիւնը, թէեւ

կորսնցուցած արիւնին և քաշած տառապանքին պատճառով չտփէն աւելի տկարացած էր: Անոր կառքին քովէն երկու ջորիներու վրայ բեռցած էին գնդացիքը և երկու սնտուկ փամփուռները, չորս զինուած երիտասարդներու պաշտպանութեան տակ: Երբ այդ խումբը հասաւ կիրճի մը բերանը, հոն կանգ առաւ:

Բոլորը յոգնած էին, անհրաժեշտ էր քիչ մը հանգիստ ընել, միեւնոյն ատեն հետադադարէն զրկել, երթալ քննելու համար թէ կիրճին անցքը ու է վտանգ չէր սպառնար:

Նոյն միջոցին հեռուէն երեւցաւ ուրիշ խումբ մը: Անմիջապէս քանի մը ձիաւոր երիտասարդներ ընդառաջեցին անոր, հասկնալու համար թէ որոնք էին եկողները, բարեկամներ թէ թշնամիներ:

Մէկ ժամ յետոյ հասկցւեցաւ թէ զրացի գիւղին բնակիչներն էին, որոնք կուգային հաւաքելու որոշուած տեղը:

Հետզհետէ հասան բոլոր միւս գիւղերու բնակիչները և 3—4000 հոգիէ բաղկացած այս հսկայ մարդկային ալիքը շարժեցաւ առաջ, որոշուած տեղը հասնելու համար:

Առաւօտը նոր էր ծագեր, երբ գիւղացիները կանգ առին: Բարձրավանդակի մը վրայ էին, ուր պիտի հաստատէին իրենց կեդրոնատեղին: Այդտեղ պիտի մնային բոլոր կիները, տղաքը, ծեբերը. իսկ զէնքին ընդունակ այրերը կարգով պիտի հսկէին կիրճերուն բերանը, սարերու գագաթէն, թոյլ չտալու համար որ թշնամին մօտենայ:

Երբ քիչ շատ ամէնքը տեղաւորւեցան, գիւղականները քով քովի եկան և խորհրդակցութիւնը սկսաւ որոշելու համար իւրաքանչիւրին պարտականութիւնը:

Անմիջապէս կազմեցաւ ղինւորական խորհուրդ մը, վարելու համար ինքնապաշտպանութեան դործը: Տուցաւ կարգւեցան զէնքերը, որոնք հազիւ թէ 150—200 հատ էին. մէջը ըլլալով որսի հրացանները: Թէեւ քիչ էր այս քանակը, բայց ինքնապաշտպանութեան բնազդը, քննադէմ նախ զիրքին անմատչելի ըլլալը յոյս կը ներշնչէին թէ կարելի պիտի ըլլար թշնամիին լաւ դաս տալ, եթէ փորձէր մօտենալ զիրքերուն: Այս բոլոր կարողութիւնները ընկէ յետոյ պարէնի խնդիրը ամէնէն կնճառ հարցն էր: Գիւղացիներու մեծ մասը թէեւ ունէր ամսուան մը պարէն, բայց կային խեղճեր ալ, որոնք անշուշտ անկարելի էր լքել:

Որոշուեցաւ առանց ժամանակ կորսնցնելու անմիջապէս փոքրիկ ձիաւոր խումբեր կազմակերպել, որոնք պիտի յարձակէին թրքական գիւղերու վրայ, պիտի քշէին տաւարը գէպի բանակատեղի:

Նոյն լրիկունքով անոնցմէ առաջինը, բաղկացած 12 հոգիէ, առաջնորդութեամբ Իսկէնտէր աղայի տղուն՝ Կոպեռնիկի, մեկնեցաւ գէպի թրքական գիւղ մը:

Երկու երեք անգամ գիւղացիներուն բանակած տեղին ղիմաց գտնուող բարձրութեան մը վրայ, փոքրիկ խումբին պետը կործնեց տեսնել անհանգստացնող ուրուականներ: Ձին արագացուց, գէպի կասկածելի վայրը գնաց, բայց քիչ յետոյ վերադարձաւ ոչինչ չը գտնելով:

Քանի երեկոյեան տուրները կը տարածուէին, այնքան փոքրիկ խումբին վրայ կ'ընէր սարսուռ մը, կարծես կը զգային թէ տարօրինակ բաներ մը պիտի պատահէր:

Հեռուն, ծառերուն ճիւղերը մարդոց տալուորութիւնը կ'ընէին:

Վերջապէս հասան նեղ արահետի մը առջեւ, անոր վերջաւորութեանը կը սկսէր հովիտ մը, որուն խորը կը տեսնուէր թրքական դիւղ մը և կովերու երամակ մը:

Կռկունքի հրամանով երկու մարդիկ առաջ անցան ճամբան հետադադարելու համար: Անոնք երեսի վրայ պառկեցան և աներեւութացան ծառերուն և խոտերուն միջեւ:

Կէս ժամ յետոյ վերադարձան: Ոչինչ տեսած էին:

Այն ատեն խումբը առաջ անցաւ, բոլորը ձիերէն իջած էին և հրացանները լեցուն, պատրաստ էին առաջին յարձակման դիմադրելու: Բոլորը ուշադիր, կը քննէին շրջակայքը:

Արահետը անցնելու վրայ էին, երբ յանկարծ լըռւեցաւ հրացանի պայթիւն մը:

Բոլորը կանգ առին, ամէն մէկը ապաստանեցաւ ժայռի մը ետեւ, մինչդեռ Կռկունքի ձեռքով ցուցնելով այն տեղը, ուրիշ եկած էր դնդակը, կը հրամայոր կըրակել:

— Հոն, ձախ կողմը, տղաք: Լաւ ուշադրութիւն, աւելորդ փամփուշտ մի արձակէք:

Հանդարտօրէն, զսպելով իրենց յուզումը, տղաքը սկսան կրակել դէպի այն կէտը, զոր ցոյց տուած էր Կռկունքի:

Բոլորը միասին չէին կրակեր, այլ առանձինն՝ հառանձինն, և ամէն անգամ որ դիմացի կողմէն գլուխ մը կ'երեւէր:

Կռկունքի կարճ մէկ հրամանը յանկարծ դադարեցուց հրացանաձգութիւնը: Ան իր ձեռքը երկնցուց դէպի թշնամի կողմը: Արդարեւ հոն պահոււթած մէկ քանի ժանտարմները ոտքի ելած էին և նետուելով ձիերուն վրայ, քառամբակ կը փախչէին:

Մեր բոլոր կտրիճները ցատկեցին իրենց ձիերուն վրայ և սկսան հալածել զանոնք, մինչև որ աներեւութացան անտառին մէջ:

Հետապնդումը շարունակել աւելորդ էր, մանաւանդ որ իրենք ուրիշ պաշտօն մը ունէին:

Փոխեցին իրենց ճամբան և սրարչաւ ուղղակեցան դէպի թուրք դիւղը:

Հոն ուէէ դիմադրութեան չհանդիպեցան, քչեցին 50ի չափ կովերը և 150է աւելի այծեր դէպի իրենց բանակատեղը:

Մեծ եղաւ ուրախութիւնը, երբ այդ աւարը հասաւ:

Ինքնապաշտպանութեան առաջին օրը լաջող անցած էր, ինչ որ կանխադուշակել կուտար թէ այդ գործը յաջող վերջաւորութիւն մը պիտի ունենար:

Շաբաթ մը գրեթէ կեսօրը միօրինակ անցաւ, բացի մէկ քանի փոքր արկածներէ:

Թուրք կեղծոսական լիառավարութիւնը դեռ անդէկութիւն չէր ստացած և զինուորներ շարժման չէր դրած հայ դիւղացիներու ինքնապաշտպանութիւնը պատժելու համար:

Այդ շարժումն ընթացքին Արփիար բաւական կազդուօրուած էր: Իր վերջը գրեթէ դադարած ըլլալով, լաւ սնունդը ու լերան առողջ օդը զինքը շուտով ոտքի հանեցին:

Անիկա գաղթին տառներորդ օրը արդէն ինքզինքը առողջ կը զգար, մասնակցելու համար գիշերային արշաւանքներու:

Տառնեմէկերորդ օրը լերան շրջակայքը սկսաւ ծածկուիլ զինուորներով, ժանտարմներով և պաշը պօղուքներով:

ընդ: Ոչ միայն եկած էին կառավարական բանտերումէջ գտնուած ոճրագործները, իբրեւ զինուոր, այլ և թուրք գիւղացիներէն բոլոր զէնքի ընդունակ ազամարդիկը վազեր էին, հայ ջարդելու և թալանելու համար:

Սակայն բոլոր կիրճերուն բերանները բռնուած էին հալերու կողմէ, այնպէս որ տառնեակ մը հայ երիտասարդներ բաւական էին անցըր փակելու:

Օրերը իրարու կը յաջորդէին: Թէեւ թուրքերը երբեք չէին յաջողեր յառաջանալ, բայց պաշարւողները անձկանօք կը տեսնէին իրենց պարէնին սպառիլը:

Երէք չտրաթ անցած էր այն օրէն, երբ հեռացած էին գիւղերէն: Շարաթ իրիկուն մը արտակարգ զինուորական խորհուրդ գումարուեցաւ, որոշելու համար թէ ի՞նչ միջոցի պէտք էր դիմուէր, այդ անել կացութենէն ազատելու համար:

Զինուորական խորհուրդը որոշեց երկու քաջարի երիտասարդներ ղրկել դէպի Քիլիս, այնտեղի Հայերէն, որոնք տակաւին տարագրուած չէին, օշնութիւն խնդրելու: Միւս կողմէ խոշոր դրօշակ մը շինել, վրան կարմիր խաչով և տնկել լեռան ամենաբարձր տեղը, տեսնուելու համար ծովեզրին մօտը յառող դաշնակից զբահաւորներէ:

Կը մնար իբրեւ պատգամաւոր մեկնող երկու երիտասարդները գաննի:

Անոնք մահը աչքերնին առած, պիտի ճեղքէին թշնամի պաշարող գիծը:

Ատիկա այնքան դժար գործ մըն էր, որ կը պահանջէր գերագոյն զոհողութիւն մը:

Երկար չսպասեցին սակայն գտնելու համար այդ երիտասարդները:

Արփիար և Կոպեռնիկ պատրաստակամութիւն

յայտնեցին նոյն իրիկունն իսկ մեկնիլ, որոշւած պաշտօնով:

Ընտրուեցան գտնուած ձիերուն էն լաւերը: Երկու երիտասարդները զինուեցան թրքական հրացաններով, ամէն մէկը հինգ հարիւր փամփուշտով, երկու տասնհարուածեան տարճանակ, մէյ մէկ լայն դաշոյն:

Որոշուեցաւ որ ճամբան իրենց հետ առնեն սուրիացի արաբ առաջնորդ մը:

Յուզիչ էր մեկնումի պահը:

Բոլորը հաւաքուած էին մեկնողներուն շուրջը: Իսկէնտէր աղա, իր կէնը, աղջիկը եկած էին ճամբու դնել Կոպեռնիկը:

— Գացէ՛ք, գացէ՛ք, գաւազներս, ըսաւ ձերուկ գիւղապետը, քանի որ այսքան ժողովուրդը, յոյսը ձեր վրայ է, գացէք: Մնաք բարով ըսէք, Կոպեռնիկ մօրդ և քրոջ, չեմ գիտեր թէ նորէն իրար պիտի տեսնենք:

Բոլոր ներկաները իրենց գդակները կը շարժէին երբ մեր երկու կտրիճները խթանելով իրենց ձիերը հեռացան քար քարոտ ճամբէն:

Չանհրեւութացած վերջին անգամ մը դարձան և ղրկեցին ողջոյն մը բոլոր մնացողներուն:

Օրը կը տարաժամէր: Երկու երիտասարդները մէկ քանի ժամ ձիավարեցին անընդհատ: Կէս գիշերուան մօտ հասան սուրիացիներու գիւղ մը, ուր սուրջնորդ մը վարձելով մեկնեցան, գիւղին մէջ գիշերը անյարմար նկատելով, բայց կէս ժամուայ ճամբայ երթալէ յետոյ, կանգ առին ձիերուն հանգիստ տալու և քիչ մը բան ուտելով կաղզուրուելու և քնանալու համար:

Որոշեցին որ փոխն ի փոխը քնանան և հսկեն, վտանգի մը չհանդիպելու համար:

Կոպեռնիկ և Սուրիացի առաջնորդը պառկեցան,

իսկ Արփիար հրացանը լեցուն, սկսաւ հակել շրջակայքը :
Ժամ մը հազիւ անցած էր, երբ տարօրինակ ձայն
մը լսեց, կարծես մարմին մը կը սողար խոտերուն մէ-
ջէն :

Անշարժ մտիկ ըրաւ : Սուրիացի առաջնորդը քիչ
մը առաջանալէ յետոյ ստաքի ելաւ և մերձուեցաւ ծա-
ռերու պուրակի մը մէջ :

Մէկ ոստումով Արփիար ոտքի ելաւ և հետեւեցաւ
Սուրիացիին : Անիկա ծառի մը կրթնած էր, իսկ անոր
առջեւ սպայ մը, թուրք սպայ մը կեցած էր, որուն
բաներ մը կը պատմէր Սուրիացիին :

Արփիար անմիջապէս համոզուեցաւ որ Սուրիացիին
զինքը կը մատնէր :

Ի՞նչ պէտք էր ընել, առաջին անգամ էր որ մարդ
մը պիտի սպաննէր... սպաննել... առիկա զինքը
կ'ահարեկէր : Բայց պարտաւիճանութիւն մը ունէր, հա-
ղարաւոր ժողովուրդի կեանքը թերեւս իր պաշտօնին
յաջողութենէն կախում ունէր :

Հրացանի երկու հարուած լսուեցաւ, և սպան ու
Սուրիացիին գետին ինկան դիակնացած :

Կռպեռնիկ հրացանը առած վազեց :

— Շո՛ւա, ձե՛րուն վրայ և մեկնինք, մատնուած
ենք :

Երկու երիտասարդները նետուեցան ձիերուն վրայ
և սլացան առաջ :

Ճիշդ ատեն էր, որովհետեւ քիչ յետոյ հրացանա-
ձգութիւն մը սկսաւ և թուրք զինուորներու ջոկատ մը
առաջ վազեց, բայց արդէն ուշ էր : Արփիար ու Կո-
պեռնիկ շատոնց հեռացած էին :

Թուրք զինուորները գետնին վրայ գտան միայն ի-
րենց սպային և դաւաճան Սուրիացիին դիակները
կուրծքէն դարնուած :

ԱԳԱՐԱԿԸ Կ'ԱՅՐԻ

Աւերակ երկրին մէջ—Ագարակը—Անճնուէր
Հայունին—Թուրք աւազակները—Ագարա-
կապանին անէ՛ծքը—Արդարացի վրէժ :

Յաջորդ առաւ երկու ձիւորները բաւական հե-
ռացած էին վտանգաւոր շրջանէն, ուր կը վիտային
թուրք պաշտպաններ և գիւղացիներ և որոնք կ'եր-
թային զօրացնել պաշարողներու շղթան :

Առանց առաջնորդի, անոնք ստիպուած էին սովո-
րական ճամբաներէն հեռու, լեռնային ուղիներ ընտրել :

Օրերը իրարու կը յաջորդէին, գրեթէ առանց ու է
արկածի : Չորրորդ օրն էր որ կ'աճաբորդէին անդուլ :
Միօրինակ ճամբէ մը կը յառաջանային : Առջեւէն
կ'երթար Կոպեռնիկ, Արփիար, ձգած իր ձիուն սանձը,
կը հետեւէր անոր և թաղուած էր խոր մտածման մէջ :

Նը յիշեր իր մեկնումի օրէն ի վեր տեղի ունեցած
բոլոր տարօրինակ անդրերը :

Կը յիշեր իր խեղճ մեծ մայրը, լքուած, միայնակ,
սխաւոր և արտասուալից : Անի, ալ անշուշտ այդ բո-
ւլէին իր մասին կը մտածէր :

Արցունքներով լեցուեցան աչքերը բայց դսպեց ինք-
զինքը : Չէ՞ որ Կոպեռնիկն ալ ձգած էր իր մայրը, հայ-
րը, քոյրը, նետուած վտանգին առջեւ : Չէ՞ որ այդ
հաղարաւոր արերը, աղաքը, կիները, լքեր էին իրենց
օճախը տունն ու տեղը և ապաստաներ էին լեռ :

—Այո՛, պէտք է քաջ ըլլալ, դարաւոր վրէժը պիտի լուծենք, մա՛հ կամ աղատութիւն, մտածեց Արփիար և խթանելով ձին, գնաց միացաւ Կոպեռնիկի։

Կոպեռնիկ կեցուցած էր ձին և կը դիտէր ձերմակ չէնք մը։

Ագարակի նմանող չէնք մըն էր։

Ձողուլութիւնով մօտեցան։

Հայ գիւղացիի մը մը բնակավայրն էր։ Քաղաքէ ու գիւղէ հեռու, լեռներուն մէջ կոշտուած, անշուշտ այդ ագարակին մէջ բնակող հայ գիւղացի ընտանիքը աղատ էր մնացեր տարագրութենէ։

Շէնքին առջեւ պարապ կին մը և երիտասարդ աղջիկ մը ընդունեցին զանոնք։

Երբ հասկցան թէ ո՞վ էին և ուր կ'երթային, աւելի համակրութիւն ցոյց տուին։ Երիտասարդ աղջիկը ձիերը տարաւ ախոռ, մինչեւ պառաւ մայրիկը ճաշաբան կը տանէր երկու երիտասարդները։

Անդանին վրայ դրուած էր կաթ, մածուն, պանիր, լւղ, հաւկիթ և կանանչեղէն։

Առատօրէն կերան անոնք։

Յետոյ գոհացում տուին երկու կիներուն հետաքրքրութեան, պատմեցին թէ ինչպէս տեղահանութեան հրաման եկած է. թէ ինչպէս Սուէախացիները լեռ են բարձրացած։

Երբ հարցուցին տան ախոռ մասին, իրենց պատասխան տրուեցաւ թէ ան արտը կը գտնուի։

Երբ երկու կողմի հետաքրքրութիւնը յագեցաւ և Արփիար ու Կոպեռնիկ հանգստանալու պիտի երթային։ Ահռելի աղմուկ մը փրթեցաւ դրան առջեւ։

Արփիար պատուհանը վազեց և դուրս նայեցաւ։ Տեսածը սարսափելի էր։

—Թուրքերը... կմկմաց։

Սարսափ մը պատեց բոլորը։ Մահուան դալուկ մը պատած էր երկու հայուհիները։ Չորս թուրք սպայ և բազմաթիւ զինուորներ իջան ձիերէն և սկսան բազխել դրան։

—Ոչինչ կրնանք ընել, ըսաւ Կոպեռնիկ։ Շատ են։ Ձենք կրնար դիմադրել, պիտի պահուրդենք և սպասենք արդիւնքին։

Ճաշատենակին երկու պատուհանները կը նայէին ագարակին ետեւը։

Արփիար և Կոպեռնիկ վար ցատկեցին, մինչդեռ երիտասարդ հայուհին քաջալերանքի մէկ քանի խօսքերով անոնց կուտար հրացանները և ինքն ալ կը հետեւէր անոնց։ Երկու երիտասարդները և աղջիկը ախոռէ մը ներս մտան և ծածկուեցան յարդի թէղերուն մէջ։

Ծերուկ կիներ գնաց դուռը բանալ։ Սպաները կոպտաբար մէկ կողմ հրեցին կիներ և ներս մտան։

—Է՛յ, պառաւ, ուտելիք և խմելիք տա՛ր։

Խեղճ կիներ վախէն կը սարսափ, առանց առարկելու գնաց օդի և ուտելիք բերի։

Սպաները սկսան ուտել։ Զինուորներն ալ խոհանոցը թալաներ ու սկսեցին խմել։

Շուտով սպաներուն ճաշը փոխուեցաւ զինարարութիւն։ Ահռելի կերպով կը խմէին. մինչդեռ ագարակապանուհին անկիւն մը քաշուած էր։

—Գեղեցիկ աղջիկ կամ հարս չունի՞ս, պառաւ։ Այս գիշեր մենք հոս պիտի մնանք և առանձինն պառկել չենք ուզէր։

—Ես առանձինն եմ, ինձմէ զատ ոչ ոք չկայ հոս։

Սպան վերջուց հողէ գաւաթներէն հատ մը նետեց կնոջը, բարեբախտաբար հարուածը վրիպեցաւ:

Յանկարծ ճաշարանին դուռը բացուեցաւ և սեմին վրայ երեւցաւ ագարակապանը:

Առաջացաւ գէպի սպաները և յանկարծ դերագրդռուած, տոգոռնած, աչքերը կայծակնացայտ պոռաց.

— Ի՞նչ կ'ուզէք մենէ, վատեր, աւագակներ գողեր... Չկրցաւ խօսքը բւարտել, չորս թուրքերը յարձակեցան ագարակապանին վրայ, որ կատաղօրէն դիմադրեց, բայց ի վերջոյ ուժատկաւ ինկաւ:

Կապկպեցին զայն սիւնի մը:

— Մի՛ սպաննէք, խնայեց'էք կը պաղատէր կէնը:

— Յյո՛ր, չենք սպաններ այս դիշեր, վաղը առտու մենք պիտի մաքրենք այս խրճողոնին, կեալուրին հաշիւը: Այսօր չենք ուզեր մեր քէյֆը արխունտել:

Շարուեակեցին խմել սնդագար:

Խոհանոցին մէջ զինուորները կը հետեւէին իրեն պետերուն օրինակին:

Կէս ժամ յետոյ բոլորը այնքան խմած էին, որ սկսան քնանալ ոմանք սեղանին տակը, ոմանք սեղանին կամ նստարաններուն վրայ:

Լռութիւնը տարածուեցաւ չէնքին մէջ:

Պատաւ ագարակապանուհին որ անկիւն մը կը կուտէր, դուրս ելաւ, եկաւ գէպի ամուսինը և քակեց անոր կապերը, յետոյ վազելով դնաց փառու և եղելութիւնէ իմաց տուաւ պահուրտած երիտասարդներուն:

Բոլորը հաւաքուեցան սրահին մէջ, ընելիքնին որոշելու համար:

— Բեր կառքը, լծէ եզները, հրամայեց, ագարակապանը իր աղջկան:

— Այլեւս հոս չեմ կրնար մնալ, պիտի հեռանամ, բայց վրէժս լուծելէ յետոյ:

Կառքին վրայ բեռցուցին անհրաժեշտ առարկաները, ագարակապանին կէնը և աղջիկը նստան կառքին մէջ:

Ծերունին և երկու երիտասարդները գացին յարդանոց և վերադարձան յարդի խուրճերով:

Տարածեցին զանոնք սենեակին չորս կողմը, ուր կը խորթային թուրքերը, կրակի տուէն, գոցեցին դուռները և հեռացան:

— Արգարութիւնը պիտի կատարուի, ըսաւ ծերունին խաչակնքելով:

Կէնը և աղջիկը հասկցան ծերունիին վրէժինդրութիւնը և իրենք ալ խաչակնքեցին ու աղօթեցին, մինչդեռ ան ոտքի վրայ, ահալի իր վրէժիմոլութեան նման կը դիտէր առանց յուզուելու իր ինչքին փճացումը և իր վրէժիմոլութիւնը:

Կառքը հեռացաւ, երկու ձիաւորները կը հետեւէին անոր, մինչդեռ ագարակը կը վառէր լուսաւորելով ամբողջ հորիզոնը: Այսպէս ուրեմն, կը սրբուէր յիշատակը այն ագարակին, ուր սերուգներ հասեր էին:

— Աւելի լաւ է որ այրի ան, քան թէ աւագուկներու ուրջ դառնայ:

Բոլորը խոնարհեցուցին իրենց գլուխը: Կարելի՞ էր որ այդ տեսակ որդիներ ունեցող ազգ մը մեռնի:

— Ասիկա անաջիտ վրէժս է, ըսաւ ծերունին, ուրիշներ պիտի յաջորդեն անոր: Աշխարհը մեծ է, անշուշտ պիտի գտնեմ տեղ մը, ձեզ պահելու համար, իսկ ես պիտի մեռնիմ այն տուն, երբ կատարեալապէս լուծած ըլլամ վրէժս, մնաս բարով ո՛վ հայրենի ճակ:

Արցունքներ սկսան հոռիլ ծերունիին աչքերէն, մինչդեռ ազարակը կը շարունակէր այրիլ, իր աւերակներուն տակ թաղելով մէկ քանի տառնեակ թուրքեր:

ԳԻՇԵՐԱՅԻՆ ԱՐՇԱԽԱՆՔ ՄԸ

Բաժանուժ—Հետապնդումը—Թուրքերուն ձեռքը
կալանաւոր—Արփիարի անձնագրոնու-
թիւնը—Փախուսք:

Քանի մը ժամուան ճամբորդութենէ յետոյ ազարակապանին ընտանիքը և երկու երիտասարդները իրարմէ պիտի բաժնուէին:

Բաժանումը շատ յուզիչ եղաւ: Արփիար և Կոպեռնիկ առջ սլացան նեղ ճամբէն:

Արփիար մեծ հաճոյք մը կ'ըզար այս գիշերային արշաւանքէն:

Երկու ժամ ձիավարելէ յետոյ կանգ առին լքուած հիւղակի մը առջեւ: Հանգստացան քիչ մը, կեր տուին ձիերուն և պառկեցան մինչեւ արշալոյս:

Առտուան դէմ մեկնեցան: Հեռուէն կ'երեւար գիւղ մը: Երկու երիտասարդները չմտաեցան գիւղին, վախնալով որ հոն թուրք ժանտարմաներ կրնան գտնուիլ:

Բաւական հեռացած էին գիւղէն երբ իրենց ետեւը լսեցին ձիերու ոտնաձայն մը:

Անձկալից ետ դարձան:

Հորիզոնին վրայ փռլի ամալ մը կը բարձրանար: Քիչ յետոյ քանի մը ստուերներ բաժնուեցան այդ մըշուէն:

—Թուրք զինուորներ, մեզի կը հալածեն:

Սրդարեւ ճիշդ էր: Անշուշտ լրտեսներ լուր տուած էին գիւղը գտնուող թուրքերուն, երկու ձիււորներուն անցքը:

Յուսահատութիւն մը եկաւ Արփիարի և Կոպեռնիկի վրայ: Ինչպէս կրնային փախչիլ: Իրենց ձիերը թէև հրաշալի կենդանիներ, բայց յոգնած էին երկար ճամբորդութենէն:

Կրնային վերջին ճիգ մը ընել: Պէտք էր աճապարել որովհետեւ հետապնդողներուն ոտքի ձայնը կը մօտենար և զինուորներուն ստուերները հետզհետէ աւելի կը թանձրանային:

—Յառաջ, պոռաց Արփիար, քիչ մը ոյժ և քաջութիւն— պիտի կրնանք փրկուիլ:

Խթանեցին ձիերը և առաջ խոյացան:

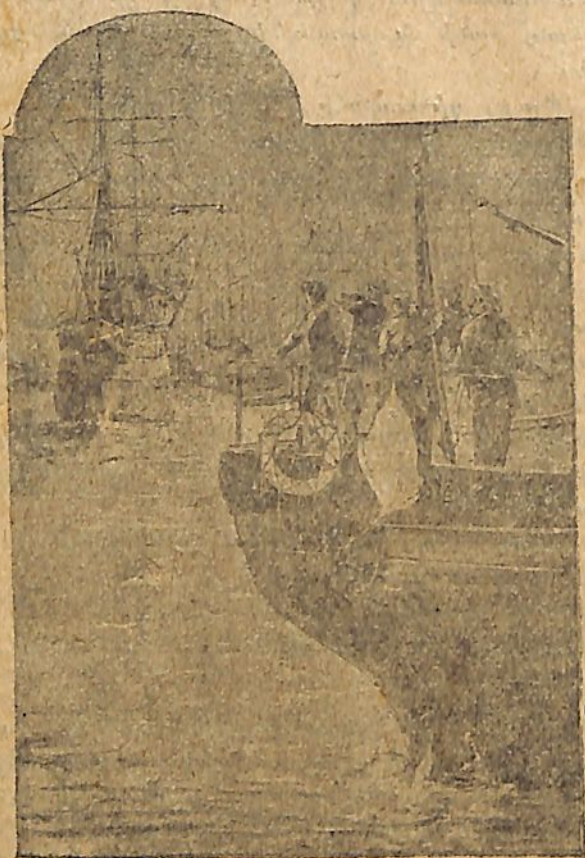
Բայց յանկարծ հրացանի ձայն մը լսուեցաւ և գնդակ մը սուլեց:

Կոպեռնիկ ճիչ մը արձակեց և սրունքէն վիրաւորուած ձգեց ձիուն երասանակները, երեւաց և ինկաւ Արփիարի վրայ, ու գրկեց զայն և շարունակեց արշաւել:

Բայց այս գերմարդկային ճիգը չէր կրնար շարունակուիլ:

—Փախչէ՛, պոռաց Կոպեռնիկ, յուսահատ ճիչով մը, փախչէ՛ և վրէժս լուծէ:

—Փախչի՛լ, երբէ՛ք, կամ միասին կը մեռնինք, կամ միասին կ'ազատինք:

Պատկ. 3 (Տես էջ 21)

Եւ մաքսանենց նաւը սկսաւ յառաջանալ
դէպի բաց ծով

—Ո՛հ, ո՛հ, թող դիտւ և դնաւ Յիշէ նուիրական
պարտականութիւնդ, 4000 հազի մեղէ կը սպասեն:

Կոպեռնիկ սահեցաւ Արփիարի բազուկներէն և
գետին ինկաւ: Իր ձին, զարմացած լիանդ առաւ, յետոյ
եկաւ իր տիրոջը մօտ, հոտոտեց, տխրութեամբ
սկսաւ խրխնջալ:

Հետուն Արփիար կը սուրբար խօլ վաղքով մը,
կարծես իր ատելութեան, վրէժխնդրութեան և ցաւին
զգացումը թեւեր կուտային իր ձիուն ալ:

Թուրքերը շուտով հասան Կոպեռնիկի մօտ, դադ-
րեցան հալածելէ Արփիարը և ձիու մը վրայ նետելով
Կոպեռնիկը վերադարձան:

Սակայն Արփիար ալ կանգ առած էր, տեսնելով
որ թուրքերը գինքը չէին հալածեր:

Ի՞նչ պիտի ընէր առանց Կոպեռնիկի, ո՛ւր պիտի
երթար, պիտի լքէ՞ր զայն թուրքերու ձեռքը:

Լոյս մը ծագեցաւ մտքին մէջ: Զիէն իջաւ, կտպեց
զայն թուրքի մը և վերադարձաւ հոն, ուր կանգ առած
էին թուրքերը:

Անոնց ոտքերուն հետքերէն առաջնորդուելով, ուղ-
տաւ այն գիւղը, ուր տարեր էին Կոպեռնիկը:

Արփիար առաջացաւ և քիչ յետոյ նշմարեց բաւա-
կան խոշոր խումբ մը, ձիաւորներ, հետեւակ զինուոր-
ներ, թնդանօթ մը, որոնք առաջ կ'երթային:

Պահուրտելով սացառներուն մէջ կրցածին չափ
մօտեցաւ թուրք ջոկատին և քայլ առ քայլ հետեւե-
ցաւ անոնց մինչեւ գիւղեր, երբ թուրքերը բանակեցան
բլուրներով շրջապատուած բացատանի մը մէջ:

Անոնք երկար ճամբորդութենէ մը յոգնած էին հա-
ւանաբար և մանաւանդ գիւղերուան պատճառով չէին
համարձակեր առաջ երթալ, որովհետեւ շրջակայ լեռ-

ներու մէջ կը վխտային հայ ֆէտայիներ :

Կառքերը շարեցին բանակատեղիին չըջակայքը . վրտններ կանգնեցին և ձիերը արձակեցին :

Կոպեռնիկ չուաններով կապկպուած , ծառի մը տակ նստուած էր և յօգնութենէն ու անօթութենէն թմրած , չորանցուցած էր իր գիտակցութիւնը :

Քիչ յետոյ երկու զինուոր մօտեցան վիրաւոր հայորդիին :

Արփիար , հեռուէն անձկանօք՝ կը դիտէր անցած դարձածը :

— Ոտքի ե՛լ , կեավուր , պոռաց զինուորներէն մէկը , ստքովը զարնելով Կոպեռնիկին :

— Ի՞նչ պառկեր ես , հօրդ տունը գիտցա՞ր հոս : Կոպեռնիկ չպատասխանեց , ոտքի ելաւ :

Դիտեր թէ ի՞նչ ճակատագիր կը սպասէր իրեն :

Թուրքերը դնդակի մը իսկ արժանի չալիտի տեսնալին զինքը և հաւանաբար մորթէին եաթաղանով մը :

Բայց ինքը , լեռներու ազատ զաւակը , կը վախճա՞ր միթէ մահէն :

Քալել սկսաւ դէպի բանակատեղիին կեդրոնը :

— Է՛յ , կեավուր , ի՞նչ գործ ունէիր հոս , ի՞նչ կը փնտռէիր , զէնքովդ մինչեւ հիմա քանի՞ թուրք սպաննեցիր :

— Կրցածիս չափ չատ :

— Կրցածիդ չափ չա՞տ , լա՛ւ , մենք քաւել կուտանք իսլամներու արիւնը :

— Ես եթէ ազատիմ , նորէն զէնքս վար չալիտի դնեմ , մինչեւ որ մէկ հայու տեղ տասը թուրք չսպաննեմ :

— Լա՛ւ , խընդըր , պոռաց զինուորը և հրացանը բարձրացուց Կոպեռնիկի գլուխը ջախջախելու համար , բայց միւս զինուորը արգիլեց :

— Ի՞նչ կ'ընես , Օսման : Հարիւրապետին հրամանն է զայն ողջ առողջ յանձնել իրեն . գլուխդ կը վտանգես այդպէսով :

Օսման զսպեց ինքզինքը , ատելավառ նայուածք մը նետելով դէպի Կոպեռնիկ , որ անայլալ կը յառաջանար մահը արհամարհելով :

Վերջապէս հասան հարիւրապետին վրանը :

Զինուոր մը մէկ կողմ ըրաւ վարագոյրը և ներս մտցուց հայ երիտասարդը ու երկու պահակները :

Վրանին մէջտեղը նստած էր մօտ 40 տարեկան հարիւրապետ մը , խոժոռ ակնարկով թաթարականտիպար մը : Իր առջեւը սեղանին վրայ դրուած էին չի՛ մը օղի և զաւաթ մը :

— Այսօր օրսացած կեավուրնի՞դ է աս , հարցուց , խօսքը ուղղելով Օսմանին :

— Այո՛ , պէ՛յ էֆէնտի , երկու կեավուրներէն մէկը ձերբակալեցինք , միւսը փախաւ :

— Լաւ , մօտ եկուր որ ըսածս աղէկ լսես :

Կոպեռնիկ քայլ մը առաջ եկաւ :

— Ուրկէ՞ կուգայիք և ո՞ւր կ'երթայիք :

— Ձեր գիտնալիք բանը չէ , էֆէնտի :

— Հէ՞ , իմ գիտնալիք բանս չէ , պոռաց հարիւրապետը կատղած և ձեռքը բարձրացուց անտակելու համար , բայց Կոպեռնիկի երկաթէ ձեռքը զայն կեցուց :

Երկու զինուորները յարձակեցան վրան և ձեռքերը նորէն կապեցին ետեւը :

— Ինձի մօտիկ ըո՛ւ , ըսաւ սպան , զսպելով իր կատաղութիւնը : Եթէ համաձայնիս ըսելու թէ ո՞ւր կ'երթայիր և ինչո՞ւ համար , եթէ մատնես քու ընկերներդ , ազատ կ'արձակեմ քեզի :

— Երբեք , եղաւ պատասխանը :

Յամառ լռութիւնով մը պատասխանեց Կոպեռնիկ անկէ յետոյ իրեն եղած բոլոր հարցումներուն :

— Տարէք այս շունը և խօսեցնելու համար պէտք եղածը ըրէք, հրամայեց հարիւրապետը :

Չինուորները դուրս քաշեցին Կոպեռնիկը :

Բանակատեղիին մէջտեղը խոշոր խարոյկ մը կը վառէր, որուն վրայ կ'եփէր զինուորներուն կերակուրը :

Կոպեռնիկը տարին անոր մօտը : Հանեցին կօշիկները և ռաքերը մօտեցուցին խարոյկին :

Արփիար որ պահուրտած կը դիտէր անցողորձը, բաւական մօտեցած էր ծառերուն ետին, տեսաւ այն մահուան դալսւկը որ կը պառէր իր ընկերը :

Ի՞նչ պէտք էր ընել :

Լոյս մը ծագեցաւ յանկարծ մաքին մէջ :

Սողալով մացառներուն մէջէն հասաւ մինչեւ փամփուշտանցու սնուկի տը, զզուութիւնով առաւ մէկ քանի հատ ինչպէս նաեւ պատրոյգ մը և վերադարձաւ իր թաքստոցը :

Հանեց փամփուշտներու քարսօլները, տեսաւ հատ քովէ քով չաքեց և բոլորը միացուց պատրոյգով մը, յետոյ լուցկիով մը վառելով պատրոյգը, հեռացաւ :

Անոր նպատակն էր փամփուշտներուն պայթուածովը իրարանցուս առաջ բերել և առիթէն օգտուիլ :

Այս բոլորը կատարուած էր մէկ քանի վայրկեանի մէջ :

Յանկարծ իրարու հետէ տասը փամփուշտներ պարպուեցան : Պայթումին աղմուկէն զինուորները իրար անցան, մինչդեռ այն պահակը, որուն մօտ դրուած էին փամփուշտները, պոռաց :

— Կեալուրները եկան...

Ամբողջ բանակատեղը ոտքի կանգնեցաւ, սպան դուրս ցատկեց վրանէն :

Անոնք, որ Կոպեռնիկին ոտքերը պիտի այրէին խարոյկէն, ձգեցին դայն և վազեցին դէնքերուն մօտ :

Անմիջապէս երկու երեք խումբեր կազմուեցան չրջակայքը հետապնդելու համար :

Կոպեռնիկ օգտուելով բնդհանուր խառնաշփոթութենէն թէեւ ձեռքերը կապուած, սահեցաւ դէպի ծառերը, յարմար առիթի մը կծկելու համար :

Յանկարծ իր մօտը տեսաւ Արփիարը :

Զարմացական շարժում մը ըրաւ, բայց զսպեց ինքզինքը չաղաղակելու համար :

Արփիար մէկիկ մէկիկ կարեց Կոպեռնիկի կտուրը յետոյ ձեռքէն բռնելով տարաւ դէպի մացառները :

Երբ քիչ մը հեռացան, կանգ առին : Կոպեռնիկի վէրքը կը նեղէր զինքը :

— Մտիկ ըրէ, ըսաւ Արփիար, պէտք է փախչիլ, բայց մեր երկուքին ազատութեան համար պիտի ընեն, ինչ որ ըսեմ : Պէտք է որ քնանաս :

— Քնանա՞լ :

— Այո՞ :

— Փախչելու տարօրինակ միջոց մըն է ատիկա :

— Դուն քնացիր, ես փախչելու պատրաստութիւնները կը տեսնեմ :

Կոպեռնիկ պտուկեցաւ, վստահ իր ընկերով վրայ, բայց չկրցաւ քնանալ : Արփիար աներեւոյթ եղաւ ծառերուն մէջ իր ծրագրին յարմար տեղ մը փնտռելով : Ժամ մը վերջը վերադարձաւ :

— Դա՛մ, ըսաւ : Երբ որ թուրք զինուորները նշմարեն քու անհետանալդ, անմիջապէս ձիերը պիտի նստին և քեզի պիտի փնտռեն ոչ թէ իրենց մօտը,

այլ հեռուները: Երբեք մտքերնուն չպիտի անցնի որ դուն իրենց մօտը պահուրած կրնաս ըլլալ: Ահա, հոն, սա պուրակին մէջ ցեխոտ լճակ մը կայ: Լճակը գրեթէ ծածկուած է մացառներով, թուփերով, անոնց մէջը, պիտի պահուրածինք մինչեւ արշալոյս: Երբոր թուրքերը մեկնիլ սկսին, մենք պիտի մանենք ցեխին մէջ, մինչեւ վիզերնիս, և դու խնդիրս պիտի պահենք թուփերուն տակ:

Ըսածնուն պէս ալ գործադրեցին:

Արշալոյսին թուրքերը մեկնեցան, առանց դռնելու մեր երկու բարեկամները:

Երբ թշնամին անհետացաւ, երկու երիտասարդները ելան իրենց պահուրած տեղէն, ծունկի վրայ առջացան մինչեւ ճամբան և ուրախութիւնով տեսան վերջին թուրք ձիաւորները, որոնք կ'անհետանային փոշին մէջ:

Կոպեռնիկ և Արփիար զիրար գտած ըլլալնուն ուրախութիւնը նոր զգացին և ողջագուրուեցան երկու բաժանուած և դըրայրներու նման:

Քաջաբար ճամբայ ինկան: Կոպեռնիկ կը կրթնէր Արփիարի վրայ, իրենց նպատակին հասնելու սօս էին և առիկա ոյժ կուտար իրենց, բայց նոր անակնկալներ կը սպասէին իրենց:

ՏԱՌԱՊԱՆՔԻ ՕՐԵՐ

Անակուրեան օրեր.— Հիւսնդութիւնը.— Ապա-
փնում— անոկնկալ հանդիպում մը.— Երկուր
լիսունի դէմ.— Վսանգը կ'անհետի

Փրկուած էին թուրքերու ձեռքէն, բայց նոր ամպ մը կուգար միտադնել Արփիարի հորիզոնը:

Անիկա անձկութիւնով կը տեսնէր թէ ինչպէս իր ընկերը հետզհետէ կը տկարանար, կոտորեցուցած արիւնին, կրած յուզումին և տառապանքին պատճառով:

Մէկ ժամ հազիւ յառաջացած էին երբ Կոպեռնիկ կան տուաւ:

— Այլեւս չեմ կրնար խալել, ուժս սպառեցաւ, ձգէ ինձի հոս և մեկնէ դուն:

— Ինչի լքել, նոյնիսկ նման մտածում մը ունե-
նալը ինձի նաշատինք մըն է, դոչեց Արփիար:

Իրիւսի հասնելուն մեծ բան մը չէր մնացած, հա-
զիւ կէս օրուան ճամբայ, բայց Կոպեռնիկ բացարձա-
կապէս անկարող էր այլ մը առնելու և տարածուած հողին վրայ, գրեթէ ուշաթափ կուլար:

Գեղեցիկ վայրի մը մէջ կը գտնուէին, ոիրուն առ-
ուակի մը եզերքը:

Արփիար կազմեց ծրագիրը, չըջակայքը գտաւ յար-
մար վայր մը, տեսակ մը խոռոչ, հովէն, անձրեւէն
պաշտպանուած:

Հաւաքեց ծառի տերեւներ, մամուռներ և կարելի
եղածին չափ փափուկ անկողին մը չինեց ընկերովը
համար: Յետոյ գրկեց զայն և փոխադրեց հոն, հանեց
հագուստները, վէրքը լուաց լաւ մը, վրան ծածկեց և
քսաւ:

— Դնացիր քիչ մը, հանգստութիւնը պիտի վերադարձնէ քու ոյժդ:

Կոպեռնիկի չափ ինքն ալ պէտք ունէր հանգիստի, բայց նախ կուղէր գիտնալ թէ ու է վտանգ չկար չըրջակայքը:

Բարեբաղդաբար գտնուած տեղերնին ճամբէ հեռու վայր մըն էր և հետեւաբար տեսնուելու վտանգ չկար:

Վերադարձաւ, ինքն ալ հանուեցաւ և խնկաւ գետին, յողնած և անդիտալ կարօտ:

Հրացանը դրաւ գլխուն տակ, բարեբաղդաբար երբեք ձեռքէ չէին թողած իրենց հրացանները և քնոցաւ:

Բաւական ժամանակէ ի վեր քնացած էին, երբ Արփիար ընդոտտ արթնցաւ:

Ճիշդ մը լսած էր:

Ոտքի ցատկեց, հրացանը առաւ, պատրաստ առդ ծախելու իր կկեանքը:

Բայց լսած ճիշդ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ Կոպեռնիկի ցաւի աղաղակը:

Քովը վազեր:

Սեղծ երիտասարդը ստակալի տենդէ մը բռնուած, ահեղ տանջանքներ կ'անցընէր:

Ի՞նչ ըներ:

Վաղեց առուն, հանեց շապիկը, թըջեց և վերադարձաւ:

Չով ջուրին աղբեցութեամբ Կոպեռնիկ բաւական գտաւ ինքզինքը:

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ, թաւ հիւանդին բերնէն:

Արփիար կրկնապատկեց խնամքները, մինչեւ որ քունի մէջ թաղուեցաւ Կոպեռնիկ:

Երկու երեք օր անձկութեան օրեր եղան Արփիարի համար: Կը վախնար որ կը տեսնէ Կոպեռնիկի, իր այնքան իրեւի ընկերոջ մահը, բայց երիտասարդին առողջ կազմուածքը, լիճնակաւ տոկունութիւնը յաղթեցին հիւանդութեան և չարաթ մը յետոյ սկսաւ ապաքինումը:

Վերքը բուժուելու վրայ էր, իսկ տենդը անհետացած:

Այդ շաբթուան ընթացքին երկու երիտասարդները ապրեցան պտուղներով և մէկ քանի որսի թռչուններով:

Արփիար թուրք ձեւանալով ամէն օր կ'երթար երեք ժամ հեռու դռնաւոյ արար գիւղ մը և կաթ կամ մածուկ կը գնէր Կոպեռնիկի համար:

Օրերը կ'անցնէին, բայց մեր երիտասարդները չէին կրնար համոզիլ իրենց նպատակին:

Ինչպէս ըսինք, Քիլիսէն հազիւ կէս օրուան ճամբայ հեռու էին:

— Մտիկ ըրէ՛, բոաւ Արփիար առտու մը Կոպեռնիկի, ես այսօր մինչեւ քաղաք պիտի երթամ և ինծի յանձնուած պաշտօնը կատարեմ, կը յուսամ մինչեւ իրիկուն վերադառնալ:

Դրաւ հիւանդին քով ջուր, կաթ, կարագ և մէկ քանի պտուղներ, իսկ ինք մեկնեցաւ:

Օրը անցաւ առանց ու է միջադէպի:

Շատ ուշ առեն Արփիար վերադարձաւ:

Տխուր դէմք մը ունէր, յողնած և փոշեթաթաւ:

— Ի՞նչ լուր, հարցուց Կոպեռնիկ, իր խօսէ անկողնին վրայ նստելով:

— Ի զո՛ւր անցան այսքան տառապանքներն ու յողնութիւնները: Քիլիսի հայութիւնը արդէն տարագրուեր է:

— Ո՞վ ըստ աշգ բոլորը:

— Այսօր կէսօրուան մօտերը հասայ քաղաք. որ տարօրինակօրէն ամայի երեւոթ մը ունէր: Գացի թըրք քական սրճարան մը նստեցայ: Թուրք գէւղացիներ լեցուն էին, մօտեցայ խումբի մը, մտադիր էի իրեւթուրք ներկայանալ և տեղեկութիւն հարցնել, բայց ատոր պէտք չեղաւ: Գիւղացիները ոկոսան խօսիլ Հայերու տարադրութեան մասին, ըսուածներէն համոզուեցայ թէ 15 օր առաջ բոլոր Հայերը ճամբայ հանուած են դէպի անապատ: Քաղաքէն մէկ քանի մամ հեռու անոնցմէ մեծ վասը սպաննուած են, իսկ միւսները շարունակած են իրենց ճամբան:

— Ուրեմն առանց արգիւնդի մենք պիտի բռնենք վերադարձի ճամբան:

— Այո՛, ուրիշ ոչինչ ունինք բնելիք:

Երկար ատեն լուռ մնացին, խոր մտածումներու մէջ թաղուած:

Վերջապէս Արփիար խղեց լուռութիւնը:

— Դուն բաւական սլո առիր: Ես քաղաքէն մէկ քանի դեղեր և ուտելիք բերի քեզի: Մէկ երկու օրէն կը յուսամ որ բոլորովին ապաքինւած կ'ըլլաս: Այն ատեն ճամբայ կ'իյնանք դէպի Սուէտիա: Հեռու՛ն, դաշտին մէջ ձիեր կ'արածէին, անոնցմէ երկու հատ կ'առեւանգենք այս դիշեր իսկ և կը դործածենք ճամբու համար:

Արդարեւ քանի մը օր յետոյ Կոպեռնիկ ի վիճակի էր ձի հեծնելու: Արփիար ալ բաւական կազդուրուած էր:

Ճամբայ ելան:

Ժամերով ճամբորդեցին, լո՛ւռ, տկանջ դնելով ամենափոքր աղմուկին, որ կը լսուէր խոտերուն մէջէն և կամ թուփի մը ետեւէն:

Տեսարանը գեղեցիկ էր արեւուն տակ, բայց մենք լային տիրութիւն մը պատած էր ամբողջ համայնապատկերը:

Չէ որ այդ երկրին մէջ կը գործուէր սճիրներու էն ահաւիլին, ցեղ մը կը բնաջնջուէր ամենարարոս կերպով:

Եւ բնութեան այդ տիրութիւնը կ'անդրադառնար երկու երկտասարդներուն հոգիին մէջ, մանաւանդ որ յուսախաբ ալ եղած էին:

Ճամբուն ձախ կողմը ծառերու պուրակ մը կը խանգարէր ուղիին միօրինակութիւնը:

— Կսպեռնի՛կ, այդ ծառերու տեսքը ինծի վախ մը կուտայ թէ թուրքեր պահուըտած կրնան ըլլալ հոն: Սպասէ քիչ մը հոս, մինչեւ որ քննութիւն մը կատարեմ:

Արփիար վար իջաւ ձիէն, երասոնակը յանձնեց ընկերոջը և մօտեցաւ պուրակին:

Ծառերու առաջին շարքէն յետոյ կ'արծես հողը կ'անհետանար և անդունդ մը խորանկ և ընդարձակ փոս մը կը սկսէր, որ կը վերջանար դիմացի ըլլալին մօտ: Այդ բլուրին վրայ կը տեսնուէին քանի մը տուներ, և տուներուն մօտ բանակած էին 50ի չափ թուրք զինուորներ:

Անառաին կրակ տուած էին:

Անդնդածեւ փոսին խորը կը տեսնուէին երեք կառքեր: Արփիար ճանչցաւ որ անոնցմէ մէկը վրէժխնդիր ազարակապանին կառքն էր:

Երեք կառքերը եռանկիւնածեւ դրուած էին և չըջապատուած քարերով, ծառի ոտներով: Այդ յանապարաստից չինուած ամբութեան մէջ կը գտնուէին ձիերը, եղները և խումբ մը մարդիկ, որոնք ծունկի և երեսի վրայ պառկած՝ պատշտստ էին ամէն յարձակման

դիմագրելու և կեանքերնին սուղ ծախելու :

Արփիար խակոյն հասկցաւ անցած դարձածը :

Հայե՛ր էին անոնք, որոնք պաշարուած էին թուրքերէ :

Արիւնը սկսաւ եռալ մէջը :

Իրենք երկու հոգի էին, ի՞նչպէս կրնային օգնութեան համար պաշարուածներուն, որոնք քսանի չափ էին և ազատել զանոնք :

Աւելի մօտեցաւ : Յանկարծ ոտքի ցատկեց և վերադարձաւ Կոպեանիյի քով և պատմեց ամբողջ տեսածը :

— Պէտք է ազատել զանոնք, պէ՛տք է ազատել ամէն գնով, պսոպ Կոպեանիկ :

— Այո՛, պիտի ազատենք : Ես իմ ծրագիրս կազմեցի : Պիտի երթանք մինչեւ այն բլուրին գաղաթը, ուր կը գտնուին թուրքերը : Հոն բաղձաթիւ ապառաժի կը տորներ կան : Կէս գիշերին պիտի աշխատինք, երբ պաշարողները քունի մէջ են, անոնցմէ մէկ քանի հատը վար գլորել : Յետոյ արագօրէն մէկ քանի անդամ հրացան պիտի արձակենք : Մինչ այդ, մեզմէ մէկը պիտի երթայ պաշարուած Հայերուն մօտ, լուր տալու և պատրաստ ըլլալու, որպէս զի իրենք ալ վարէն յարձակման սկսին : Այս կերպով վստահ եմ մեր յաղթանակին վերայ :

Գիշերուան խաւարը բաւական թանձրացած էր :

Ջիւրը խթանեցին և հասան բլուրին գաղաթը :

Արդարեւ հոն կը գտնուէին ժայռի խոշոր կտորներ, որոնք կարելի էր քիչ մը ուժով վար ձգել :

Մաքրեցին այդ ժայռի կտորներէն մէկ քանիները, իրենց շուրջի հողերէն, որպէս զի դիւրաւ վար իջնան : Յետոյ Արփիար վերադարձաւ նախկին գտնուած

տեղերնին և գիշերուան մթութենէն օգտուելով հասաւ մինչեւ Հայերը :

Անկարելի էր նկարագրել ծերուկ ազարակապանին ուրախութիւնը, երբոր տեսաւ Արփիարը :

Անոր վիզը փաթթուեցաւ և ուրախութենէն արցունքներ կը թափէր :

Արփիար պարզեց իր ծրագիրը :

Պաշարուած Հայերը հաւանեցան այդ ծրագրին, ամէն մէկը գրաւեց իր դիրքը, իսկ Արփիար փութով մեկնեցաւ :

Որոշուեցաւ որ պաշարուածները երկու ձեռք հրացանաձգութիւնով նշան պիտի տային : Նոյն վայրկեանին վերէն երիտասարդները պիտի գլորէին ապառաժները և կրակէին :

Ժամ մը անցաւ :

Արփիար և Կոպեանիկ անձկութեամբ կը սպասէին : Յանկարծ գիշերուան լուսեան մէջ լսուեցաւ ձայն մը՝ կրակ, և որոտացին քսան հրացաններու զոյգ հարուածները :

Անտառին հրդեհը սաստկանալու վրայ էր : Անոր բոցերուն լոյսէն շրջակայները հսկայ շուքեր զանազան խաղեր կ'ընէին :

Կարծես ամբողջ լեռները լեցուն էին դեւերու և ուրուականներու լէզէմներով, որոնք դաշնակցած էին թուրքերուն դէմ :

Հրացանի հարուածներուն արձագանգը չէր լսուած, երբ չորս խոշոր ապառաժներ, դժբաղանջով բլուրը, դացին աւերել թուրքերու բանակատեղին, ձգմելով առանեակ մը թուրքեր :

Երկու երիտասարդները առանց ժամանակ կորսնցնելու, պարպեցին իրենց հրացանները, իրարու ետեւէ :

Անոնց յաջորդեցին վարէն Հայերը :

Դժոխային սարսափ մը ինկած էր թուրքերուն մէջ :
Հոս հոն կը վազէին և կը լսուէին աղաղակներ .

— Կեալուրները եկան , փախէ՛ք :

— Կրցողը թող աղատի՛ :

— Այլա՛ն , Այլա՛ն :

— Ագնո՛թիւն ... մեռա՛յ ...

Թուրքերու պողոտաքը լեցուցեր էր ամէն կողմը :

Պաշարուած Հայերը առաջ նետուեցան և դիբկ գերկի կռիւ մը սկսաւ :

Երկու կողմէ կը կոուէին ահաւանքով , եղունգնե-
րով : Զէնքի ձայները դադրած էին այլեւս և միայն կը
լսուէին գանկեր ջախջախող հրացանի բուներու ձայնը ,
խորաակուռ սկիորներու ճարճատիւնը և մահամերձնե-
րու հոնդիւնը :

Կռիւը երկար չտեւեց :

Արշալոյսը կը ծաղէր :

Ամբողջ թրքական բանակատեղիէն ուրիշ բան չէր
մնացեր , բայց եթէ դիակներ ու կոտորած վրաններ :

Հայերը յաղթակա՛ն էին :

Թուրքերու մեծ մասը սպաննուած էին , միայն մէկ
քանիները յաջողած էին փախչիլ , օգտուելով գիշերուան
մթութենէն :

— 41 դիակ կայ համրեց Արփիար :

— 41 հոգի աննկերը ղրկեցինք , ըսաւ ծերուկ ա-
գաթակապանը , համրելով դիակները , որոնց բոլորին
դէմքին վրայ սարսափի արտայայտութիւն մը սա-
ւած էր :

Հայերուն կողմէ սպաննո ան էր երիտասարդ զեւ-
ղացի մը , իսկ վերաւորուած էին երկու հոգի :

Արագ քննութենէ մը անցուցին ձեռք ձգուած ա-
ւարը :

Բազմաթիւ հլացաններ , ձիեր , փամփուշտ թողած
էին թուրքերը :

Առիւ ինչ որ կրնային հետեւնին տանիլ , մնացած-
ները լեցուցին իրարու վրայ և կրակի տուին .

Անհրաժեշտ էր ժախ առաջ մեկնիլ , որովհետեւ փա-
խարտական թուրքերը անշուշտ լուր պիտի տային չըր-
ջակաները և օգնութեան հասնէին :

Ուսմը ճամբայ ելաւ , այս անգամ բոլորը ձիաւոր ,
և կատարելապէս զինուած :

Կէս օրուան մօտերը , հեռուն տեսնուեցաւ խումբ
մը : Հայերէն մէկը , որ գացած էր տեղեկութիւն բերե-
լու անոնց մասին , վերադարձաւ ըսելով որ եղբրու
հօտ մըն էր թուրք զինուորներու կողմէ առաջնորդ-
ուած :

— Ինչպէ՞ս կարելի է ձեռք ձգել , ըսաւ ագաթա-
կապանը :

— Ես մտածում մը ունեցայ , պատասխանեց Ար-
փիար :

Հայերուն և թուրքերուն հետեւած ճամբաները
զուգահեռական էին : Իսկ այդ երկու ճամբաներուն մէջ-
տեղէն կ'անցնէր առուակ մը :

Եղները , որոնք ջուրը կը շիրեն , անշուշտ երբ
առուակը հասնէին , մէջը մօտեւ պիտի ուղէին :

Արփիար առաջարկեց որ առուակին ուղղութիւնը
փոխեն , իսկ ատոր համար կը բաւէր փոս մը փորել ,
ուրիշ հոսելով առուակին ջուրը պիտի գար լեցնել
Հայերու անցած ճամբան և անկէ հոսիլ : Բնականաբար
եղերը տեսնելով որ առուակին ջուրը կը փախչի իրենց-
մէ , դէպի Հայերու գտնուած կողմը պիտի գային :

Բոլորը հաւանեցան և գործի սկսան :

Ժամ մը վերջը առուակը ձգելով իր նշխկին ուղ-
ղութիւնը , կը վաղէր նոր ուղղութիւնով մը :

Մեր բոլոր կտրիճները ցոսկեցին իրենց ձիերուն վրայ եւ սկսան հալածել զանոնք:

Պատկեր 4 (հջ 37)

Եղները տեսնելով ջուրին հոսանքին փոխուիլը, հա դարձան, և իրենց պահապանները զանոնք զսպելու ժամանակ չուենցած, վաղեցին դէպի առուակ, որ բռնուեցաւ Հայերուն կողմէ, մինչդեռ Հայերէն մէկ քանինները, որոնք պահուրտած էին քարերու ետին, հրացանազարկ ըրին այն ձիաւոր թուրք զինուորները, որոնք կը փորձէին կեցնել փախչողները:

Խորամանկութիւնով տէր եղած էլն մէկ քանի տասնեակ եղերու:

Գիշերը ամբողջ խումբը բանակեցաւ բացօդեայ, լուսնի լոյսին տակ:

ԿԵՆԴԱՆԻ ԶԱՅԵՐԸ

Ուրախութիւն.— Նոր խաղեր թուրքերուն գլխուն.— Բաժանում.— Դէպի Սուլթան.— Յուսախարութիւն.

Երբ պէտք եղած զգուշութիւնները ձեռք առնուեցան, պահակներ դրուեցան, անակնկալ յարձակման մը չենթարկուելու համար, ագարակապանը հրամայեց մօրթել եղ մը:

Եզը խորովեցին և իսկական խնջոյք մը սկսաւ: Թէ կուտէին և թէ կը կատակէին:

— Կեցցե՛ն թուրքերը, կ'ըսէր Արփիար, որ մեզի պատրաստեցին ասանկ խնջոյք մը, հարկաւ հիմա ձեն:

Անիկն մէջ նստած կ'ուրախանան մեր քէյֆը տեսնելով։
Ճաշէն յետոյ մէկ քանի ժամ ամբողջ խուճըր հան-
գիստ ըրաւ և կէս գիշերին ճամբայ ելաւ։

Առջեւէն կ'երթային Արփիար, Կոպեռնիկ և ազա-
րակապանը, հրացանները պատրաստ բռնած։

Քանի մը քիլոմէթր առանց պատահարի քալելէ
յետոյ, կասկածելի բան մը տեսան։

Փոքրիկ գետակի մը եզերքը, քանի մը հարիւր
մէթր առաջը, լուսնի ճառագայթ մը կը ցոլանար փայ-
լուն բանի մը վրայ, որ կը շարժէր ճամբուն վրայ,
գետին եզերքը։

Կանգ առին։

Կոպեռնիկ և Արփիար իջան ձիերէն, յետոյ սահե-
ցան, գրեթէ մադլցելով և մօտեցան այն տեղին, ուր
այդ փայլը կը տեսնուէր։

Շուտով տեսան թուրք զինուոր մը, որ պահակ
կը սպասէր։

Փայլողը հրացանն էր։

Ի՞նչ մը աւելի մօտեցան։

Թրքական բանակատեղիի մը մօտեցած էին։ Ամէն
մէկ քսան քայլին պահակ մը կեցած էր բանակատե-
ղիին շուրջը։

— Ամբողջ խուճըով յարձակինք, ըսաւ Կոպեռնիկ
յախուռն կերպով։

— Ո՛չ, առիկա պիտի նշանակէր ստոյգ մահուան
դիմել, խիստ շատ են, մէկ քանի բռնակէի մէջ պիտի
բնաջնջուինք։

Կոպեռնիկ համոզուեցաւ այս իմաստուն խօսքերէն։

Վերադարձան գէպի իրենց ընկերները և պատմե-
ցին տեսածներն։

— Ես ըսաւ Արփիար, կուզեմ խաղ մը խաղալ

ասոնց։ Պիտի ընտրենք մեր ունեցած եզերուն մէջէն
տասը հատի չափ ամէնէն նիհարները։ Յետոյ անոնց
պոչերուն պիտի կապենք յարդէ խուրճեր և իրարու
միացնենք։ Մեր խուճըր գետակին ջուրին մէջ մտնե-
լով պիտի հեռանայ, մինչդեռ եզերը իրար կապող
ջուանը պիտի իւղոտենք և ձգենք թուրքերուն մօտը։
Երբ մեր խուճըր անցնի վտանգաւոր շրջանը, եզերուն
քով մնացած ձիաւոր մը կրակ պիտի տայ չունանին։
Քանի չունանը այրի, յարդէի խուրճերը պիտի բռնկին և
կովերը՝ կատղած կենդանի ջահերու նման պիտի իջան
թուրքերուն մէջը, ուր սարսափ պիտի տարածեն։

Բոլորը ծափահարեցին և դորձի ձեռնարկեցին։

Տղոցմէն մէկը մնաց եզերուն մօտը, իսկ ամբողջ
խուճըր գետակին մօտ մնացողին աչքէն աներեւոյթ
եղաւ, կրակի տուաւ իւղոտած չունանը, խթա-
նեց իր ձին և սրարչաւ միացաւ անոնց։

Այն առնն, գիշերուան մէջ ծառերուն շուրջը, ս-
րոնց թանձր շուքը կը տարածուէր շրջակայքը, տեո-
նուեցաւ կովերուն խօլական վաղըր։ Անոնց պոչերը
կ'այրէին և կատղած կենդանիները ահռելի վաղքով մը
կը խուժէին քսած թուրքերուն բանակատեղին, կ'անց-
նէին պահանջներուն վրայէն, ոչ ոնք անկարող էին դէմ
դնել և կ'երթային սարսափ տարածել մարդոց մէջ,
հոս հոն վրաններ հրդեհել, որ աւելի արհաւիրք կը
պատճառէր իրենց քուններէն արթնցած թուրքերուն։

Անոնք իրենց հրացանն ու առած իրարու վրայ կը
կրակէին, կարծելով որ թշ ամիսներ յարակած են բա-
նակատեղիին վրայ։

Մինչեւ որ կրցան կառղած եզերը սպաննել
և եզելութեան վերահասու ըլլալ, ահռելի
նախճիր մը տեղի ունեցած էր իրենց շարքերուն մէջ։

Ջախջախուած գանկեր, դուրս թափած աղիքներ, արած դիակներ ինկած էին ամէն կողմ:

Բանակառնողին հրամանատարը, ինքզինքէն դուրս ելած կը սլուար կը կանչէր:

Բերել տուաւ այն պահակները որ եզերու յարձակման պահուն հոն կը գտնուէին ու հրամայց հրացանի բռնել, նոր դոներ աւելցնելով հիններուն վրայ:

Հայերը բլուրի մը վրայ ապաստանած կը դիտէին այդ ողբերգութիւն կատակերգութիւնը և չէին կրնար չուրախանալ:

Կը շնորհաւորէին Արփիարը իր այդ հանճարեղ գազափարին համար:

Այս արկածալից ճամբորդութիւնը շարունակուեցաւ քիչ մը ատեն եւս, երբ եկաւ բաժանման ժամը:

Արփիար և Կոպեռնիկ պարտաւոր էին զատուիլ իրենց ընկերներէն, փոխել ճամբանին և վերադառնալ Սուէտիա, ուր անշուշտ իրենց կը սպասէին:

Բաժանումը չափ սրտառուչ եղաւ: Կռիւի և լեռներու խտութիւններուն վարժուած այդ մարդիկը կուլային: Ո՛վ գիտէ, թերեւս իրար չայիտի տեսնէին այլևս և այդ մտասեւեռումը կը տխրեցնէր զիրենք:

Վերջապէս երկու պատգամաբերները մեջնեցան սրբարշաւ, կ'ուզէին ժամ առաջ հասնիլ:

Առկէ յետոյ գրեթէ առանց միջադէպի հասան Մուսա լեռան չրջակայքը, բայց քանի կը մօտենային այնքան իրենց զարժանքը կ'աւելնար:

Մինչդեռ մեկնած ատենին հազարաւոր զինուորներ և պաշտպաններ կը հաւաքուէին պաշարելու համար լեռ բարձրացած Հայերը, հիմա ոչ ոք չէր տեսնուէր:

Անպատմելի անձկութիւն մը պատեց զիրենք:

Ամէն տեսակ ենթադրութիւններ կը խուժէին իրենց միտքը, բայց ի՞նչը առնցմէ, կը սարսռացնէր զիրենք:

Արդեօ՞ք չկրնալով դիմանալ պաշարումին և յարձակումներուն, տեղի՞ տուած էին և բոլորը ջարդուած:

— Ա՛հ մը թաւ Կոպեռնիկի կուրծքէն. երեւակայել անգամ չեմ ուզել, որ այդպիսի բան մը պատահած կրնայ ըլլալ:

Բայց իրականութիւնը կուգար կարծես իրականք տալ իրեն:

Արագացուցին ձիերու ընթացքը:

Մօտեցած էին և կը բարձրանային դէպի այն բարձրամակարդը, ուր պէտք է գտնուէին ապաստանածները:

Բայց ամէն բոլէ նորանոր անակնկալներ իրենց արհաւիրքը կ'աւելցնէր:

— Ուշադրութիւն ըրի՛ր, ըսաւ Կոպեռնիկ, ոչ մէկ պահակ կայ այն կիրճերուն բերանները, ուր մեկնած ատեննիս դիրք էին բռներ մերինները:

Արփիար լուռ ու մունջ կը հետեւէր ընկերոջը, աշխատելով բացատրութիւն մը տալ բոլոր այս եղածին:

Որիստրատներուն խօրը, ինչպէս նաև ճամբաներուն եզերքները հանդիպեցան հարիւրաւոր դիակներու: Թուրք զինուորներ կամ գիւղացիներ էին, աղիքներն դուրս թափուած, աչքերնին փսրուած:

Ասոնք կռիւներու ընթացքին սպաննուած էին և դարձած ագռաւներու կեր, որովհետեւ թուրքերը ժամանակ չէին ունեցած թաղելու զանոնք:

Ագռաւները կը փախչէին ձիաւորներուն մօտենալուն պէս, բայց անոնց հետանալէն յետոյ նորէն կը

յարձակէին և կը սկսէին իրենց տխուր գործը:

Ամբողջ միջնորտը գարշահատութիւնով մը լեցուած էր:

Յառաջացան և հասան վերջապէս հոն, ուր բանակած պէտք էին ըլլալ Սուէտիացիները:

Բայց ո՛վ զարմանք, ոչ ոք կար հոն:

Երկու երիտասարդները զարմանքով իրարու նայեցան:

— Եթէ ջարդուած ըլլային, ըսաւ Արփիար, այստեղ հազարաւոր դիակներ փռուած պիտի ըլլային, մինչդեռ ոչ իսկ մէկ դիակ կայ:

Արդարեւ նկատութիւնը ճիշդ էր:

Բայց հոս հոն կը նշմարէին խարոյկներ, որոնք տակաւին կը վառէին:

Վաղերին անոնց մօտը:

Ամէն տեսակ կահ կարասիներ, անային իրեր իրարու վրայ լեցուած և այրուած էին:

Ամբողջ բանակաւորը կամովին աւերուածի երեւոյթ ունէր:

Կատրած տմաններ, թափթփած իրեր կը մնային հոս հոն:

Կարծես ժողովուրդը հեռացած ու աւերորդ իրերը փճացուցած ըլլար:

Շարունակեցին իրենց քննութիւնը:

Յանկարծ Կոպեռնիկ պողաց ընկերովը:

— Հոս եկուր, դեռ ոտքի հետքեր կան, որոնք գէպի ծովեղերք կ'իջնեն:

— Հետեւինք անոնց, թերեւս գաղտնիքը պարզուի:

Քարի մը կապեցին իրենց ձիերը և սկսան գէպի ծովեղը իջնել:

Դիտող մը պիտի ըսեր թէ աւերակներու վրայ թափառող ուրաւականներ են, իրիկուան միջնադին մէջ:

Օրը կը սկսէր տարածամիլ:

Հասան ծովեղը:

Հոն ալ գետինները հանդիպեցան զանազան տեսակ տնային իրերու և սատկած կենդանիներու դիակներուն:

— Ոչ մէկ կտակած, մեկնած են, հեծեծեց Կոպեռնիկ, ոտքի ելլելով:

— Այո՛, մեկնած են և մեծ առանձինն մնացած, պատասխանեց Արփիար, որուն ձայնին մէջ անձկութիւն և դժուարակեցութիւն միախառնուած էր:

Ժայռի մը վրայ ելան և խաւարեցին հորիզոնը:

Հեռուն, շատ հեռուն, հորիզոնին վրայ միջնադին խաւարին հետ կը միաձուլուէին մէկ քանի զրահաւորներ, որոնք շոգեպինդ կը հեռանային:

— Այդ նաւերն են որ կը տանին մեր սիրելիները, մրմնջեց Կոպեռնիկ:

— Այո՛, անոնք ազատեցան, մեղ երկուքիս կը մնայ անոնց ամբողջ կատարելիք գործը առանձինն ստանձնել:

Լուռ ու մունչ նորէն բարձրացան լեռն ի վեր:

Չէին խօսեր, ամէն մէկը թաղուած իր մտածումներուն մէջ:

Կոպեռնիկ մտքով կը սլանար գէպի իր հայրը, մայրը և քոյրը:

Արփիարի աչքին առջև կը պատկերանար մեծ մայրը, նստած սեղանին առջև, լամբարին լոյսին տակ իր լուսանկարը ձեռքին մէջ:

Վերջապէս հասան իրենց ձիերուն մօտ, քիչ մը ուտելիք հանեցին և կերան:

Յետոյ փաթթուած իրենց վերարկուներուն մէջ պառկեցան քով քովի, հանգստանալու համար: Նոր էեանք մը կը սկսէր իրենց համար:

ՍՈՒԷՏԻԱՆ ԿԸ ԿՈՈՒԻ

Ինքնապաշտպանութեան առաջին օրերը. —
Դէպի Կիպրոս. — Ֆրանս. զբոսաւորները օգ-
նութեան կը հասնին. — Ազատութիւն:

Այժմ տեսնենք թէ ի՞նչ անցած գործած էր եր-
կու երիտասարդներուն մեկնումէն յետոյ Մուսա լեռը
ապստամբած Հայերուն մէջ:

Ինչպէ՞ս լսուեցաւ թուրք զինուորներ և պաշտպա-
նութիւններ հետզհետէ խօտացուցած էին պաշտումը:

Ամէն օր զրբէթէ հարիւրաւոր գիւղացիներ կուգա-
յին շրջականերէն, ճոխ աւար մը ձեռք ոնցնելու մը-
տածումով:

Իսկ պաշարուողներուն մտահոգութիւնը երթալով
կ'աւելնար, որովհետեւ պարէն և ռազմամթերք հա-
նելու վրայ էին:

Իսկէնտէր աղա զինուորական խորհուրդը ժողովի
հրաւիրեց, այդ անել կացութեան մասին խորհելու հա-
մար:

20^է աւելի հոգի ներկայ էին:

— Կացութիւնը երթալով կը բարդանայ. ձիւղ է
որ թուրքերը շատ չեն կրնար մօտենալ մեզի, որովհե-
տեւ ամէն անգամուն դասը կը ստանան, բայց այսպէս
չարունակել կարելի չէ: Վերջ ի վերջոյ պիտի ստիպ-

ուինք կամ անօթի մեռնիլ և կամ անձնատուր ըլլալ,
երկու պարագային ալ մահը ամօթալի պիտի ըլլայ:

— Պէտք է թուրքերու չղթան պատուի և անցնիլ,
պոռաց տաքլուխ, եռանդատ աղայ մը: Զէյթունն ալ
ապստամբած է եղեր: Կոստելով կոստելով մինչեւ Զէյ-
թուն երթանք:

Այս առաջարկը գործնական չըլլաւուն, ժողովա-
կանները մերժեցին և ուրիշ միջոցներու մասին խորհիլ
սկսան:

— Սիրելիներ, խօսք առաւ ձերուկ, սպիտակահեր
քահանան՝ Տէր Թադուր, լաստ մը չիսննք, մենէ ամէ-
նէն քաջ լողացողներէն մէկ քանին մէջը դնենք և
զրկենք Կիպրոս, խնդրելու համար անգլիական իշխա-
նութիւններէն, օգնութեան հասնելու մեզի յանուն
քրիստոնէութեան և մարգկութեան:

Թեր ու դէմ վիճաբանութիւններէ յետոյ ը'դուն-
ուեցաւ այդ առաջարկը և որոշուեցաւ յաջորդ օրն իսկ
գործի սկսիլ:

Առկէ զատ բսուեցաւ որ ամէն գիշեր խոշոր խա-
րոյկ մը վռուռ լերան գագաթը, ուշադրութիւն հրա-
ւիրելու համար:

Օրը կը տարածամէր:

Իսկէնտէր աղա, Տէր Թադուր և քանի մը երիտա-
սարդներ անօթի ապէս մեկնեցան ժողովէն և գաղին
բնարելու համար այն տեղը ուր խարոյկը պիտի վառէր:

Կէս ժամ ետք երեք մարդաչափ բարձրութիւնով
խարոյկ մը կը բարձրանար լերան գագաթը:

Ինչպէս յայտնի է նախապէս ալ խոշոր դրօշակ մը
մը չինուած էր, վրան խաչով մը և անկուած բարձուն-
քի վրայ, ցերեկները տեսնուելու համար այն կողմերը
երբեմն երեւցող դաշնակից մարտանաւերէն:

— Վար առէ՛ք դրօշը և կրակ տուէ՛ք խարոյկին ,
ըսաւ գիւղապետը :

Հսկայ բոցեր սկսան բարձրանալ և կէս ժամ յետոյ
այդ անոնք խարոյկին բազուկները երկինք կը սլանա-
յին լուսաւորելով ամբողջ լեռը , իր վրայ ապաստանած
Հայերը և հեռուն , դաշտին մէջ պաշարողներու շղթա-
ները :

Լատին շինութիւնը առաւօտուն պիտի սկսուէր :

Վերջին անգամ մը բոլոր պահակներուն այցելու-
թիւն մը տալէ յետոյ ամէն մարդ քաշուեցաւ իր տեղը ,
հանգստանալու համար :

Մինչ այդ , վարը պաշարողները կարծես թէ գու-
շակեր էին Հայերու ծրագիրը :

Կէս գիշերին անոնցմէ հարիւր հոգինոց խումբ մը ,
մագլցելով լեռը , սկսած էր երթալ կտրել այն ճամբան
որ դր հաղորդակցէր ծովեզրին հետ :

Այդ ճամբուն կողմէն միայն Հայերը պաշարուած
էին : Թուրքերը կը փորձէին հաղորդակցութեան ալդ
գիծն ալ կտրել :

Առաւօտուն անհաճոյ անտկնկայ մը եղաւ Հայերուն
համար այդ պարագան :

Ուրեմն լատով կի լրոս երթալու գաղափարն ալ
պիտի օտարուէին լքել :

— Տասնեակ մը կռուողներ թող պատրաստուին ,
հրամայեց Իսկէնտէր աղա , երբ ալ լուրը բերին իրեն :
Ես անձամբ պիտի առաջնորդեմ դանոնք :

Առաւ հրացանը և վրանին առջեւ գինուորական
կարգով շարուած տասը կտրիճներուն միանալով , ըսաւ .

— Տղաք , մենք պիտի փորձենք թուրքերը վրն-
տել ծովեզր դացող ճամբէն , քաջ պէտք է ըլլալ և
խիզախ , որովհետեւ այսքան ժողովուրդ մեզի կը նայի ,
օ՛ն , առաջ :

Տառ կտրիճները , լաւ գինուած սկսան ժայռերուն
մէջէն առաջանալ լանկարծակիի բերելու համար թուր-
քերը :

Կռիւր սկսաւ կատաղօրէն :

Բայց յանկարծ թուրքերը դադրեցուցին կրակը :

Անոնք լաւ դիրքերու մէջ ապաստանած ըլլալով ,
էին ուղեր փամփուշտ վտանել և վատահ իրենց թիւի
առաւելութեան վրայ , կը ծաղրէին Հայերը :

Այսպէսով վիճեցաւ այդ փորձը :

Կէս օրուան մօտ էր , երբ վերադարձան կռուող-
ները , առանց դրական արդիւնքի , երբ երիտասարդ մը
առաջ եկաւ և ըսաւ :

— Սա մեծ ժայռը եթէ կարողանանք խախտել իր
տեղէն և վար գլորել , իր ծանրութեան տակ կրնայ
ճզմել բոլոր թուրքերը :

Այս առաջարկը հաւանութեան արժանացաւ :

Անմիջապէս հարիւր հոգիի չափ սկսան մաքրել
ժայռին շուրջի հողերը , մինչ ուրիշներ խոշոր խոռոչ մը
կը բանային անոր տակ :

Իրիկունս գէմ ամէն ինչ պատրաստ և խոռոչն ալ
լեցուած էր վառօդով :

Վառօթին կրակ պիտի տրուէր կէս գիշերին , որ-
պէսզէ անոր տարածելիք նիւթական աւերին չափ ան-
ոնք ըլլայ հոգեկան ազդեցութիւնը :

Մարդիկ շրջուեցան բանակատեղիին ամէն կող-
մերը , լանձնարարելով որ բոլորը արթուն կենան և
չվախնան :

Կէս գիշերին պատրոյգ մը դրին վառօդին մէջ և
խիզախ երիտասարդ մը կրակ տալով հեռացաւ :

Քանի մը կայծեր ցայտեցին , պատրոյգը կ'արեւրէ :
Յետոյ մէկէն ի մէկ անկող որսառւմ մը լսուեցաւ :

Կարծես երկիրը կը պատռէր, կլլելու համար ապիրատ թուրքերը, կարծես ծով և երկինք իրար կը բաղխէին անուշի ու ժգնութիւնով մը:

Մեծ բոց մը ժայթքեց մինչեւ աստղերը և երկիրը դրդաց:

Փոշիի, քարի, ապառաժի խառնուրդ մը կը ժայթքէր: Երբ որոտումը դադարեցաւ, լսուեցաւ հսկայ ապառաժին ձայնը, որ խելացնոր արագութիւնով մը կը սուրար լեռն ի վար:

Թուրքերը, որոնք քնացած էին, ընդոտ աթոռնցան իրենց քունէն, կարծելով որ վերջին դատաստանի օրը եկած է և լեռը կը փլչի իրենց վրայ:

Գիշերը անցաւ թուրքերուն համար սարսափի մէջ, մինչդեռ Հայերը պայթումէն մէկ երկու ժամ յետոյ հետազօտիչներ կը դրկէին տեսնելու համար անոր հետեւանքները թուրքերու մէջ:

Ծովեզր տանող ճամբան մաքրուած էր թուրքերէ, որոնց մեծ մասին դիակները անճանաչելի մսակոյտեր, խառնուած էին փոշիի, քարի և բոյսի կտորուտնքներէ:

Այն մէկ երկու հոգիները, որոնք կրցած էին փախչիլ և երթալ միանալ խորը բանակած միւս թուրքերուն, արհաւիրալից պատմութիւն մը միայն օտարած էին.

Առաւօտուն դործաւորներու խումբ մը, զինուած զոնազան դործիքներով, իջաւ ծովեզր, լաստի շինութեան ձեռնարկելու համար:

Երկու օրուան մէջ պատրաստ էր:

Քիչ մը պաշար բեռցուեցաւ, յետոյ ունենալով իր վրայ երեք լաւ լուղորդներ, յանձնուեցաւ ծովին քմահաճօքին:

Մինչեւ հիմա լուր չկայ թէ ի՞նչ եղաւ լաստին վրայ զանուոդներուն ճակատագիրը.

Հասա՞ն Կիպրոս, թէ ոչ ծովուն զոհ գացին և կամ թէ ինկան օտար ծովեզրէ մը, յայտնի չէ:

Օրերը կը սահէին:

Առաւօտ մը մեծ բազմութիւն մը հաւաքուած էր լեռան ծովին նայող կողերէն մէկուն վրայ:

Հեռուն մէկ քանի զրահաւորներ երեւցած ըլլալուն իսկէնտէր ազա հրամայած էր բերել կարմիր խաչով մեծ դրօշակը և չարժել, մինչեւ որ զրահաւորէն տեսնուի:

Մեծ եղաւ հաւաքուած բազմութեան յուզումը, երբ յանկարծ տեսաւ զրահաւորին մօտենալը:

«Կիչէն» էր զրահաւորին անունը, ֆրանսական նաւատորմէն:

Մօտենալով բաւականաչափ ծովեզրին, զրահաւորին հրամանատարը նաւակ մը զրկեց դէպի ծովեզրէ:

Թուրքերը բուռն կրակ մը բացին նաւուն վրայ:

Անմիջապէս մէկ երկու քաջ լուղորդներ լողալով նաւ գացին և պատմեցին ինքնապաշտպանութեան պարագաները:

Լուղորդները վերադարձան հրամանատարին այն խոստումովը թէ չուտով իրենց օգնութեան պիտի գայ ֆրանսական նաւատորմը, բաց մինչ այդ ինք պիտի հաղորդէ ընդհ. հրամանատարին ամբողջ եղելութիւնը:

Մեկնեցաւ զրահաւորը:

Երկու օր լեռնականներու աչքերը խուզարկեցին հորիզոնը, տեսնելու համար թէ փրկութեան արշալոյսը պիտի ծագի՞:

Ֆրանսացի հրամանատարը իր խոստումը պահած էր:

Արդարեւ երկու օր յետոյ եկաւ Կիչեն, քիչ յետոյ անոր միացաւ ուրիշ զրահաւոր մը Տեզի և ծովակալ Մ. Տարթիժ ար Ֆուրնէի նաւը ժամ Տ'Արֆ, որոնք կանգ առին Ռազ-էլ-Մինայի հրուանդանին տուէլ Սուէտիայի պզտիկ նաւահանգիստին մօտը:

Ոգեւորուած էին Հայ լեռնակաւանները :

Անմիջապէս երեք պատգամաւորներ զրկուեցան ծովակալին գտնուած զրահաւորը , ուր մեծ եղաւ իրենց ուրախութիւնը երբ երես երեսի եկան ֆրանսական նաւատորմի Հայ սպայի մը , Պ. Տիրան Թէքէեանի(*) հետ :

— Երկար ատենէ ի վեր կը դիմադրենք ըսաւ անոնցմէ մէկը , եթէ պիտի մեռնինք , կը նախընտրենք կռուալ մեռնիլ , բայց մէկ բան մը՝ կը խնդրենք ձեզմէ : Տարէք մեր կիները և զաւակները ապահով տեղ մը , խնամեցէք զանոնք : Յետոյ առէք մեզի ողջմամբերք և պարէն , այն ատեն մենք կրնանք յաղթականորէն շարունակել կռիւն :

— Մենք կը սիրենք Ծրանսան մեր բոլոր հոգիով և կը կռուինք արդէն անոր դրօշին տակ :

Ծովակալը յուզուած էր :

Քաջալերանքի խօսքեր ըրաւ այդ քաջերուն :

— Պաշտօնապէս չէք կրնար ֆրանսական դրօշակ պարզել , ըսաւ ան , ֆրանսական դրօշը կը նշանակէ ըմբոստութիւն և ազատութիւն՝ ճնշման և բռնութեան դէմ , վերցուցէք կարմիրը և շարունակեցէք գործակել կապոյտը և ճերմակը : Ատիկա չարգիւր որ Ծրանսայի սիրտը ձեզի հետ ըլլայ : Գալով ձեր ըսածներուն , զանոնք անմիջապէս պիտի հազորդեմ կռուաւորութեանս :

Լեռնակաւաններու պատգամաւորները յետոյ ծովեզր տարուեցան նաւով մը , որպէս զի հոն մնացողներուն հազորդեն բանակցութիւններու արդիւնքները :

Մինչ այդ , որոշուեցաւ որ անմիջական վտանգի

(*) Պ. Տիրան Թէքէեան ազգասէր Հայ մը , մեծ ծառայութիւններ մատուցեց Սուէի ազգայիններուն և անխնայ բրբաղական մը մղեց Ծրանսայի մէջ Հայաստանի անկախութեան համար :

մը պարագային միայն , Հայերը պիտի շարժէին վտանգի մասնաւոր դրօշը :

Ժամէ s'Աւր հեռացաւ և ծովակալը Տեգիի հրամանատարին յանձնեց պէտք եղած կարգադրութիւնները ընելու արտօնութիւնը :

Յաջորդ օրը իրիկնամուտ ն պահուն զրահաւորները Ռազ-Լի-Մինայի առջեւէն անցած ատենին տեսան որ Հայերը օգնութեան նշանը կ'ընեն :

Բռն հրացանաձգութիւն մը տեղի կ'ունենար Հայերուն և Թուրքերուն միջեւ :

Անմիջապէս նաւակ մը մեկնեցաւ զրահաւորէն և ուղղուեցաւ դէպի ծովեզր , նաւուն մէջ էր Պ. Թէքէեան :

Երկու Հայեր լողալով նաւակ գացին և բռին .

— Թուրքերը մենէ շատ մեծ ոյժերով յարձակեցան մեր վրայ : Մենք կը դիմադրենք , բայց կը վախճանք մեր զաւակներուն ու կիներուն կեանքին համար : Ռազմամթերքնիս հետզհետէ կը հատնի : Արդէն բաւականաչափ վիրաւորուինք :

Նաւակը մեկնեցաւ դէպի զրահաւոր , բայց այդ օրն ալ ո և է անմիջական օգնութիւն չեղաւ , միայն թէ զրահաւորին հրամանատարը լսելէ յետոյ Պ. Թէքէեանի ըսածները հետեւեալ ստիպողական հեռագիրը զրկեց ծովակալին .

« Հայերու կացութիւնը ճգնաժամային է : Ամէնէն աւելի կիներուն և տղոց վտանգ կը սպառնայ , ինչ պէտք է ընել :

Առաւօտուն շատ կանուխ ստացուեցաւ հետեւեալ պատասխան-հեռագիրը .

« Ամէն օգտակար միջոց ձեռք առէք պաշտպանելու համար հայ ըմբոստները և պէտք եղած պարագային ա-

Հայ լեռնափրակներ կոստաղորեն կը կռուին քուրս գործն ու
դիմ Մուսա լեռան ստորոտը

զատեցէք զանոնք :

Մասնաւոր նշաններով նաւ կանչուեցան Հայ բա-
նագնացները :

Որոշուեցաւ մասնաւոր նաւակներ ղրկել ծովեզերք
բոլոր վիրաւորները փոխադրել և յետոյ ուժակոծել
թրքական դիրքերը, յարձակողներուն եռանդը մարելու
համար և յետոյ աղաւթել ըմբոստները, կամ գոնէ ա-
նոնց ընտանիքները :

Կարելի եղածին չափ չուտ պէտք էր դուխ հանել
այս ծրագիրը, որովհետեւ կացութիւնը բնար հետըզ-
հետէ ծանրանալ :

Նաւակները մօտեցան ծովեզրին :

Օրինակելի կարգապահութիւնով մը մինչդեռ երի-
տասարդներէն մէկ մասը կը պահէր դիրքերը, միւսնե-
ները սկսան նաւերը փոխադրել վիրաւորները :

Երբ անոնց փոխադրութիւնը վերջացաւ երկու զրա-
հաւորները սկսան ուժակոծել :

Կեշեկն զրահաւորը կը ուժակոծէր Հայերու ձախա-
կողմը պաշարած թուրքերը, Քապուսիէյի գիւղին կող-
մը, մինչդեռ Տեզէն կ'աւելէր իր ուղեւորներովը աջա-
կողը :

Տեսնելու էր այս շփոթութիւնը, որ ինկաւ թուր-
քերու մէջ :

Պաշտպանութիւնը կը փախչէր թողլով ամէն
ինչ, զէնք, ռազմանիւթ, վրաններ :

Թուրք կանոնաւոր զինուորները, որոնք պաշտպա-
նութիւնը ետեւը կը գտնուէին, անոնց փախուստը
արգիլելու համար սկսան գնդացիային կրակ բանալ
փախչողներուն վրայ և այսպէս թուրքերը սկսան իրար
ջարդել :

Հայերը, որոնք իրենց դիրքերուն մէջ պատրաստ

կեցած էին, ռաբակոծումը դադարեցուն պէս յարձակողականի սկսան, մինչդեռ Արփիարի բերած դնդացիքը անխնայ կը հնձէր թրքական շարքերուն մէջ:

Երբ Հայերը նոր շիրքեր գրաւեցին և ամրացուցին զանոնք, անմիջապէս մէկ քանի պատգամաւորներ ղըր-կեցին զրահաւոր արդիւնքը հաղորդելու համար:

Յուզիչ էր տեսարանը նաւուն վրայ:

Հայերը կը համբուրէին թնդանօթները, որոնք փըրկած էին զիրենք: Թուրքերը սարսափահար և ժնձ կուրուստներ տուած, ահամուտ եղած էին և չէին համարձակէր դուրս ելլել և նորէն յարձակում մը փորձել:

Այդ իրիկուն լերան վրայ տօնակատարութիւն կուրաւ:

Բոլորը ուրախ էին թէ յաղթանակին և թէ փըրկութեան մօտենալուն համար:

Պաշարումէն ի վեր առաջին անգամ ըլլալով դիւղական նուադարաններ բերուեցան և ամբողջ բանակատեղին զուարճացաւ, մինչդեռ զրահաւորներու լուսարձակները կը խուղարկէին շրջակայքը և լոյսով կ'ողողէին բանակատեղին:

Առաւօտուն կանուխ լուր ղրկուեցաւ զրահաւորէն թէ բոլոր Հայերը զրահաւորներու մէջ պիտի առնուին, ուրիշ տեղ փոխադրուելու համար:

Հայերը փոխադրուելու պաշտօնը յանձնուեցաւ Պ. Թէքէեանի:

Ծովը ալեկոծ էր և այն լաստերը, որոնք շինուած էին զրահաւորին նաւաստիներուն կողմէ, կարելի չէր ըլլար մօտեցնել ծովեզրին:

Ծովափին վրայ հաւաքուած էր հոծ բազմութիւն մը, անհամբեր սպասելով լաստերուն մօտենալուն:

Յանկարծ շարժում մը առաջ եկաւ և շփոթութիւն ծագեցաւ Հայերուն մէջ:

Երիտասարդները վազելով դէպի լեռ սլացան:

— Թուրքերը, Թուրքերը կը յարձակին:

Վայրկեանը ճակատագրական էր:

Պաշարողները օգտուելով առիթէն, առաջացած էին և կ'սուզէին վելջին զսներ խել Հայերէն:

Անմիջապէս նաւերէն մէկը զրահաւոր վերադարձաւ, լուր տալու համար հրամանատարին, որպէս զի ռմբակոծէ թրքական զիրքերը:

Բայց ատոր անհրաժեշտութիւն չմնաց, որովհետեւ լուր եկաւ թէ Հայերը ետ մղած էին Թուրքերու յարձակումը և վտանգը անցած էր:

Ծովը հետզհետէ խաղաղելու վրայ էր:

Մէկ քանի ժամուան աշխատանքէ յետոյ նաւերը մօտեցան:

Պ. Թէքէեան որ կը վարէր փրկութեան գործը, հրաման քրաւ որ ոչ մէկ կռուող հնչեանայ իր զիրքէն, բացի մէկ քանի հոգիէն, որոնք պիտի օգնէին Ֆրանսացի նաւաստիներուն:

Ամենամեծ կանոնաւորութիւնով մը կիները և տղաքը դետեղուեցան նաւերուն մէջ: Ատեն ատեն ձայն մը կը գոչէր.

— Կեցցէ՛ Ֆրանսան, յիշ լա Ֆրանս:

Մէկ քանի անգամ նաւերը գացին զրահաւոր և վերադարձան:

Ամէն անգամ այնքան լեցուն կ'ըլլային, որ փոքրիկ շարժումէ մը մէկ քանի հոգի ծովը կ'իյնային, բայց Ֆրանսացի նաւազներ, որոնք լողալով կը հետեւէին նաւերուն, անմիջապէս օգնութեան կը փութային և կ'ազատէին:

Առանց անձ մը իսկ կորուստ տալու, երեկոյեան դէմ բոլոր կիներն ու տղաքը փոխադրուած էին զրահաւոր և վտանգէ ազատած, բացի մէկ դիւղէ մը:

Կը մնային նաեւ կռուողները :

Անոնք չէին ուզեր հեռանալ , ձգել իրենց սիրելի լեռները : Կը խնդրէին զէնք և ռազմանիւթ , մինչեւ վերջը կռուելու համար , բայց հրաման եկած էր դանոնք ալ հեռացնելու :

Այդ հրամանը վշտացուց զիրենք , բայց ստիպուեցան համակերպուիլ .

Երբ վերջին կիները և տղաքը նաւ նստան , քսան զիւրքերու վրայ գտնուող հայ կռուողները մէկ անգամէն ձգեցին իրենց տեղերը և սկսան դէպի ծովեզր գալ :

Յանկարծ հրացանաձգութիւն մը սկսաւ :

Հայերն էին , որոնք կ'ողջունէին իրենց պեռերը :

Առջեւէն կուգար Իսկէնտէր աղան , ծերունազարդ գիւղապետը , ընկերակցութեամբ կռուողներու հրամանատարին , Եսայի Եագուպեանի :

Անոնց գլխուն վրայ կը ծածանէր ֆրանսական դրոշակ մը , ուրկէ հանած էին կապոյտը , ինչպէս որ հրամայած էր ծովակալը :

Փոքրիկ սպայակոյտ մը կը հետեւէր անոնց , բոլորը զինուած և կուրծքերնին փամփշտակալներով զարգարուած : Կռուողները իրենց հրացաններով կ'սմար մը կազմած էին , որուն առկէն կը յառաջանային հրամանատարը և իր սպայակոյտը :

Պ . Թէքէեան մօտեցաւ Իսկէնտէր աղայի և Եագուպեանին , ու շնորհաւորելէ յետոյ զանոնք իրենց հերոսական կռուին համար , ըսաւ .

— Պէտք է աճապարել , որովհետեւ թշնամին կըրնայ մեր վրայ կրակ բանալ :

— Թշնամին հեռու է , ան ծակամուտ եղած է վերջին բռնկոծութենէն ի վեր : Երեկուան իր յարձակումը ձեւ մըն էր միայն : Կը տեսնէք , մենք ուզե-

լով չէ որ կը հեռանանք այս լեռներէն , մեր սիրելի հայրենիքէն , որ մերն է դարերէ ի վեր , և ուր կռուեցանք այնքան թշնամի գերազանց ոյժերու դէմ , ա՛հ , եթէ թոյլ տայիք մեզի շարունակել կռիւը :

Ատիկա կարելի չէր :

Հրամանատար և զինուոր , վերջին ողջոյն մը ուղղեցին իրենց սիրելի լեռներուն և նստան նաւ , որ սկսաւ հեռանալ ծովեզրէն :

Ծովեզրին վրայ մեծ խարոյկ մը կը վառէր :

Հայերը մեկնելէ առաջ իրարու վրայ դիզած էին այն ամէնը , զոր չէին կրնար միասին տանիլ և կրակի տուած էին թուրքերու ձեռքը չիյնալու համար :

Վերմակ , ծածկոց , ուտեստեղէններ , կահ կարասիք իրար խառնուած էին մաքրագործող բոցին մէջ , որ կը բարձրանար դէպի վեր :

Դիւղացիներու արջառն ալ կապուած էր խարոյկին մօտ . որպէսզի անոնք ալ այրին , իրեւ գերագոյն զոհ մը՝ ծնող ազատութեան :

Երբ պարպումը վերջացաւ , զրահաւորները մեկնեցան դէպի անծանօթ հորիզոններ . դէպի Եգիպտոս :

Մէկը միայն սլակաւ էր մեկնողներուն մէջ և ոչ ոք ուշադրութիւն չէր բերած անոր բացակայութեան :

Տասնըհինգամեայ պատանր մըն էր ան , Կարօն , ինչպէս կը կոչէին զայն գիւղացիները , որուն հայրը , մայրը և բոլոր սիրելիները սպաննուած էին թուրքերէն և որ երբեք չ'հաշտուեցաւ այդ լեռներէն հեռանալու գաղափարէն , մինչեւ չի լուծեր գերագոյն վրէժը , մինչեւ տասնեակ մը թուրքեր չի զոհեր իր սիրելիներուն հրամանին :

Անիկա միւսներուն մեկնած պարագային պահուած էր քարայրի մը մէջ , սեղմելով իր կուրծքին վրայ

հրացանը, դաշոյնը և Արփիարի բերած գնդացիքը :

Այսպէս պատմեց Կարօն, առաւօտուն այն օրուան, երբ Կոպեռնիկ և Արփիար երկար ճամբորդութենէ մը վերադարձնէին :

Առաւօտուն, իրենց քունէն արթննալուն, տեսնէին Կարօն, որ նստած իրենց գլխուն վերեւ, սեղմած հրացանը ծունկերուն միջեւ, կը հսկեր երկու երիտասարդներուն վրայ :

Հեռուն թուրքերը կը հեռանային դէպի իրենց գիւղերը, որսը փախցուցած գաղանի մը կատաղութիւնը իրենց սրտերուն մէջ :

Լեռը և շրջակայքը կ'ախայանային :

Երեք երիտասարդներն էին այլեւս այդ ԼԵՐԱՆ ՈՒԳԻՆ :

Բարձրացող արեւուն ճառագայթներուն տակ երեք երիտասարդները, ծնրադրած կռուի միջոցին սպաննուած մարտիկի մը գերեզմանին վրայ և ձեռքերնին միացուցած երդում մը ըրին :

— Վրէ՛ժ թափուած այնքան արիւնին համար :

ՀԱԼԱԾԱԿԱՆ ՀԱՅՈՐԴԻՆԵՐԸ

Իսլահիյէի ճամբուն վրայ — Գնդացիքին փախուսքը — Անակնկալ հանդիպում — Հայ գործաւորներ — Դէպի նոր հորիզոններ

Արփիար, Կոպեռնիկ և Կարօ կարճ խորհրդակցութիւն մը ունեցան, որոշելու համար իրենց ապագայ գործունէութեան ուղեգիծը :

Ի՞նչ պիտի ընէին :

Լսած էին Զէյթունի ապստամբութիւնը, Ուրֆայի հերոսամարտը, Շապին-Գարահիսարի և Վանի կռիւները :

Յանդուգն ծրագիր մը գծեցին :

— Հոն, ուր կռիւ կայ, մենք պէտք է ներկայ գտնուինք, ըսաւ Կարօ, վրէժէն կայծակնացայտ աչքով մը :

— Այո, կռիւ և վրէժ, եղաւ երկու երիտասարդներուն պատասխանը :

Քննեցին իրենց ունեցած զէնքերը և ռազմանիւթը :

Ունէին մէյմէկ լաւ հրացան, ատրճանակ, դաշոյն և առատ փամփուշտ :

Աստուծոյ զառ կար գնդացիքը, մօտաւորապէս մէկ արկղ փամփուշտով, 5-6 ձի ևն. :

Պէտք էր գնդացիքը միասին տռնել, նախ որպէսզի թուրքերուն ձեռքը չանցնի, յետոյ անոր համար որ կրնար մեծապէս օգտակար ըլլալ իրենց:

Նոյն դիշերն իսկ մուրթէն օգտուելով ճամբայ պիտի ելլէին կազդուրած և թարմացած:

Գիւղացիներուն ձգած ապրանքներուն մէջէն ընտրեցին փոքրիկ, թեթեւ կառք մը, բեռնելու համար գնդացիքը և փամփուռները ու քիչ մը պարէն, լծեցին ձիերը և կազմ ու պատրաստ սպասեցին մեկ-նուրի ժամուսն:

Բաւական դժուարութիւն քաշեցին, մինչեւ որ իջան լեռնէն:

Առջեւէն կերթային Արփիար և Կարօ, իրենց ձիերուն երասանակէն բռնած, ալանջնին սրած, ամենափոքր աղմուկին ուշադրութիւն ընելով:

Կոպեռնիկ կառքը կը վարէր, մինչդեռ իր ձին կապուած էր կառքին ետեւը:

Ամբողջ գիշերը ճամբորդեցին առանց միջադէպի: Շրջանակաձեւ ճամբու մը ծայրը հասած էին, բլուրի մը ստորոտը, երբ սուլում մը յտուեցաւ և գնդակ մը եկաւ տափակնալ ժայռին վրայ:

Կանգ առին և դիտք բռնեցին ապառաժներուն մէջ, իրարմէ տասնական քալ հեռուէն և սկսան կրակել, աշխատելով ամէն գնդակին թուրք մը սպաննել:

Երեք երկտասարդներու դիրքը լաւ էր. կրնային տաննակ մը թշնամիներու դիմադրել, բայց թուրքերը հարիւրէն աւելի էին:

Անոնք կարծելով որ ըստոյտ Հայերու բազմաթիւ խումբ մը առջեւ կը գտնուին, պահուրտած քարերու հետք, կը կրակէին միայն, բայց երբ հասկնալին որ

դիմացնին երեք հօգի միայն կը գտնուին, անշուշտ յարձակման պիտի դիմէին:

Մերիները առանձինն առանձինն և միշտ Թարքեր տեղէ կը կրակէին, թշնամիին բազմութեան պատրանքը տալու համար:

Բայց հետզհետէ կը յոգնէին և ի վերջոյ անկարող պիտի ըլլային շարունակել այդ անհաւասար պայքարը:

Այն ատեն զերագոյն որոշում մը տուին:

Անմիջապէս գնդացիքը հանեցին կառքէն և բեռնուցին ձիու մը վրայ:

Նպատակնին հետեւեալն էր:

Երկտասարդներէն երկուքը գնդացիքին հետ լեռնային ճամբայ մը պիտի բռնէին, մինչդեռ միւսը կառքին վրայ պիտի նստէր և ճամբուն վրայէն արագօրէն պիտի յոռաջանար:

Թուրքերը անշուշտ կարծելով որ կառքին մէջ թանկագին բան մը կայ, դայն պիտի հալածէին, մինչդեռ միւս երկուքը պիտի փախցնէին:

— Ես պիտի վարեմ կառքը, ըսաւ Կարօ, ես ամէնէն փոքր եմ և պէտք է ձեզի ցոյց տամ իմ արժէքս: Արփիար և Կոպեռնիկ ալ, իւրաքանչիւրը ինք կ'ուղէր վտանգաւոր պաշտօնը ստանձնել:

Այս միջոցին թուրքերը տեսնելով որ վերէն պատասխան չտուիր, իրենց ծակերէն դուրս ելլել սկիզբած էին:

Մեր երկտասարդները առիթէն օգտուելով կրակեցին և մէկ քանի թուրքեր ալ սպաննեցին:

Յետոյ համաձայնութիւն յայտնեցին որ Կարօն մեկնի:

Բաժանումը շատ օրտառուչ եղաւ:

Ողջագուրուեցան և մինչդեռ Արփիար ու Կոպեռ-

նիկ լեռն ի վեր կը բարձրանային գնդացիներն հետ, Կարո ցատկեց կառքին ձիերէն մէկուն վրայ, խթանեց և քառասմբակ սկսան յառաջանալ:

Թուրքերը երբ տեսան կառքը, որ մեծ ճամբուն վրայ կը յառաջանար, անմիջապէս ցատկեցին իրենց ձիերուն վրայ և սլացան կառքին ետեւէն:

Խթաններով և մտրակով Կարո կը ստիպէր ձիերը աւելի արագ երթալ, մինչդեռ կառքը անկարգ շարժումներ կ'ընէր, ամէն վայրկեան վար ինչալու վտանգով:

Ահռելի արշաւանք մըն էր սկսած:

Իր ձիուն վրայ, Կարո գերադգողուած և կատղած էր:

Մահն էր որ կը հետապնդէր զինքը, մինչ ինք անկէ խոյս կուտար:

Անկասկած, եթէ թուրքերը հասնէին և թռնէին զինքը, պիտի սպաննէին: Անոնք կտոր կտոր պիտի ընէին զինքը, մինչդեռ վրէժ ունէր լուծելիք:

Այդ մտածումները թև կուտային իրեն և կարծես իր ոգեւորութիւնը կը հաղորդուէր ձիերուն:

Յանկարծ, գնդակներ սուլեցին իր շուրջը:

Թուրքերը կը կրակէին իրեն և կառքին վրայ:

Սկսաւ վազքով մը վարել կառքը:

Նոյն միջոցին Կարո լսեց որ բան մը կը կոտրէր իր ետեւը և կառքը կամդ առաւ:

Կառքին անիւներէն մէկը կտրուած էր:

Եթէ հինգ վայրկեան եւս կարենար շարունակել իր վազքը պիտի ազատէր:

Խթանեց ձին և սլացաւ:

Ձիուն ոտքերը կարծես չէին դպչէր գետինն, այնքան արագ և թեթեւ կը թողէր ան դէպի անտառը:

Թուրքերը երբ կառքին քով հասան, Կարո արդէն աներկույթ եղած էր անտառին մէջ:

Հետապնդողները կարծելով այդ կառքին մէջ գտնել մեծ աւար, դադրեցան հալածելէ:

Որքան մեծ եղաւ իրենց բարկութիւնը, երբ տեսան պարապ կառքը:

Բայց Կարո արդէն ազատուած էր:

Նոյն իրիկունը երեք երիտասարդները, զիրար զբոսան նորէն:

Կարո պատմեց իր ողիսականը, որ մեծ հաճոյք պատճառեց իր ընկերներուն:

Գիշերը անցուցին բացօդեայ, վտանգէ հեռու վայրի մը մէջ:

Իսլահիյէ փոքրիկ գիւղաքաղաքը, Հալէպի և Ա. տանայի երկաթուղադէմին վրայ կարեւոր կեդրոնատեղի մըն էր, ռազմական տեսակէտով, որովհետեւ հոս կէ կը սկսէր դէպի Հալէպ գացող տէքովի երկաթուղադէմը, և հոդ կը կեդրոնանար Պաղեստինի և Միջագետքի ճակատները զրկուած ամէն ռազմամթերք:

Այդ քաղաքին բնակչութիւնը կը բաղկանայ հայերէ, քիւրտերէ և թուրքերէ, բայց զօրանոցներուն մէջ կային բազմաթիւ հայ զինուորներ, որոնք կ'աշխատեցնէին երկաթուղիի գիծին վրայ:

Փոթորկոտ և հեղձուցիչ գիշեր մըն է:

Ահռելի տաք մը կը ճնշէ ամէն կողմ:

Քաղաքին կայարանին մօտակայ տունի մէջ, չորս հայ զինուորներ հաւաքուած են սեղանի մը շուրջ և ուշի ուշով կը դիտեն բան, կանթեղին լոյսին տակ:

Անոնցմէ մէկը ծանօթ դէմք մըն է:

Պուլտոյ գրական շրջանակներուն մէջ յայտնի գրա-

վաճառ և յիշատակարաններու հրատարակիչ Պ. Վահան Ջարդարեանն է, որ կը խօսի ցած ձայնով, մինչդեռ միւսները խոր լռութեան մը մէջ մտիկ կ'ընեն:

— Ահա ծրագիրը, կ'ըսէ Պ. Ջարդարեան: Մեր գտնուած տեղէն մինչեւ կայարան՝ քառասուն և չորս մէթր հեռաւորութիւն մը կայ, ուղիղ գծով: Եթէ ամէն զիշեր չորս մէթր փորենք, 11 օր յետոյ հասած պիտի ըլլանք մեր նպատակին:

Բոլորը լաւ կը մտածէին:

Կը մտածէին, որովհետեւ այդ նպատակը մեծ գործ մըն էր:

Պ. Վ. Ջարդարեան շարունակեց.

— Երբ այդ տարածութեան վրայ բացուած փապուղին պատրաստ ըլլայ, մենք ազատօրէն պիտի կրնանք օդը հանել վառօդարանը:

Օդը հանել վառօդարանը:

Ատիկա կը նշանակէր մահացու հարուած մը տալ Պաղեստինի ճակատին թուրք բանակին և մեծապէս օգնել դաշնակիցներու յառաջխաղացման:

Օրերով մտածեր էր ան այդ գաղափարը իրագործելու համար: Շիներ էր քաղաքին յատակագիծը, չափեր էր տարածութիւնները, իր ընկերներուն մէջ որոշեր էր հաւատարմները և ահա այդ օրը իր ծրագիրը կը պարզէր ընկերներուն:

Այդ միջոցին անոր աչքերէն կը ցայտէին վրէժի փայլակներ և ոգեւորուած էր իր գաղափարով:

Յանկարծ ուժգին դուռը զարնուեցաւ:

Սենեակին մէջ գտնուողները անմիջապէս հաւաքեցին սեղանին վրայ գտնուող քարտէսը և պահեցին զայն անկողին տակը, մինչդեռ Վ. Ջարդարեան գնաց դէպի դուռը և հարցուց.

— Ո՞վ է:

— Բացէ՛ք, պատասխանուեցաւ դուրսէն, թուրքերէն լեզուով:

Հայ գործաւորներու վաշտին հրամանատարն էր, քիւրա սպայ մը. երկու զինուորներով:

Ջարդարեան բացաւ դուռը և զինուորական բարեւ տուաւ.

— Ո՞վ է Ջարդարեանը:

— Ես եմ էֆէնտի:

— Դո՛ւն ես, լաւ, ինչո՞ւ համար միւսներուն հետ աշխատելու չես երթար:

— Էֆէնտի, տարիքս նկատի առնելով, իմ տեղս ուրիշները կ'երթան, մինչդեռ ես անոնց գործերը կը տեսնամ:

Պատասխան չտուաւ սպան և դառնալով զինուորներուն.

— Բռնեցէք սա տնայիտանը և երեք օր բանտարկեցէք, հրամայեց:

— Էֆէնտի, ըսաւ Ջարդարեան, արհամարհոտ դէմքով մը, թոյլ տուէ՛ք որ ներսէն առնեմ վերարկուս:

Սպային հրամանին վրայ Ջարդարեան սենեակ մտաւ. ուր իր ընկերները քնանալ կը ձեւացնէին և ցած ձայնով ըսաւ:

— Ձիս ձերբակալեցին, դուք սկսէ՛ք գործի:

Յետոյ դուրս ելլելով երկու զինուորներուն ու սպային ընկերակցութեամբ գնաց դէպի բանտ:

Երեք օր բանտարկեալը անգործ մնաց մարմնով. բայց միտքը կը գործէր:

Իր բանտարկութեան վրէժը լուծելու համար դժոխային ծրագիր մը մտածեց, զոր պիտի իրագործէր յետոյ:

Երբ լմնացաւ բանտարկութեան օրերը, վերադարձաւ տուն:

Իր ընկերները պարապ չէին մնացած և բաւական փօրած էին ընդերկրեայ ուղին:

Օրերը կ'անցնէին և դաւադիրները անխոնջ կերպով առաջ կը տանէին գործը:

Ոչ ոք ամենադոյզն կասկածը չէր ունեցած, որովհետեւ խիստ զգուշաւորութիւնով մը կը գործէին:

Պեղումը սկսելուն ութերորդ օրը շուկ մը տարածուեցաւ քաղաքին մէջ: Կ'ըսէին թէ հայ ֆէտայիներ երեւցած էին այդ կողմերը, որոնք ահուսարօտօք կը տարածէին թուրքերու մէջ:

Զարդարեան միտքը դրաւ յարաբերութեան մէջ մասնել միւսներուն հետ և զանոնք հաղորդակից ընել իր միւս վրէժխնդրութեան ծրագրին, զոր պատրաստած էր խանդավառութեան օրերուն:

Առաւօտ մը իր երեք ընկերներով դրկուեցաւ լեռնէն փայտ կտորելու:

Նախզգացում մը կ'ըսէր իրեն թէ այդ օրը պիտի հանդպի հայ ֆէտայիներուն:

Բլուրի մը քովէն կ'անցնէին, եբք յանկարծ որոտալից ձայն մը գոցել թուրքերէն լեզուով.

— Կեցէ՛ք:

Կանգ առին:

Զարդարեան հասկցաւ անմիջապէս թէ որոնց հետ գործ ունի:

Հրացանի երեք փողեր ուղղուած էին դէպի հայ զինուորներ:

Ֆէտայիներէն մէկը դուրս ելաւ քարերուն մէջէն և մօտեցաւ:

— Հայ ենք, պոռացին վարէն:

— Հա՛յ էք, եղաւ պապասխանը և հրացանները վար առնուեցան:

Ինչպէս ընթերցողները հասկցած ըլլալու են, այդ երեք ֆէտայիները ուրիշը չէին լայց եթէ Արփիարը, Կոպեռնիկը և Կարօն:

— Հոգ և ուտելիք տուէք մեզի, ըսին անոնք: Մէկ քանի օր է կը ճամբորդենք և չնորհքով բան մը կերած չենք:

Հայ զինուորները իրենց օրական հացը կիսեցին անոնց հետ:

— Ձեր պետին հետ քիչ մը տեսնուիլ կուզեմ, ըսաւ Զարդարեան:

— Ինծի կրնաս բռնել, պատասխանեց Արփիար: Երկուքը քիչ մը հեռացան միւսներէն և Զարդարեան այսպէս ըսաւ.

— Իսլահիէյի երկաթուղին կայարանը մեծ կարեւորութիւն ունի, որովհետեւ Պաղեստին և Միջագետքը դրկուելիք բոյոր զինուորները, առաւմտեքը և պարէնը հոսկէ կ'անցնի: Մենք երեք ընկերներով որոշեցինք օդը հանել վառօդարանը և կայարանը, բայց կը մտածեմ ուրիշ բան մըն ալ:

— Բացատրէ միտքդ:

— Վաղը գիշեր մեծ կառախումբ մը պիտի գայ թուրքեզերման զինուորներով լեցուն, չենք կրնար դայն արգելել իր ճամբան շարունակելէ:

— Հրաշալի մտածում մըն է ատիկա: Այո՛, անմիջապէս գործի սկսինք:

— Ո՛չ, պատասխանեց Զարդարեան, վաղը ժամը 6ին պիտի անցնի կառախումբը: Ժամը 4-ն հոս ըլլանք: Մէկ երկու ժամուան մէջ կրնանք երկաթուղիի գիծը քանդել, մնացածը յայտնի է:

Որոշուեցաւ որ այդպէս ըլլայ:

Հայ զինուորները միասին պիտի բերէին բրիչներ, ինչպէս նաեւ առատ հաց, երեք երկասարդներուն համար:

Յաջորդ օրը հայ զինուորները բրիչներով զինուած իբր թէ աշխատութեան կ'երթային: Օրը սերբաթ ըլլալով թուրք սպայ և տասնապետներ ինքզինքնին տուած էին խմելու, այնպէս որ հսկողութիւնը թուլցած էր ժամադրաւարը երբ հասան, փախտականները հոն էին արդէն: Ժամը 4ին գործի սկսան: Մէկուկէս ժամուան մէջ 50 մէթրի չափ տեղ երկաթուղիի գիծը քանդուած էր:

Խնցիկն վերջին գիծ մըն ալ, երբ հեռուէն տեսնուեցաւ վայրաշարժին չոգին, ծառերու պուրակի մը վերելք:

Ինչ սք եւս ճիգ և դաւադիրները գացին բլուրին կողերուն վրայ:

Ճիշտ ատենն էր:

Կառախումբը երեւցաւ օձի մը պէս, երկայն և զինուորներով լեփ լեցուն:

Մեքենան կը խորթար, կը սուլէր, լծակներու աղմուկը կը լսուէր երեկոյեան լաւութեան մէջ:

Անձկալիք սպասումի բոպէսներ անցան:

Կառախումբը կը սուրար արագօրէն: Վակօններու պատահաններէն դուրս կախուած էին և կը դիտէին չրջակայքը:

Գրեթէ կէսը լեցուած էին զինուորներ, մինչդեռ միւս կէսը ռազմամթերքով լեցուն էր:

Յանկարծ չփոթութիւն մը ինկաւ անոնց մէջ:

Տեսած էին թէ ճամբան քանդուած էր:

Մեքենավարը փորձեց կեցնել մեքենան:

Բայց ոչ էր արդէն:

Ամբողջ սլոտով վայրաշարժը ինկաւ փոսին մէջ, ուր յանկարծական կենալուն պատճառով բոլոր վակօնները իրարու վրայ լեցուեցան, յետոյ նոյն սլոտով ետ մղուելով, ինկան գծին աջ և ձախ կողմերը յաղթուած հրէշներու պէս:

Յաւի ճիչեր լսուեցան ամէն կողմէ:

Երկաթներու կոյտերու տակ մնացած, թուրք զինուորները կիսամեռ և ջախջախուած, կ'ոռնային կատաղորէն:

Յանկարծ լոյս մը փայլեցաւ, որուն յաջորդեց անուշի որոտում մը:

Ռազմամթերքը կրակ առած էր:

Պայթումները յաջորդեցին իրարու և հսկայ հրդեհ մը սկսաւ այրել կառախումբը, զինուորները, հրացաններն ու փամփուշտները:

Կարծես պատերազմի դաշտ մըն էր: Որոտում մը լեցուցած էր ամբողջ շրջակայքը:

Պահուբաւ խոռոչի մը մէջ մեր բարեկամները անխառն սերախաւթիւնով մը կը դիտէին այդ վրէժխընդրութեան արդիւնքը:

Միջոց մը Զարդարեան և երեք ընկերները առիթէ մը օգտուելով գացին խառնուելու այն զինուորներուն, որոնք Իսլահիյէն օգնութեան եկած էին, մինչդեռ Արփիար, Կոպեռնիկ և Կարօ բարձրացան դէպի վեր, լեռն ի վեր, իրենց վրէժխընդրութիւնը չարունակելու:

Յաջորդ առաւօտ գծին վրայ մնացած էին հալած երկաթի կտորներ, պարապ փամփուշտներ, անխացած դիակներ և ոսկորներ:

Կառախումբին գծէն ելլելու յաջորդ օրն իսկ Զարդարեանի և իր ընկերներուն պատրաստած փապուղին վերջացած էր:

Դիշերը չորս հոգի մտան անկէ ներս և դացին դէ-
պի վառողարան:

Վերջին հարուած մը տալով դիրենք վառողարանէն
բաժնող պատին, ներս պիտի խուժէին անկէ, զինա-
թափ պիտի բնէին պահակ ղինուորը, անկէ վերջինը
որոշ էր ընելիքին:

Իրենց հետ առած էին դաշոյններ, ամէն անակն-
կալի առջեւ պատրաստ գտնուելու համար:

Իրիշի հարուած մը և պատը փլաւ:

Ներս ցաակեցին:

Պահակ ղինուորը բարձրացուց հրացանը կրակելու
համար, բայց իրաւունք չունէր հրագէն գործածելու,
որովհետեւ ինք կրնար պատճառ ըլլալ պայթումին:

Հայերէն մէկը յարձակեցաւ, դաշոյնը քաշած, և
գիրկնդխառն կռիւ մը սկսաւ:

Հինգ վայրկեանի չափ անձեւ խառնուրդ մը տա-
պալակեցաւ գետինի վրայ:

Վերջապէս հայը ռաքի ելաւ:

Դաշոյնը արիւնոտ էր և թուրքին դիակը տարած-
ուած գետինը:

Բարերախտաբար կռիւին աղմուկը լսուած չէր
դուրսէն:

Տենդոտ գործունէութեան մը սկսան:

Ամէն մէկը առաւ փոքրիկ տակառիկ մը վառող
և զնաց տեղաւորել մասնաւոր կերպով բացուած խո-
ռոչին մէջ:

Յետոյ երկայն պատրոյգ մը գտան, մէկ ծայրը տե-
ղաւորեցին տակառներէն մէկուն մէջ և միւս ծայրը
ընդերկրեայ ճամբուն մէջ տարաձեցին:

Կէս գիշերը մէկ քանի ժամ անցած էր և արշա-
լոյսը շուտով պիտի ծագէր:

Արագօրէն պատ մը սկսան հիւսել փապուղիին
մէջտեղը, որպէս զի պայթումէն իրենք չմնառնին:

Երբ ամէն ինչ պատրաստ եղաւ, Զարդարեան լուց-
կիով մը չորակ տուաւ պատրոյգին և անմիջապէս հե-
ռանալով եկան իրենց տնակը և պառկեցան անկողին-
ներուն վրայ:

Անձկութեան մէկ քանի րոպէներ անցան:

Պատրոյգը հետզհետէ կը վառէր:

Յանկարծ լսուեցաւ պայթում մը:

Ամբողջ քաղաքը շարժեցաւ:

Այդքան դժոխային աղմուկ երբէք չէր լսուած, ոչ
միայն վառողարանը սկսաւ ալլըլ, ալ կայարանն ալ
հրոյ ճարակ եղաւ:

Երկու օրուան մէջ միլիոններու վնաս մը պատճա-
ռած էին հայերը թուրքերուն:

Կառավարութիւնը հասկցաւ թէ Հայերու վրէժն
էր որ կը խօսէր, բայց անգոր էր բան մը ընելու վը-
րէժինդիրներուն դէմ, որով իր ամբողջ վայրագու-
թեան թոյնը թափեց անպաշտպան և անզէն ժողո-
վուրդին վրայ:

ՆԱՄԱԿ ՀԵՌՈՒԷՆ

Կառներու կարաւանը.— Խամանիկներու ջար-
դը.— Մեռելներու դաւար.— Անակնկալ հան-
դիպում մը.— Լուրեր մեծ մայրիկէն:

Օրերը կ'անցնէին:

Արփիարի, Կոպեռնիկի և Կարօի խումբը ամէն
տեղ է և ոչ մէկ տեղ:

Հոն ուր անակնկալի բերել պէտք է թուրքերը,
երեք երիտասարդները կը հասնին, կը զարնեն և կ'ան-
հետին:

Ձինուորական իշխանութիւնները հակառակ իրենց
խիստ հետապնդումին, չեն կրնար ձեռք անցնել զա-
նոնք:

Յանկարծ լուր կուգայ թէ այսինչ վայրին մէջ եր
զանուին անոնք:

Խումբ մը զինուոր կը շրջուի անոնց ետեւը:

Այդ միջոցին անոնք կայծակի նման կը յարձակին
բանակատեղիին վրայ, աւեր և մահ սփռելով կ'ան-
հետին, առանց հետք մը ձգելու:

Հոկտեմբեր ամսուան լրիկնամուտ մըն էր:

Երեք երիտասարդները կիրճի մը բերանը նստած
էին և կը ճաչէին:

Յանկարծ տեսան մէկը որ վազելով կ'երթար:

Կեցուցին և Արփիար հարցուց թուրքերէն լեզուով
թէ ուր կ'երթար:

— Հայ եմ, ըսաւ մարդը, թուրք զինուորներ կու-
գան, որոնք չորս կառք ռազմաթերթ կը փոխադրեն:
Ձիս շրկեցին, որպէս զի երթամ լուր տամ:

Չգեցին մարդը, որ մեկնեցաւ:

Բայց իրենք կրնային թոյլ տալ որ անոնք անց-
նին:

Թիւով քիչ ըլլալուն, պէտք էր հնարք մը մտա-
ծել թէ ռազմաթերթը ձեռք ձգելու և թէ թուրքերը
սպաննելու կամ փախցնելու համար:

Երկար մտածելու պէտք չունեցան, որովհետեւ
Արփիար իր սովորական ուշիմութիւնովը ըսաւ թէ
ինչ պէտք էր ընել:

Ծառի ճիւղեր կտրեցին քսան երեսունի չափ և
կարգով անկեցին կիրճին բերանը:

Յետոյ սպաննուած թուրք զինուորներու հա-
գուստներ անցուցին անոնց վրայ, այնպէս որ հեռուէն
տեսնող մը պիտի կարծէր թէ ժայռերուն մէջտեղը
մարդիկ պահոււրած են:

Երեկոյեան թեթեւ հով մը ամէն տեսակ շարժում
կուտար անոնց և ալ աւելի վախ կ'ազդէր:

Երբ կառքերը մօտենային և հասնէին կիրճին բե-
րանը, իրենցմէ մէկը կրակ պիտի բռնար:

Այդ միջոցին միւս երկու ընկերները պիտի անց-
նէին թշնամիին կոծակը և զնդացիրային կրակ պիտի
սկսէին:

Յազթութեան մասին ոչ մէկ կտակած կար:

Միշտադր հետզհետէ կը տարածուէր:

Այդ միջոցին հեռուէն տեսնուեցան ռազմանիւթ փոխադրող կառքերը :

Չորս կառքեր , որոնց կ'ընկերանան տառներկու ձիաւոր զինւորներ :

Կարօն դիրք բռնած էր խամաճիկներուն , կեղծ զինւորներու քով , մինչդեռ Արփիար և Կոպեռնիկ գացած էին լարել գնդացիքը աւելի հեռուն , կիրճին միւս կողմը :

Երբ բաւական մօտեցան Թուրքերը , մէկէնիմէկ տեսան խամաճիկները , որոնք հովին ազդեցութեան տակ կը շարժէին :

Կանգ առին զարմացած և շուարած :

Իրիկնադէմի մթութիւնը թոյլ չէր տար որոշակի տեսնել թէ ի՞նչ էին անոնք , զինուոր , թշնամի՞ թէ ուրուականներ :

Սարսափը պատեց դիրենք , բայց որոշեցին երկու հոգի զրկել , հետազօտելու համար :

Հազիւ քանի մը քայլ առաջացած էին երբ քանի մը ձեռք հրացան պարպւեցաւ : Զինւորներէն մէկը ինկաւ ճակտէն զարնւած , մինչդեռ միւսը ետ կը վազէր պոռալով :

— Հայ ֆէտայիներ , հայ ֆէտայիներ :

Շփոթութիւն մը առաջ եկաւ , բայց անմիջապէս մէյմէկ քարի ետեւ մտան և սկսան կրակել , մինչդեռ կառապանները մէկ կողմ կը քաշէին կառքերը :

Իրենց առաջին շփոթութիւնը չէր անցած դեռ , երբ մէկէնիմէկ սկսաւ գնդացիքին կռիւտը :

Երկու կրակին մէջ մնացած անոնք գրեթէ բոլորը սպաննուեցան :

Մութը հետզհետէ կը թանձրանար ու կը լուսաւորէր միայն հրացաններու և գնդացիքի պայթուածին լոյսէն :

Կռիւին արձագանգը այնքան ուժով էր , որ կարծես թէ գետինը կը պատռէր :

Հեծծիւններ և ցաւի աղաղակներ կը լսւէին կիրճէն , երբ վերջապէս հրացանաձգութիւնը դադարեցաւ և լսեցաւ աղաղակ մը , հայերէն լեզուով .

— Ամա՛ն , օգնութի՛ւն , մեռա՛յ :

* *

Եղերական գիշերուան մէջ , որ կը ծածկէր ամէն կողմ , լուսինը կամաց կամաց կը բարձրանար կուռ դաշտին վրայ , լուսաւորելով շրջակայքը :

Այդ կիրճին մէջ , ուր քիչ մը առաջ կը լսէր հրացաններու և գնդացիքին ձայնը , հիմա կը զատորոշուին մարդկային հառաչանքներ , խորդալու ձայներ , հեծծիւններ :

Յուրտ է և իրիկւան հովը փոխւած է սառն քամիի : Կարծրացած գետնին վրայ կը լսւի քայլերու աղմուկ :

Կը տեսնուի ստուեր մը որ վեր կ'ելլէ , կը հրէ իր վրայ ինկած մարմինները , որոնք կը գլորին և կ'իյնան , յետոյ կը փորձէ ոտքի կանգնիլ , բայց ուժասպառ վար կ'իյնայ հոգեւարքի սարսուցացիչ ճիչ մը արձակելով :

Ոտքը կոտրած ձի մը , դիակներու դէզի մը տակ ինկած , կը ջանայ ազատիլ և փախչիլ , բայց ոտքին վրայ կ'իյնայ , այլեւս ոտքի չկանգնելու համար :

Տեսարանը հեռզհետէ աւելի կը լուսաւորուի , քանի լուսինը կը բարձրանայ :

Արփիար , Կոպեռնիկ և Կարօ իրենց յաղթանակէն յետոյ հաւաքուած են :

— Լսեցի՞ք ձայնը կը հարցնէ . Կարօ , անձկու-թիւնով նախելով իր ընկերներուն :

— Այո՛ , հայերէն լեզուով մէկը օգնութիւն կը կանչէր : Ուրեմն Հայեր կային այդ Թուրքերուն մէջ :

— Այդ ձայնը ինծի ծանօթ թուեցաւ, պատասխանեց Արփիար, մտահոգ թօնով մը։

Երեք երիտասարդները ծառի մը տակ քաշուեցան, սպասելով լուսնալուսն։

Առաւօտեան դէմ, անոնք իջան գէպի կիրճը, իրենց աւարը քննելու և գիշերուան օգնութեան աղաղակին պատճառը հասկնալու համար։

Ծռած գետնին վրայ, բան մը կը փնտռեն այդ դիակներուն մէջ։

Յանկարծ Արփիար կանդ առաւ և ձեռքովը կանչելով իր բնկերները, սկսան մօտիկ բնել։

Կը լսուէր խիստ տկար տքոց մը, որուն ուղղուած թիւնը չէին կրցած հասկնալ։

Նոյն վայրկեանին հօծիւնը կրկնուեցաւ ի երեք երիտասարդները վաղեցին դէպի ժայռ մը, սրուն տակ քանի մը զինուորներ իրարու վրայ ինկած էին վերաւոր կամ մեռած։

Մէկիկ մէկիկ վերցուցին գիակները և սկսան քննել դէմքերը։

Այդ միջոցին անսպասելի բան մը տեղի ունեցաւ։ Արփիար, կարծես խելագարած, նետուեցաւ անոնց մէջ երկուքին վրայ ճշալով։

— Պետրոս... Յակոբ...

Կոպեռնիկ և Կարօ զարմացած, ոչինչ կը հասկենային։

Արփիար անոնց կուրծքին մօտեցուց ականջը, նայելու համար թէ կը բարախի՞ն անոնց սրտերը։

— Կ'ապրի՞ն, ո՞ղջ են։

Երեք երիտասարդները սփոփանքի հառաչ մը արձակեցին։

Արփիար վերցուց վիրաւորներուն գլուխները և

Կարօ անոնց երեսին ջուր նետեց, որպէս զի ուշաբերին։

Արդարեւ երկու վիրաւորները շատ թեթեւ վէրքեր միայն ստացած էին, բայց ուշաթափ եղած էին կորսնցուցած արիւնին և յուզումին պատճառով։

Ինչպէս ընթերցողները յիշած են, թուրք զինուորներու մէջ վիրաւոր պառկող երկու Հայերէն մէկը Պետրոսն էր, այն մաքսանենդը, որ Արփիարը ճամբու դրած էր, իսկ միւսը Արփիարի Ռուսճուքի մտերիմ բարեկամը։

Առջին անգամ արթնցաւ Պետրոս, մարած ակնաբլի մը նետեց դէպի Արփիարը և գոցեց աչքերը։

Շուտ մը երեք երիտասարդները ծառի ճիւղերէ լայն պատգարակ մը շինեցին և անոր վրայ տարածեցին երկու վիրաւորները։

Արեւը հետզհետէ կը բարձրանար և կը լուսաւորէր ամբողջ համայնապատկերը։

Պառիկ թափօրը ճամբայ ելաւ։

Կարօ և Կոպեռնիկ կը տանէին պատգարակը մինչդեռ Արփիար փոխնիփոխը կ'օգնէր մէկուն կամ միւսին։

Երկար, երկար առեն քալեցին, ամայի դաշտներուն, աւերուած ճամբաներուն վրայէն, փնտռելով տեղ մը, ուր կարենային ամէն վտանգէ հեռու պահուել։

Վիրաւորները կը տքային առանց գիտակցութեան։

Քիչ մը կանգ կ'առնէին և ոյժ առնելէ յետոյ նորէն ճամբայ կ'իյնային։

Ժամեր քալելէ և տանջուելէ յետոյ հասան վերջապէս դալար հովիտի մը մէջ։ Տեղը շատ յարմար էր։ Հովիտին երկու կողմերը կը բարձրանային անմատչելի ժայռեր, որոնց մէջտեղէն կը հոսէր յառակ և պղղ ջուր մը։

Ժայռերէն մէկուն ծերպին մէջ գտան քարայր մը : Վար դրին իրենց բեռը և սկսան գործի : Կարօ գնաց չոր խոտ քաղելու , անկողին մը պատրաստելու համար , մինչդեռ Արփիար և Կոպեռնիկ պաղ ջուրով լուացին աղոց վերքերը և կապեցին : Կարօ պատրաստած էր անկողինները , կրցածին չափ փափուկ : Անոր վրայ տարածեցին վերաւորները , որոնք քնացան խոր և կենդանացուցին քունով մը :

Թէեւ վերքերը բաւական մեծ էին , բայց ոչ վտանգաւոր :

Գնդակ մը անցնելով Պետրոսի աջ թեւէն , միտը ծակելով դուրս ելած էր : Պատռուած մը ունէր նաեւ ճակտին վրայ : Իր ընկերոջը Յակոբի վերքը աւելի թեթեւ էր : Անոնց բժշկումը օրերու կարօտ էր :

Այս անակնկալ հանդիպումին երրորդ օրը Պետրոս բաւական կազդուրուած էր ճանչնալու համար իր բարեկամը՝ Արփիարը և պատմելու թէ ի՞նչ պայմաններու մէջ հող ին կած էր :

— Ի՞նչ մեկնելէդ քիչ յետոյ գործով Պուլկարիա կ'երթայի Կուգայի Սելանիկէն : Նոյն միջոցներուն Պուլկարիա պատերազմ հրատարակեց Դաշնակիցներուն դէմ : Ոչ միայն պատերազմի սկսաւ , այլ և բոլոր թըրքահպատակները զինուոր տարաւ , իսկ մէկ մասն ալ զրկեց Թուրքիա իրենց զինուորական ծառայութիւնը կատարելու համար : Այդ զրկուածներուն մէջ էի նաեւ ես : Յակոբին ծանօթացաւ ճանապարհին : Երբ Պուլիս հասանք մեզի բանտարկեցին զօրանոցի մը մէջ : Յետոյ ամէկ թապալտի մը կազմելով այս ճակատը զրկեցին : Առկէ մէկ երկու օր առաջ , յանկարծ լսուեցաւ որ Իսլահիէյի վառօդարանը և ռազմամթերք տանող կառավարման մը Հայերու կողմէ օդը հանուած է : Անմիջապէս

հրաման եկաւ մեր գտնուած տեղը , կառքերով ռազմանիւթ հասցնել Սուրիա գտնուող բանակին : Ես և Յակոբը կառապանութիւն կ'ընէինք : Մնացեալը գիտէք , երբ կ'իրճին մէջ մտանք , յարձակումը սկսաւ : Յակոբն ալ կամաց կամաց ապաքինիլ սկսած էր և կ'իրճին կռիւէն շարաթ մը յետոյ արդէն ի վիճակի էր խօսելու :

Արփիար անհամբեր կերպով կը սպասէր այդ օրուան , որովհետեւ կուզէր տեղեկութիւններ հարցնել իր մեծ մօրը մասին :

Առաւօտ մը Արփիար նստած էր Յակոբի անկողին մօտ և կամաց ձայնով կը խօսէր անոր հետ :

— Էյ , Յակոբ , ըսէ տեսնեմ , ի՞նչ կ'ընէ իմ խեղճ մեծ մայրս :

— Ապահով եղիր , անիկա լաւ է... Միշտ կը սիրէ քեզի :

— Ո՛հ , որքան երջանիկ եմ :

Արցունքներ կը վազէին աչքերէն , յիշելով իր մեծ մայրը :

Ընկերները լուռ էին , յարգելով իրենց ընկերոջ յուզումը :

Երբ քիչ մը ինքզինքը գտաւ Արփիար , Յակոբ ըսաւ .

— Ոչ միայն լաւ է , այլ և նամակ մը տուաւ ինձի , որպէս զի յանձնեմ եթէ կարենամ օր մը քեզի հանդպիլ :

Այս ըսելով Յակոբ իր բաճկոնին մէկ ծայրը քակեց և անկէ հանեց ծալուած նամակ մը :

Արփիար անյազօրէն գրեթէ յափշտակեց նամակը : Իր ձեռքերը կը դողար յուզումէն և շառագունած էր : Դժուարաւ կրցաւ բանալ նամակը :

Փորձեց կարդալ զգին, բայց անքան յուզուած էր որ չկրցաւ կարդալ:

— Կոպեռնիկ, բարի եղի՛ր սա նամակը կարդալ, ըսաւ խօսքը անոր ուղղելով:

— Տո՛ւր, սիրելիս:

Կոպեռնիկ առաւ նամակը, հազաց. թքաւ, քիթը խնջեց և լուրջ դէմքով մը սկսաւ կարդալ:

«Ուրեմն, իմ սիրելի Արփիարս, դուն հոն ես, ուր կը կուռն բանի մը համար, աւելի սիրելի քան մեծ մայրդ, որ քեզի կը սիրէր ամէն բանէ աւելի:

«Հեռու ենք իրարմէ, շատ հեռու և ես կարելիութիւնը չունիմ նամակ ստանալու քեզմէ:

Դուն մեկնեցար հայրենիքիդ ազատութեան համար կռուելու, բայց իմ սիրտս ալ տարիւր միասին:

«Այն օրը, որ դուն այլ եւս չեկար, ես քեզի ըսպասեցի երկար ատեն և մտահոգ: Յանկարծ բարեկամդ բերաւ քու վերջին մնաք բարովդ: Այն ատեն այլ եւս ոչինչ տեսայ, ոչ լամբարը, ոչ սեղանը, ոչ ապուրը—քու սիրելի կերակուրներէդ մէկը—և աչխարն խաւարեցաւ ինծի համար:»

Կոպեռնիկ լսեց: Ի դուր փորձեց շարունակել նամակը: Արփիար թաշկինակովը աչքերը գոցած, լոկի կը հեկեկար, մինչդեռ Կոպեռնիկ հետզհետէ յուզուած կանգ առեր էր:

— Պետո՛ս, Կարօ, դուք շարունակեցէք ըսաւ խօսքը ուղղելով անոնց, կոկորդս կը ցաւի, չեմ կըրնար կարդալ:

Եւ քաջ երիտասարդը հազալ կեղծելով թաշկինակը բերանը տարաւ, առատօրէն հոսող արցունքները սրբելու համար:

Կարօն, որ ջղախն և չօր էր և ինքզինքը զսպելու

մեծ ընդունակութիւն ունէր, առաւ նամակը և շարունակեց ընթերցումը:

«Պիտի վերադառնա՛ս արդեօք, Աստուած միայն գիտէ. այնքան չար են թուրքերը, պիտի տեսնե՞մ վերստին իմ սիրելի Արփիարս, բայց երբեք, որովհետեւ այլ եւս զրկուած եմ աչքիս լոյսէն:»

—Ահ, խեղճ մեծ մայրս:

Ասիկա գերագոյն հարուածն էր: Իր մեծ մայրը կոյր էր այլեւս:

Կո՛յր...:

Կարօ շարունակեց ընթերցումը:

«Մի տխրիր սակայն, հիմա որ այլեւս մեկնած ես կատարէ, լիովին կատարէ պարտականութիւնդ:

«Եղի՛ր քաջ և պարտաճանաչ, օգնէ ազգակիցներուդ և ջանա մեղմել անոնց տառապանքները:

«Վստահ եմ իմ Արփիարիս, ան պիտի գիտնայ արժանաւոր զաւակը ըլլալը իր ազգին:

«Նամակս արդէն բաւական երկար եղաւ, և ես կ'ուզէի գրել, շատ գրել, բայց կը դժուարանամ:

«Կուզէի շատ բան ըսել, բայց արցունքները կ'արգիլեն զիս:

«Տայր Աստուած որ շուտով այդ դառնութեան բամակը հեռանար մեր հայրենիքն ալ ազատուէր և մենք նորէն իրար գրկէինք անոր ազատ հողին վրայ:

Ծեռ մեծ մայրդ

Ընթերցումը վերջացաւ, Կարօ նամակը առաւ Արփիարին, որ լուռ, քունաթափ, արտասուալից, ձեռքին մէջ մեծ մօրը նամակը, երկնցած խօտին վրայ, կուրծքը հողին կըթնցուցած, կը ջանար կրկին կարդալ նամակը:

Խոր լուռութիւն մը կը տիրէր:

Արփիարի մտքին ածջեւ կը պատկերանար իր մանկութիւնը, երիտասարդութիւնը, և կը մտածէր, ո՞ճէ՞ր մը գործեցի տրդեօք լքելով մեծ մայրս, և պատճառ եղայ անոր կուրուքեան:

Առաջին անգամ ըլլալով խղճահարութիւն մը ունեցաւ:

Պետրոս որ ուշի ուշով կը հեռուէր իր ընկերոջը, կարծես հասկցաւ անոր մտածումը:

— Մի տխրիր, Արփիար. այդպէս ան աւելի երջանիկ է: Կեանքը կարծուածին չափ գեղեցիկ չէ:

— Զիս չպիտի տեսնէ այլեւս:

— Եւ թերեւս դուն ալ դայն չպիտի տեսնես:

— Ո՛հ, անոր մահէն անմիջապէս յետոյ պիտի ուզէի ես ալ մեռնիլ:

— Է՛հ, խենթ մի՛ ըլլար:

— Զես գիտեր Պետրոս, թէ որքա՛ն կը սիրէի դայն, խեղճ մեծ մայրս: Ամբողջ կեանքս անոր կապուած էր: Ամէնափոքր տարիքէս անկէ զատ ոչ ոք ունեցած եմ, կը հասկնաս անշուշտ իմ զգացումներս:

Արցունքի հեղեղ մը խեղդեց զինքը:

Դուրսը դուռ նամակին վրայ և թմրութիւն մը պատեց զինքը:

Երբ արթնցաւ իր թմրութենէն, օրը կը տարածածէր:

ՊԱՀԱՊԱՆ ՀՐԵՇՏԱԿԸ

Դէպի Զէյթուն — ձօնկատմարտ — Արփիար վիրաւոր եւ լիուած — Լեւոնեռու օրիորդը — նորէն յուսալիւմ:

Վերջապէս բոլորովին տպաքինեցան երկու վիրաւորները և կարող զենք վերցնելու:

Միշտ շրջանը հետզհետէ վտանգաւոր կ'ըլլար մեր խումբին համար, որովհետեւ ամէն կողմ կը վտային թուրք զինուորներ և չէթէներ:

Դեղեցիկ գիշեր մըն է. աշնանային գիշեր մը:

Ամէն կողմ լուռ էր ատեն ատեն հրացանի մը պայթիւնը կամ շան մը հաչիւնը կը լսուի հեռուէն:

Մեր հինգ երիտասարդները նստած կը խօսակցին:

— Այլեւս չենք կրնար հոս մնալ ըսաւ Արփիար:

— Այո, պատասխանեց Կարօ, մէկ քանի օրէ ի վեր մարդիկ կ'երեւան այս կողմերը: Երէկ երբ գացած էի ուտելիք բան մը ճարելու համար, հովիւի նմանող մէկը տեսայ: Ինծի մօտեցաւ և հետս սկսաւ խօսիլ: Ես ինքզինքս թուրք ձեւացուցի, բայց հնչումէս կը կասկածիմ որ հասկցած ըլլայ հայ ըլլալս: Անշուշտ մեղ պիտի մատնէ թուրքերուն:

— Ժամ առաջ մեկնինք ուրեմն, ըսաւ Կոպեանիկ:

Որոշեցին որ առաւօտեան մօտ մեկնին և կազդուրուելու համար որոշեցին քնանալ:

Առաւօտուն սակայն նոր անակնկալ մը կը պատէր իրենց: Արշալոյսը նոր էր ծագած:

Մեր երիտասարդները դուրս ելան քարայրէն, մեկ-նումի պատրաստութիւններ տեսնելու համար, բայց արիւնը սառեցաւ իրենց կրակներուն մէջ:

Թուրք զինուորներու զօրասիւն մը կը յառաջանար հովիտին մէջէն և հազիւ երեք հարիւր քայլ հեռաւորութեան վրայ կը գտնուէր: Ի՞նչ ընել:

Առջեւնին թուրքերը, իսկ կռնակնին բարձրաբերձ ժայռեր:

Պաշարիւնութիւնը պէտք չէր կորսնցնել և արագ որոշում մը տալ: Դիմադրել անկարելի էր: Իրենք հինգ հոգի էին, երեք հրացանով և մէկ գնդացիով, որուն փամփուշտները գրեթէ հատնելու վրայ էին:

Իրենց դիմացը կար հարիւրէ աւելի թուրք զինուորներ, որոնք վերջ ի վերջոյ յաղթանակը պիտի չափէին:

Կը մնար ժայռերէն վեր մագլցելով փախչիլ:

Արփիար որ ժիշտ նման նեղ պարագաներու մէջ չէր կորսնցնէր իր մտքին պայծառատեսութիւնը, դիմեց այն ժիշոցին, զոր անկէ առաջ գործածած էր:

Առաւ բոլորին զլիարկները և զանոնք զետեղեց ժայռերուն մէջտեղունքը, յետոյ առաւ ցողեր և անոնց քով տեղաւորեց:

Հեռուէն տեսնող մը պիտի կործէր թէ ժայռերու մէջ պահուրած մարդիկ կան հրացաններով զինուած:

Երբ այդ պատրաստութիւնները տեսան, որոշեցին յանձնել:

Առին իրենց հրացանները:

Կը մնար գնդացիքը զոր չէին կրնար տանիլ:

Արփիար զայն ալ վերջին անգամ մը օգտագործելու միջոցը գտաւ:

Կանգնեցուց զայն, դրաւ փամփուշտին ժապաւէնը, յետոյ երկար չուան մը կապեց գնդացիին շնիկին և ձամբայ ելան:

Բաւական դժուար էր ժայռերէն վեր մագլցիլ, բայց կեանքերնին փրկելու ընդդէմ կ'ոգեւորէր զիրենք:

Թուրքերը բաւական մօտեցած էին և զիրք կը բռնէին:

Երբ իրենց թաքստոցէն բաւական հեռացան, խուժքը կանգ առաւ:

Արփիար քաշեց ձեռքի չուանը:

Գնդացիքը սկսաւ գործել:

Իրարու հետէ գնդակները մեկնեցան, ճիշդ է դէպի որոշ նպատակակէտ մը ուղղուած չէին, բայց այդքանը բաւական եղաւ, որ թուրքերը կարծիով թէ բաղմամբիւ և լաւ զինուած թշնամիի մը առջեւ կը գտնուին, մտնեն դիրքերուն մէջ և սպասեն:

Երբ գնդացիին բոլոր փամփուշտները հատան, Արփիար իր ընկերներուն օգնութեամբ քաշեց վեր գնդացիքը և քարերով զայն անգործածելի վիճակի մը ենթարկեցին:

Թուրքերը կը շարունակէին իրենց զիրքերուն մէջ մնալ:

Գնդացիին կրակումէն յետոյ, երբ լռութիւն մը տիրեւ էր, անոնք այն կարծիքը ունեցեր էին թէ դիտմամբ Հայերը չեն պատասխաներ, որպէս զիրենք ծուլակի մէջ ձգեն:

Այդպէս սպասեւ էին չորս հինգ ժամ:

Սակայն քաջալերուած այդ լռութենէն, վերջապէս դուրս ելեր էին իրենց ծակերէն և յարձակեւ դէպի Հայերուն գտնուած բարձունքը:

Կրնաք երեւակայել թուրքերու կատաղութիւնը

երբ հայ երիտասարդներուն տեղ գտան միայն անոնց գլխարկները և հրացաններու տեղ փայտի կտորուտանք:

Բայց ի դուր անցաւ իրենց կատաղութիւնը, որովհետեւ որսը փախած էր արդէն:

Այդ միջոցին հայ երիտասարդները կ'ուղղուէին դէպի Ձէյթուն:

Տաւրոսի լեռնաշղթային մէկ երկարաձգման վրայ անկիւն մը կայ, որ տեղացիներուն ծանօթ է Շէրքան Եռլիսար անունով:

Եւ իսկապէս արժանի էր այդ անունին իր ահեղ և սարսափելի տեսքովը:

Ոչ բոյս և ոչ ջուր կը տեսնուի հոն:

Բնութիւնը իր ամբողջ խստութիւնը թափեր է այդ վայրին վրայ կարծես իրաւցնէ յատկացուցած ըլլար չար ոգիներու և սատանաներու բնակութեան:

Բաւական երկար կիրճ մըն է, մօտաւորապէս կէս քրիսմէթր երկայնութիւնով, որուն եզերքներուն վրայ կարգով շարուած են տնկուած քարեր, իրարու այնքան մօտ որ մարդ կրնայ հաղիւ անցնիլ:

Բազմաթիւ խոռոչներ ժայռերուն մէջ, այրած հողը ժանտառեալի կերպարանք մը կուտան անոր:

Եւ սակայն հակառակ այդ բոլորին միակ ճամբան է Եւրկէ ստիպուած են անցնիլ կարաւանները և ճամբորդները:

Համեստ գիշեր մըն է:

Տասի Հափ թուրք ժանտարմաներ այդ կիրճին մէկ անկիւնը կանդ առած են:

Գիշերը վրայ եկած ըլլալով, չէին կրնար աւելի առաջ երթալ, որովհետեւ այդ ժամէն յետոյ ողիները և

փէրինները կը տիրապետէին այդ շրջանին մէջ և վա՛յ անոր որ կ'իյնար անոնց ձեռքը:

Փէրինները չար են:

Բռնած մարդերնին չեն մեռցնէր, այլ վրէժ կը լուծեն, կաթիլ կաթիլ կեանքը խլելով անկէ և մահը աստիճան աստիճան մօտեցնելով կիսամեռ սիրտին:

Անոնց մասին պատմուածքները շատ են:

Անգամ մը թուրք փաշա մը ինկեր էր անոնց ձեռքը և հետեւորդները գտեր էին անոր ֆէսը միայն, որուն մէջ լեցուած էր ուղեղը:

Ուրիշ անգամ մը կարաւան մը ամբողջ քար կը տրեր էր, երբ անոնք պաշարեր էին դայն:

Ճամբուն եզերքը տեսնուած այդ քարէ սիւները ուրիշ բաներ չէին բաց եթէ այդ մարդիկը:

Ցաւաւ հովը կը սուլէր և քարերու մէջէն կը լըսուէին տարօրինակ ձայներ:

Կարծես իսկապէս դեւերը ժամադիր եղած էին հոն:

Գիշերուան առթած ցուրտին՝ ցողը կը միանար դեւերու սարսափին և ժանտարմաները ալ աւելի սահմեռկած, հաւաքուած էին կրակին շուրջը և կը վախճային աչքերնին վեր բարձրացնելու, որովհետեւ վրստահ էին որ օդին մէջ պիտի տեսնէին թռչելը վամբիրներու և մարդակեր մուկերու:

—Ո՛ւ... ո՛ւ... չը... չը...

Լսուեցաւ թեթեւ սուրոյց մը և իյնող քարերու աղմուկ մը:

Ժանտարմաները աւելի սեղմուեցան իրարու խոռ և մօրկ ըրին:

—Ո՛ւ... ո՛ւ... ու...

Քամին կը փչէր:

Կէս ժամ անցաւ:

Զախո չկրկնուեցաւ և ժանտորմաները քիչ մը շունչ առին:

Անոնք նոյն օրը ընկերացա՝ էին հայ տարապիւրնե-
րու խումբի մը:

Անոնցմէ մեծ մասը ինկած էին յողածութենէ և անօթութենէ, անիծելով անոնք որ այդքան բարբարո-
սութիւն կ'ընէին:

Այդ անէծքներն ալ նոյն միջոցին կը փոխուէին
բողոքի, և կը կրկնուէին, կ'արձագանդէին քամիին
հետ:

— Ինչո՞ւ համար այս գիշիր հոս մնայինք, մըմըն-
ջեց ժանտորմաներուն էն երիտասարդը, ձեռքը հրա-
ցանին վրայ կարկամած և գլուխը կախած:

— Էյ, ա՛յ տղայ: Դուն դեռ երիտասարդ ես, չես
գիտեր թէ շէյթաններուն հետ խաղ չըլլար:

— Շէյթա՛ն... փէրի՛...

Լռութիւն մը տիրեց

— Դուն լսե՛ր ես փէշիվան Օսմանի պատմաւ-
թիւնը...

Ինչպէ՛ս թէ չէին լսեր, լսեր էին, բայց նորէն
պատրաստ էին լսելու:

Այդ պատմութիւնները կը նմանին այն անդունդին,
որուն քանի մօտեմառ, այնքան կը քաշէ քիզի, այն-
քան կը կապէ:

Մէկ քանի վայրկեան լռութիւն տիրեց:

Կը լսուեր միայն կրակին ճարճաճախը և վախցած
ժանտորմաներուն սրտին թիք թաքը:

Ատեն ատեն քամին կ'ոռնար աւելի-լալազին և
կարծես անոր մէջէն ի՞նչ լսուէր վամբիւններու կանչը և
զոհներու ճիչը:

— Ու... ու... ու...

— Ասկէ երեք տարի առաջ էր, սկսաւ տառնապե-
տը: Այն ատեն ես իրեւ պարզ ղինուոր կը ծառայէի:
«Օսման փէշիվան չափուչ էր մեր պէօլիւկին մէջ,
ուր անուն հանած էր իր ուժովը և քաջութիւնովը:

«Չկար մէկը որ կտրենար չափուի իրեն հետ, չկար
մէկը որ իրեն չափ քաջութիւն ունենար:

«Բայց իրաւունք չէ որ մարդիկ այդքան քաջ ըլ-
լան և այդքան ուժով:

«Փէրիները նախանձեցան:

«Մէկ քանի էգ փէրիներ սիրահարուած էին անոր
և կ'երեւային շատ անգամ երազին էջ:

«Արեւ փէրիները երբ հասկցան ատիկա որոշեցին
վրէժ լուծել:

«Շատ բաներ բրին, շատ չարութիւններ բրին,
բայց երբեմն կ'ին փէրիները լուր կուտային և կը խու-
սափէր վտանգէն, երբեմն ալ իր քաջութիւնը զինքը
կը փրկէր:

«Բայց գլխուն գալիք կայ եղեր:

«Անգամ մը — հետու այդ օրերը մեղմէ — կրցան վեր-
ջապէս ծուղակը ձգել զայն:

«Տարւոյն տա ատեններն էր:

«Գիշեր մը Օսման փէշիվան ըսաւ որ որսի պիտի
երթայ:

«Իբր՝ թէ եղնիկ մը տեսած էր զոր սպաննելու պի-
տի երթար:

«Ձաւալլըն, այդ եղնիկը ուրիշ բան չէր բայց եթէ
չար փէրի մը, որ կ'ուզէր զայն ծուղակը ձգել:

«Որքան համոզեցինք, անօգուտ եղաւ:

«Եւ ի՞նչպէս օգտակարութիւն պիտի ունենար,
երբ փէրիները զայն մոլորեցուցեր էին:

«Այդ գնալն էր գնաց, այլեւս չվերադառնալու հա-
մար:

«Շաբաթ մը չտեսնուեցաւ :

«Օր մըն ալ դիակը գտնուեցաւ խորխորատի մը խորը :

«Անեղծ էր մարմինը , բայց կը պահսէր բան մը :

«Սիրտը չկար :

«Կուրծքը ճեղքուած էր և սիրտը խլուած :

«Ի՞նչ անցած դարձած էր : Ոչ ոք գիտցաւ :

«Միայն տարածուեցաւ շշուէ մը , ո՞վ էր պատմողը . ո՞վ էր երեւան հանողը , ոչ ոք գիտեր , միայն թէ բերնէ բերան կը խօսուէր :

«Իբր թէ վերէն վար ճերմակներ հագած աղջիկ մը երեւցեր էր փէշիւմանին և մեղմ ձայնով մը կանչեր էր զայն իր գիրկը :

Փէշիւմանը խելքը կորսնցուցած հետեւեր էր այդ շուքին :

«Քանի առաջ գացեր էր , այնքան հեռացեր էր աղջիկը , բայց ինք չէր կրցեր բաժնուիլ անկէ :

«Վերջապէս ժայռէ մը վար գլորելով դտեր էր մահը :

«Երբ փէշիւմանը տակաւին շունչ կ'առնէր կուտար , յանկարծ աղջիկը մօտեցեր , դաշոյն մը հաներ էր կուրծքէն և տակաւին ողջ մարդուն սիրտը կտրեր էր բառ մը արտասանելով .

—Վրէ՛ժ... .

—Վրէ՛ժ... . լսուեցաւ յանկարծ :

Ժանտարմաները սարսռացին :

Ի՞նչ ձայն էր ատիկա :

Պատմողը այդ բառը արտասանած ատեն բարձրաձայն խօսեր էր :

Արդեօք անոր արձագանքն էր թէ ոչ ոքինքու ձայնը :

Լուեցին :

Սարսափը նկարուեր էր բոլորին դէմքին վրայ :

Ձիերը սկսան խրխնջալ , ինչ որ ցոյց կուտար թէ վտանգ մը կայ շրջակայքը :

Փոքր քար մը գլորեցաւ և ինկաւ ժանտարմաներէն մէկուն ոտքին քովը :

Մարդը բնագոյրէն գլուխը վերցուց և քարացած մնաց , աչքերը սեւեռած կէտի մը վրայ :

Միւսներն ալ նայեցան և սարսափեցան :

Հարիւր քայլ հեռուն , ժայռի մը վրայ մէկը կեցած էր , աղջիկ մը , ճերմակներու մէջ պլլուած և նշան կ'ընէր :

Ան՝ որ առաջին անգամ տեսեր էր զայն , ոտքի ելաւ :

—Նայեցէ՛ք , նայեցէ՛ք , կեաւուրի աղջիկները , այսօր մեր սպաննած հայ աղջիկները , ողջնցան :

Սկսաւ վազել դէպի ուրուական աղջիկը :

Բայց հազիւ քսան քայլ առած էր , պայթում մը լսուեցաւ և ղինուորը ինկաւ ժայռեղէն վար , խորխորատին մէջ :

Սուր և դիւային քրքիջ մը լսուեցաւ աղջկան կողմէ :

Սարսափը կարկամած էր ժանտարմաները :

Բոլորը միասին նայն գողափարը ունեցան :

—Փախչիլ :

Վազեցին ձիերուն մօտ :

Անոնց վրայ ցատկել և սուբալին մէկ եղաւ :

Բայց շուտով լսուեցաւ ոռնաձայնը ուրիշ ձիերու , որոնք կը հալածէին դիրենք :

—Փէրիները կը հալածեն մեզի , փախչինք :

Դիշերուան մթութեան մէջ կը շարունակուէր փախուտը և հետապնդումը :

Ատեն ատեն կը լսուէր իյնալը ձիու մը , որ իր

ծանրութեան տակ կը ճզմէր հեծեալը :

Հրացանի պայթումներ կը լսուին :

Ժանտարմաներու սկզբնական վախը անցած է :

Հասկցած են թէ ոչ թէ փէրիններ, այլ միտէ ոսկորէ շինուած թշնամիներու հետ է իրենց գործը և երբեմն հա դառնալով կը կրակեն, շարունակելով հանդերձ իրենց փախուստը :

Արշալոյսը ծագելու վրայ է, երբ ժանտարմաներէն ոչ մէկը ողջ մնացած է :

Հալածողները կը հաւաքուին :

Անշուշտ ընթերցողները հասկցան թէ շարդարար ժանտարմաները պատժողները ուրիշները չէին, բայց եթէ հայ երիտասարդները :

Բայց երբ քովէ քով եկան, զարմանքով տեսան թէ իրենցմէ մէկը պակաս է :

Չկար Արփիարը :

Արշալոյսը ծագած էր երբ Արփիար գտաւ իր գիտակցութիւնը :

Տարածուած էր հողին վրայ :

Իր մօտը կեցած էր ձին, որ կը խրինջար, կարծես փորձելով արթնցնել իր տէրը :

Ծարաւէն կը նոցորէր :

Ժանտարմաներուն արձակած դնդակներէն մէկը ծակած էր ուսը, ուրկէ առատ արիւն հոսեր էր :

Երբ աչքերը բացաւ անոնք հանդիպեցան հրեշտակահման դէմքի մը վրայ, որ մօտեցեր էր իրեն և լաթով մը կը կապէր վէրքը :

Իսկապէս ոգի՞ էր թէ իրականութիւն :

Այդ հարցը տուաւ ինքզինքին Արփիար :

Բայց շուտով պատասխան ստացաւ, երբ մեղմ և միեւնոյն ժամանակ կորովի ձայն մ'հայերէն լեզուով ըսաւ .

— Մի վախնար, բարեկամներու ձեռքն ես :

Արփիար այդ խօսքերէն յետոյ գոցեց աչքերը և կորսնցուց իր գիտակցութիւնը :

Աղջիկը սուրիչ մը մօտեցուց շրթներուն և սուլեց :

Տարիքոտ, բայց առողջ մարդ մը երեւցաւ ապառաժներուն մէջէն և մօտեցաւ :

Նոյն միջոցին Արփիարի բնկերները ձիարշաւ ետ կը դառնային փնտռելու համար իրենց կորսուած ընկերը :

Մօտեցան :

Երիտասարդ աղջիկը և այդ ծերուկը ի՞նչ գործ ունէին հոտ :

Անմիջապէս Արփիարը դրին ձիուն վրայ, մինչդեռ աղջիկը կ'ըսէր .

— Հետեւեցէք ինծի :

Ճամբայ ինկան :

Բարձրացան ժամերով, մինչեւ որ հասան անմատչելի բարձրութեան մը վրայ հաստատուած անակ մը, շրջապատուած գեղեցիկ պարտէզով մը :

Երբեք մարդկային ոտքը չէր կոխած այդ հողին վրայ, բացի լեռներու օրիորդին և անոր ընկերացող ծերունիին ոտքէն :

Վէրքը քննուեցաւ : Բարեբաղդաբար վտանգաւոր չէր, թէեւ տեսքը սարսափելի տպաւորութիւն մը կ'ընէր : Գնդակը հանդիպելով ուսին, միտին մէջ մտած և դուրս ելած էր, տանելով իրեն հետ խոշոր միտի կտոր մը : Ուսուսկրին մօտէն անցած էր, առանց ոսկորին վնասելու : Դարմանումը օրերու գործ էր միայն, մինչեւ որ միտը լեցուէր և վէրքը սպիանար :

Ո՞վ էր այդ օրիորդը, ո՞վ էր այդ ծերուկը, որ

այնքան յարգանքով կը վերաբերուէր անոր հետ:

Հազիւ 18 տարեկան կար լեռներու այդ աղջիկը:

Հազուադիւրս գեղեցկութիւնով մը և հազուադիւրս թարմութիւնով մը, անիկա պարիկի մը տպաւորութիւնը կ'ընէր, թէեւ միս ու ոսկոր ունէր:

Անոր խոր աչքերը, սեւ և կոակոտ, կը խոնարհեցնէին իրենց առջեւ ամէն նայուածք, ամէն կամք:

Երիտասարդները չէին համարձակեր ու և է հարցում ընել, այնքան պատկառանք և յարգանք կ'ազդէր այդ մանկամարդ աղջիկը:

Իսկ ծերուկը շատ քիչ անգամ կը խօսէր, հրաման մը կատարելու կամ կարճ պատասխան մը տալու համար: Մէկ քանի օր անցան այդպէս:

Պարապ և անգործ կեանքը ձանձրացուց երիտասարդները, որոնք առաւօտ մը օրոշեցին մեկնել քիչ մը լեռները թափառելու համար մինչեւ որ Արփիար կարենար բժշկուել և իրենց միանալ:

Յայտնեցին իրենց օրոշումը օրիորդին և մեկնեցան, շարժւել մը վերադառնալու խոստումով:

Շնորհիւ այն խնամքներուն, որ շտայուեցաւ անձանօթ օրիորդին, պահապան հրեշտակին կողմէ, Արփիար զգաց որ շատ շուտով իր ոյժերը կը վերադառնան:

Այնքան խնամք, այնքան հոգածութիւն ցոյց կուտար իրեն հանդէպ, որ Արփիար յուզուած էր լալու աստիճան:

Այնանային արեւ մը իր տկար ճառագայթներով կը լուսաւորէր այն սենեակը, ուր պառկած էր Արփիար: Ամէն անգամ որ աղջիկը թեթեւոտն կը մտնէր հոն, հանդարտութիւն մը և քաղցրութիւն մը կը տարածուէր սենեակին մէջ: Բուսաջուր մը կամ դեղ մը կը բերէր և Արփիար երջանիկ, չէր ուզէր որ ան հեռա-

նայ իր ժօռէն, ցած և ամէկուտ ձայնով մը, կարճ և յարգալից բառերով, յուզուած թօնով մը կը յայտնէր իր երախտագիտութիւնը, շնորհապարտութիւնը, այն խոր և կրօնական համակրանքը, որ կը կապէր զինքը այդ աղջկան:

Կը ժպտէր ան, ժպտով մը, որ յատուկ է հրեշտականման և անբիծ հոգիներու: Կը լսէր այդ յուզուած և քաղցր խոստովանութիւնը, այդ շնորհակալութիւնները ուղղուած իրեն, որ զայն խլած էր միռնչեցու դաշտէն:

Եւ օրերը կ'անցնէին:

Այլ եւս մտերիմներ եղած էին: Աղջիկը կը նստէր հիւանդին անարին մօտ, անոց ձեռքը իր ձեռքին մէջ և Արփիար կը պատմէր իր արկածները:

— Օտար հորիզոններէն մինչեւ գիւղիկեան լեռները եկայ: Ոյժ մը կը մղէր զիս, կարծես այդ ուժը նախասահմանած էր որ ես ինչամ քու մօտդ, ո՛վ անձանօթ աղջիկ, լեռներու թագուհի:

Պատմեց բաժանումը մեծ մօրէն, իր արկածները լեռներուն վրայ, սուէտիացիներուն ապստամբութիւնը, յուսախարութիւնը և նպատակներն:

Մտիկ կ'ընէր աղջիկը և ցաւոտ ժպիտ մը կը գծագրուէր իր դէմքին վրայ:

Վերջապէս օր մը աղջիկն ալ բացաւ իր սիրտը:

— Կարճ է պատմութիւնս և տխուր: Ասկէ հեռու, ձորակի մը մէջ գիւղ մը կար: Բնութիւնը իր բոլոր բարիքները թափած էր այդ հայ գիւղին վրայ: Մեր ընտանիքը գիւղին ամենահին ընտանիքն էր: Հայրս ըլլալով գիւղապետը, կը վայելէր ամէնուն յարգանքը, իրրեւ պարկեշտ, արդարասէր և կորովի անձնաւորութիւն մը: Եղբայրներս գիւղին առաջին կտրիճներն էին: Կ'ապրէինք երջանիկ և անհոգ: Ոչ ոք կը համարձա-

կէր անիրաւութիւն մը ընել մեղի և փոխադարձաբար ոչ մէկը անիրաւութիւն մը տեսած էր մենէ:

«Բայց եկէն դժբաղդութեան սեւ օրերը: Կիլիկիայի կոտորածներուն ատենն էր: Օր մըն ալ պաշարուեցաւ գիւղը բարբարոսներու կողմէ: Քանի մը հաբիւր գիւղացիներ 18 օր դիմացան անոնց: Բայց ռազմանիւթը հատաւ: Դաշոյններով, բիրերով, շարունակեցին կռուիլ մերինները, մինչեւ որ լուրջը ինկան: Գիւղը աւերուեցաւ: Այդ գիւղէն ազատեցայ միայն ես, չնորհիւ այդ ծերուկին, որ մեր մշակն էր: Ան գիտփախցող լեռներուն մէջէն, սպաննեց զիս հալածողները և տարիներէ ի վեր կ'ապրիմ հոս:

«Վեց տարի է այս լեռներու մէջ կը թափառիմ, որոնք կը փնտռեմ, իմ ցեղիս և ընտանիքիս վրէժը յագեցնելու համար:

«Այն ոգիները, որոնք կը թափառեն այս խորխորատներուն և ժայռի ծերպերուն մէջ, ուրիշները չեն բայց եթէ մենք: Ով որ կ'ընայ մեր վրէժին սահմանին մէջ, անիկա փրկութիւն չունի»:

Լսեց: Աչքերը կը փայլէին վրէժի Հիմնախի աչքերուն պէս, կայծակնայայտ և սարսափեցնող:

Ոտքի կանգնեց էր: Եւ այդ գեղեցիկ մարմինը կ'եռար: Արփիսարի մտքէն փայլակի նման մտածում մը անցաւ:

— «Չաստուածունի՛ր՝ թէ պարզ կ'ին:

— Այո՛, 6 տարիէ ի վեր կը լուծեմ ցեղիս և ընտանիքիս վրէժը, բայց տակաւին յագեցած չեմ, որովհետեւ ամէն օր նոր ոճիւրներ կը պահանջեն նոր վրէժ:

— Միասին շարունակենք այդ վրէժը:

— Միասին կամ առանձինն, այդ վրէժը պիտի շարունակուի:

Ապաքինումը սկսաւ: Արփիսար կրթնած լեռան տղջկան թեւին վրայ կրցաւ դուրս ելլել պտոյտներ ընելու համար: Ան մեծ ուրախութիւն մը կը զգար այդ ընկերակցութենէն: Անբացատրելի սարսուռներ կը պտուակէին իր մարմինն մէջ:

Նոր զգացում մը ծնունդ կ'առնէր իր սրտին մէջ, Կը զգար թէ կը սիրէր այդ աղջիկը:

Ան՝ այժ և քաջութիւն կը ներշնչէր երիտասարդին:

Հիմա այլ եւս իր մէջ կարողութիւն կը զգար աշխարհին յաղթելու և իր յաղթութեան պատկը դնելու այդ հպարտ և հրեշտականման աղջկան ոտքերուն առջեւ: Բացաւ իր սիրտը, իր ստոյգանկացաւ իր սէրը:

— Սէ՛ր, պիտի վայելենք զայն երբեք, երբ ամէն կողմ արիւն և կրակ է: Կոխը դեռ նոր կը սկսի, պայքարը ասկէ յետոյ պիտի ըլլայ անխնայ և կատաղի:

«Տես, մարդիկ գաղաններ դարձած են և իրար կը փողոտեն: Պիտի վերջանայ ատիկա, թէ պիտի տեւէ այնքան երկար ատեն, որ ոչ ոք ողջ մնայ: Մենք սակայն զիրար սիրելու իրաւունք պիտի ունենանք միայն այն ատեն, երբ հայրենիքը կ'ազատադուրի, երբ անկախութեան դրօշակը կը ծածանի այս եռներուն վրայ, երբ իժին գլուխը ճգմուած կ'ըլլայ: Քաջութիւն պիտի ունենան սպասելու մինչեւ այդ օրը:

«Թէ չէ մոռցիր զիս, հեռացիր ասկէ և թաղէ այդ սէրը սիրտիդ խորը, ուրկէ երբեք դուրս չելլայ:

Եւ այդ երկու երիտասարդները յաղթուած, իրարու մօտ նստած, համբոյրով մը կնքեցին իրենց ուխտը, ցմահ սիրելու և սիրուելու:

Այդ վայրկեանին, ճամբուն վրայ լսուեցաւ ոռնաձայններ:

Ծերուկը վաղելով մօտեցաւ երկու երիտասարդներուն և յուզուած ձայնով մը ըսաւ:

— Եկե՛ք, տարագիր հայերու կարաւան մը կ'անցնի վարէն:

Արագօրէն վար իջան և սահմուկեցուցիչ տեսարան մը պարզուեցաւ իրենց առջեւ:

Քանի մը հաղար տարագիրներ կ'անցնէին կիրճէն ժանտարմաներու հսկողութեան տակ:

Կատաղութենէն արցունքներ կը թափէր Արփիար, որովհետեւ անկարող էին օգնութեան հաւանի այդ խեղճերուն:

— Զէյթունցիներն են ըսաւ ծերուկը:

«Ստաբուլով խոստումներէ, անոնք վար դրին իրենց զէնքերը, բայց թուրքը որ զէնքին առջեւ օձի պէս ոռզացեր էր, անզէն ժողովուրդին հանդէպ գահան էր կտեր: Ասոնք ալ չեն օգտուած պատմութեան դասէն, թէ կարելի չէ վստահիլ թուրքին:

Ժամէն աւելի սպասեցին հոռ:

Աննկարագրելի էր խեղճութիւնը:

Կիներ, աղաքներ, ծերեր, յոգնած ու փոշեթաթաւ կը շարունակէին առաջ շարժիլ, մինչեւ որ խաւարը եկաւ ծածկել այդ բոլոր ոճիրները, որոնք վրէժ կը պահանջէին:

Եւ անոնք, հող, Զէյթունցիներու տարագրութեան ճամբուն վրայ անգամ մըն ալ երգուընցան պահել սէրը իրենց սրտին խորը, մինչեւ որ այդ բոլորին վրէժը չլուծուէր լիովին:

ԱՒԱՐԸ

Բաժանում — Թնդանօթները

Նոյն իրիկունը Արփիարի ընկերները վերագարձան: Միայն Պետրոսը պակաս էր անոնց մէջէն:

Արփիար զարմացակաւ զէմքով մը նայեցաւ տղոց երեսը:

— Մի վախ՛նար, Պետրոսին ոչինչ պատահած է, ըսաւ Կոստանիկ: Լաւ որս մը ձեռք ձգեցինք՝ անոր վերայ կը հսկէ: Անհրաժեշտ է որ անմիջապէս մեկնինք և գործի սկսինք:

— Ի՞նչ որս է որ այդքան ոգեւորեր է ձեզի:

— Դիմացի լերան վրայ, երկու ժամ հեռու, թըրքական բանակ մը կը հանգստանայ: Միասին ունին չորս թնդանօթ որոնք մէկ քանի պահապաններու հրահովութեան տակ, դրուած են բլուրին վրայ: Մտածեցինք որ յանդուգն յարձակումով մը կրնանք այդ թնդանօթները գրաւել և փճացնել:

Դադափարը գէշ չէր:

Արփիար առողջացած ըլլալով կրնար ընկերանալ անոնց:

Պէտք էր աճապարել, որովհետեւ գիշերը կ'առաջանար, և առաւօտ չեղած անհրաժեշտ էր որ թնդանօթներու հաշիւը մաքրուէր:

Բաժանումը խիստ յուզիչ և վեհ եղաւ:

Լեւոն օրիորդը և Արփիար ոչ մէկ խօսք փոխանակեցին:

Բայց իրենց ձեռքի սեղմումը և աչքերը լռին շաաբան կր խօսէին:

Այդ երկու իրաւերը այլեւս կապուած էին իրարու և մահը միայն կրնար զանոնք բաժնել:

Կէս գիշեր էր երբ մեկնեցան երիտասարդները:

Ժայռի մը վրայ, սպիտակազգեստ օրիորդը վերջին համբոյրներ եր դրկէր մեկնողներուն:

Հասան այն քարայրը, ուր կը սպասէր Կարօ ձիւրով միասին:

Կարօ տեղեկացուց թէ ոչինչ պատահած էր և և թուրքերը ո և է կասկած չէին ունեցած:

Դուրս ելան քարայրէն և սկսան մագլցիլ բլուրէն վեր: Կամաց կամաց կը քայլէին, սողայելական էականերու պէս սահելով գիշերուան մթութեան մէջ դէպի այն վայրը, ուր կը հանգչէին թրքական թնդանօթները:

Հազիւ կը նշմարուէր անոնց ջահերը, որոնց շուրջը, թանձր խաւարին մէջ թուրք ղինւորներ փաթթուած իրենց վերարկուներուն, կը քնանային, մինչդեռ կրկու հոգի ալ պահակ կը սպասէին:

Նախ և առաջ պէտք էր երկու պահակները անգործութեան դատապարտել, որպէս զի հրացանի հարուածով անապատը չտար թրքական բանակին, որ բլուրին տակը կը հանգչէր:

Բոլորը միասին գլտին պառկեցան,

Միայն Կարօն պահակ մնաց:

Երկու առ երկու սողալով քարերու և խոտին վրայէն, միւս չորս մագլցեցան դէպի երկու պահակները, որոնք կը հսկէին կէս քուն, կէս արթուն, ծառի մը կրթնած և ընդարձացած յոգնութենէն:

Յարձակումը յանկարծական և փալակի մը պէս արագ եղաւ:

Բռունցքի հարուած մը գլխուն և դաշոյն մը սիրտին, երկու պահակները մեկնէր դրկուած էին, առանց ճիշ մը արձակելու:

Յետոյ առանց բռնել մը կորսնցնելու, շարունակեցին իրենց առաջացումը դէպի տասնեակ մը պառկած թուրքերը, որոնք մէկիկ մէկիկ ենթարկուեցան նոյն ճակատագրին:

Վարը՝ թրքական բանակը կը քնանար, վստահ թէ չորս թնդանօթները կը գտնուէին լաւ պահպանութեան տակ:

Անոնք չէին կրնար կասկածիլ թէ հայ հինգ վրէժխնդիր երիտասարդներ տէր դարձած էին անոնց:

Հետեւին չէին կրնար տանիլ զանոնք, որովհետեւ օդուտ մը չուներ իրենց համար. պէտք էր փճացնել:

Թնդանօթները այնպէս մը դրուած էին որ կը նայէին թրքական բանակին վրայ:

Եթէ կարենային զանոնք մօտեցնել բլուրին կողին և անկէ վար գլորել, ոչ միայն պիտի փճանային, այլև իրենց անկումով պիտի մեռնէին մէկ քանի տասնեակ ղինւորներ:

Դործի սկսան:

Երկու հոգի թնդանօթները կը քաշէին, իսկ երկուքը ետեւէն կը հրէին:

Այսպէս մէկ քանի ժամ աշխատելէ յետոյ, վերջապէս կրցան չորս թնդանօթները ղետեղել բլուրին եզերքը:

Չափէն աւելի յոգնած էին, բայց քիչ յետոյ իրենց առջև պարզուելիք տեսարանը կ'ոգեւորէր զիրենք:

Չորս թնդանօթները սկսան գլորել ըլուրէն վար,
մեծ ոստուկներ ընելով:

Հինգ վայրկեան յետոյ մեծ աղմուկով մը կ'երթա-
յին ինչալ թուրք բանակատեղին, իրենց ծանրութեան
տակ ճղմելով անոնցմէ շատեր:

Մինչ այդ, հայերը իրարու վրայ լեցուցած էին
ուռմբերու սնտուկները:

Նրկար պատրոյգ մը գրին, վառեցին և փախան
դէպի այն քարայրը, որ իրենց ժամադրաւայրն էր:

Որոտում մը լսուեցաւ որ դղրդեցուց ամբողջ շեր-
ջակայքը:

Հայկական վրէժխնդրութիւնն էր որ կը խօսէր:

Ինչպէս ըսինք, կարօ միջոց մը աներեւոյթ եղեր
էր:

Ո՞ւր էր կարօն:

Կասկած մը մնաւ Արփիարի և ընկերներուն սրտին
մէջ:

Արդեօք թուրք պահակի մը հետ կռուած ատեն
գերի՞ ինկեր էր թէ սպաննուեր:

Այս չարագուշակ հարցումը ընելու վրայ էին, երբ
յանկարծ լքուեցաւ կարօ:

Բլուրէն վար կ'իջնէր և շալկած էր սնտուկ մը ու
պարկ մը:

Նրբ բաւական մօտեցաւ, ընդառաջ գացին:

— Ի՞նչ է բերածդ, պողաց Պետրոս:

— Այսօր յաղթանակի օր է, կ'արժէ որ մենք ալ
վայելենք քիչ մը ըսաւ կարօ:

— Վայելենք, գեղեցիկ բառ, բայց նոյն իսկ շառ-
անգամ չոր հաց մը իսկ չենք կրնար գտնալ:

— Այսօրուան յաղթանակը տօնելու համար ես ա-

մէն պատրաստութիւն տեսած եմ արդէն, պատասխա-
նեց կարօ:

Եւ իր ընկերներուն զարմացած աչքերուն առջեւ,
բացաւ իր սնտուկը:

Ինչ որ պարզուեցաւ տղոց անյագ աչքերուն առ-
ջեւ, աներեւակայելի էր:

Սնտուկին մէջ կար ամէն տեսակ ուտելիքներ,
տաւփերով քօնսէրով, իւղ, պանիր, հաց և ուրիշ չոր
ուտելիքներ:

— Գաղտնիքը պարզեմ, ըսաւ կարօ կէս լուրջ կէս
հեգնական ձեւով մը:

«Թուրքերը անշուշտ մեղի համար պատրաստած էին
այս խնջոյքը, քանի որ օ և է արգելք չյարուցին ա-
ռած ատենս:

«Նրբ թնդանօթներուն խորտակուելովը և ռադմա-
մըթերքին պայթելուն պատճառով շփոթութիւն ինկաւ
թուրք զինուորներուն մէջ, ես կամաց մը իջայ և սո-
ղացի մինչեւ թրքական պաշարակիր կռքերը:

«Ոչ ոք չկար, բոլորը կամ փախած էին և կամ
զէնքի դիմած: Առանց բոպէ մը իսկ կորսնցնելու, ան-
միջապէս այս բոլոր տեսածներնիդ աճապարտնքով լե-
ցուցի սնտուկի մը մէջ, յետոյ քանի մը բուռ փամ-
փուշտ առի, տապրակը դրի և կծկեցի:

— Հուրրա՛, ... հուրրա՛, ... պոռացին ընկերները:

Եւ բոլորը միասին նստեցան գետնին վրայ, բա-
ցին կարօի բերած ուտելիքները, անյագօրէն կերան և
կաղզուերուեցան:

ՊԱՇԱՐՈՒԱԾՆԵՐԸ

Օրհասական վայրկեաններ.— Անսպասելի օգնութիւն.— Նոր փաշտօնօրծութիւններ.—

Կռիւր կը բաւունակուի:

Ձմեռը շուտով պիտի սկսէր:

Թափառական լեռնէ լեռ, անցան և յաճախ անօթի, հինգ երիտասարդները շարունակեցին իրենց ուղիովանքը:

Ձէին դիտեր թէ ի՞նչ ուղղութիւնով պիտի ընթանային:

Տեսակ մը անդօրծութիւն ձանձրացնել կը սկսէր զիրենք:

Փորձէին անցնիլ Կովկաս, ուր Հայ կամաւորներու քաջագործութիւնները իրարու կը յաջորդէին:

Անցնիլ Կովկաս՝ պիտի նշանակէր Հերակլեան աշխատանք մը:

Լեռներ պիտի կարէին, Տէրսիմը, բանակներ պէտք է ճեղքէին, պատուարներ խորտակէին հասնելու համար այդ նպատակին:

Ձէին կրնար վճռական որոշում մը առլ և կը շարունակէին ըստ բաղդի շրջիլ այդ երկրին մէջ, որ անհիւրընկալ եղած էր Հայուն համար, ուր հայ ժողովուրդը կը տեսնէր ամէն տեսակ տառապանք և նախատինք:

Ճնշուած արամադրութեան տակ, թէեւ ոչ յուսահատ, Արփիար և իր ընկերները օր մը անսպասելի հանդիպում մը ունեցան:

Զօրի մը մէջ քանի մը հարիւրի մօտ բաղմութիւն մը ժողովուած էր:

Նախ և առաջ չկրցան հասկնալ թէ ի՞նչ էին առանք, հայեր թէ թուրքեր:

Զգուշութիւնով մօտեցան և այն ինչ որ տեսան, արցունքներ հոսեցուց իրենց աչքերէն:

Ոտքի վրայ կամ ծնրադիր, օմանք վիրաւոր կամ հիւանդ, այդ ամբողջ բաղմութիւնը աղաչանքի դիրքով մը կ'աղօթէր բարձրաձայն:

Առաջ շուտ, արեգակն արդար, առ իս յոյս ծագաւ...

Այդ ժողովուրդը, տառապանքի ճամբուն վրայ կը խնդրէր արեգակէն լոյս, կը հայցէր Աստուծոյ օգնութիւն, որ կը զլացուէր իրեն:

Մեղեդին կը բարձրանար տխուր դէպի վեր, բայց անլսելի կը մնար Բարձրեալէն:

Սարսուռն և յուզուած, հինգ երիտասարդները դամուած էին իրենց տեղը, դիտելով այդ թշուառ ամբօխը, թափառական, աքսորական և տարագիր իր իսկ հայրենիքին մէջ և որ կը խնդրէր, կը պաղատէր, կը պահանջէր արդարութիւն, իր ցաւին յուզիչ բողոքովը, իր մարտիրոսութեան եղերական հեծծիւնովը:

Հինգ երիտասարդներուն ահանջները հիմա ո՛չ միայն կը լսէին այդ ձորին մէջ մեղեդիներ երգող ժողովուրդին ձայնը, այլ այն մեծ բաղդին ու աղօթքը, որ կը բարձրանար Կիլիկիայի և Հայաստանի բոլոր դաշտերէն ու գիւղերէն:

Ե՛րբ, ե՛րբ պիտի լսէր Աստուած, այսքան ցաւի ճիչերը և աղերսները:

երկրասարդները մօտեցան աղօթողներուն: Հայեր էին, որոնք դէպի անապատ քշուելու համար տեղահան եղած էին, ընկերակցութեամբ մէկ քանի ժանտարմատներու: Կառավարութիւնը կարծելով որ ամէն ըմբօսութեան ոգի խեղդուած է վախի մէջ, անոց ընկերացեալ էր տառնեակ մը ժանտարմատներ միայն:

Գիշեր մը, երբ գրէթէ բոլորը յօգնած դադրած պառկեր էին, մէկ քանի լանգուզն երկրասարդներ յարձակելով ժանտարմատներուն վրայ, սպաններ էին զանոնք և տէր եղեր հրացաններուն:

Այդպէս ռէքինն այդ բաղմութիւնը այժմ ունէր քանի մը հրացանաւորներ, որոնք պատրաստ էին զինքը պաշտպանելու և միասին մեռնելու:

Վերջի վերջոյ անշուշտ թուրքերը պիտի դալին պաշարել այդ ժողովուրդը և բոլորը ջարդել: Բոլոր զէնքի ընդունակ մարդիկը հաւաքուեցան: Կիները, տղաքը, ծերերը առաջնորդեցին դէպի վայր մը, որուն չորս կողմը բնական պարիսպներով պաշտպանուած էր: Դիրքեր շինեցին քարերով, մէկ երկու պահակներ դրին: Այս բոլոր պատրաստութիւնները ի՞նչ օգուտ ունէին: Ամէնը կը դդային թէ վերջի վերջոյ այդտեղ պիտի մեռնէին անօթութենէ կամ գնդակէն, բայց դոնէ կ'ըսէին, կոռուելով պիտի մնանինք և մեր կարգին պիտի սպաննենք մէկ քանի տակելի թշնամիներ:

Արդիւար և իր ընկերներն ալ միացած էին կռուողներուն: Եւրո իրիկունն իսկ պաշարումը սկսաւ:

Բռնակատեղիին մէջ հիւսնդներու աքոցը, աղօց ճիւղ տխուր և ճնշուած տրամադրութիւն մը ստեղծուած էր, մինչդեռ դուրսէն թուրք զինուորներ հետզհետէ կը խտացնէին պաշարման շղթան:

Անոնք իրենց հետ ունէին պղտիկ լեռնալին թնդա-

նօթ մըն ալ, զոր դրած էին ապառաժուտ տեղ մը, և անընդհատ կը կրակէին, թէեւ նշանառութեան անճշդութեան պատճառով մեծ վնաս մը չէր հասցներ Հայերուն:

Արդիւար իր ընկերներուն պիտի, դարանակալ կը սպասէր ժայռի մը ետեւը, թուրքերու յարձակման մը պարագային զանոնք ետ մղելու համար:

— Ահ, անպիտան թնդանօթ, կ'ըսէր Կոպեռնիկ իր ընկերներուն, եթէ մեր գնդացիքը միասին ըլլար, քեզի լաւ կրնար պատասխանել:

Այն կէտը, ուր կը գտնուէին մեր բարեկամները, բռնակատեղիին այն մասն էր, ուր ամէնէն շատ կ'ընային թնդանօթին ուռմբերը:

— Ի՞նչ միջոցով կրնանք սա թնդանօթը լռեցնել, կը մտածէր Արդիւար ինքնիրեն:

Յանկարծ չինեց իր ծրագիրը իր սովորական պատրաստամտութիւնով:

Պարզեց զայն իր ընկերներուն: — Մէկ միջոց կայ այդ անպիտան թնդանօթը լռեցնելու համար. կը տեսնէք այն ժայռը, որուն վրայ դրուած է: Անոր տակը խոռոչ մը կը նշմարեմ: Եթէ կարենաք մինչեւ հոն մագլցիլ առանց տեսնուելու և այդ խոռոչին մէջ վառօդ լեցնենք, յաջողութեան ո՛չ մէկ կասկած: Պղտիկ կաթ մը օդը պիտի հանէ ժայռը, թնդանօթը իր բոլոր զինուորներով:

— Հրաշալի՜ է, պատասխանեցին բոլորը:

Առանց ոչ ոքի բան մը ըսելու, օձի նման սողացին քարերուն մէջէն և մագլցեցան դէպի ժայռը, օդառուելով գիշերուան մթութենէն: Դիրն վառօդը և պատրուկը զոր ծածկեցին հոգով: Յետոյ կրակ տուին և արագաքայլ ետ եկան:

Երբ հասան իրենց նախկին տեղը, հսկայ լոյս մը լուսաւորեց հորիզոնը և պայթում մը արձագանդեց ամէն կողմ: Հայերու ամբողջ բանակատեղին յուզման մատնուած էր տեսնելով հրեղէն օձերը, որոնք երկինք կը բարձրանային և ապառաժի կտորները, որոնք օդին մէջ կը պարէին: Թնթանօթին որոտը և հրացաննրու պայթիւնը դադրած էր: Արփիար վազեց դէպի սարսափած Հայերը և պատմեց պատահածը:

Ճիշդ ատենն էր, որ վհեռ անկարագրելի խուճապ մը տիրած էր բանակատեղիին մէջ:

Սարսափը սերտութեան փոխուեցաւ և հուրբաները թնդացուցին Տարսուսեան լեռները:

Բայց անշուշտ թուրքերը դուրսաւ չպիտի մարտէին այս խաղը:

Պաշարումը կը խստանար:

Ուտելիքի պակասին և բացօդայ ապրիլնուն պտուճառով հիւանդութիւնները հետզհետէ կը շատնային: Ատեն ատեն տեղեցող անձրեր մեծագոյն դժբախտութիւնն էր: Սակայն բոլորը յոյս մը ունէին թէ պիտի հասնէր նախախնամական օգնութիւն մը, չէին գիտեր թէ ուրկէ և ասիկա կը քաջալերէր զիրենք:

Ատեն ատեն պաշարուողները յանկարծական յարձակումներ կ'ընէին, խորտակելու համար պաշարման չըղթան, բայց անօգուտ:

Ամէն անգամ մէկ քանի հոգիներ դո՛հ կ'երթար այդ փորձերուն, թէեւ աւելի մեծ թիւով զոհեր կը խլէին թուրքերէն: Նման կոիւի օրուան մը մէկ իրիկունն էր: Բանակատեղիին մէջ ուտելիքը կը պակսէր: Մեր բարեկամները հաւաքուած քովէ քով, կը մտածէին թէ ի՞նչ պէտք է ընել:

Մէջերնին միայն կարօն պահած էր իր զուարթութիւնը, մինչդեռ միւսները տխուր նստած կը մտածէին:

— Երթանք այցելութիւն մը տանք. թուրքերուն, ըսաւ Կարօ, այսօրուան սպաննուած թուրք զինուորներուն հագուստները, զէնքերը և փամփուռները իրրեւ պատերազմական աւար մեզի կը պտականին: Յետոյ, տեսնենք չե՞նք կրնար բաներ մը վերցնել թուրքերուն բանակատեղիէն:

Միւսներն ալ համամիտ դաժնուեցան:

Առնելով իրենց հրացանները, դուրս ելան բանակատեղիէն և ուղղուեցան նոյն օրո՞ւան կոիւին վայրը:

Չօրս հինգ թուրք սպաննուած զինուորներ պառկած էին դաշտին վրայ: Շուտ մը հանեցին անոնց նոր հագուստները և իրենց պատռած ու աղտոտած հագուստները հանելով հագան անոնք: Յետոյ զգուշութեամբ սկսան յառաջանալ դէպի թրքական դիմերը: Այն ճամբուն վրայ էին, որ կ'անցնէր իրենց և թուրքերուն մէջէն: Յանկարծ թաւալումի աղմուկ մը լսուեցաւ:

Հետաքրքրուեցան և սպասեցին դարանակալ: Ճամբուն վրայ տեսան այն ատեն չորս կառքեր, որոնք դանդաղօրէն կը յառաջանային:

— Պարենաւորման կառքեր են, պոստի Կարօ:

— Այո՛, ըսաւ Արփիար, այսինքն փամփուշտ, վառօդ... ինչ որ մեզի շատ անհրաժեշտ է:

— Ուրեմն նաև ուտելիքներ... չարունակեց Կոպուսիկ, որուն բերնին ջուրերը սկսած էին վազել:

— Այդ կառքերը կրնան մեր բանակատեղին դալ:

— Այո՛, եթէ ճամբան սխալին:

— Բայց եթէ մենք անոնց ցոյց տանք չիտակ ճամբան:

— Ինչո՞ւ է, անշուշտ սիրով կ'ընդունին:

— Լաւ, այն ատեն ահա թէ ի՛նչ պէտք է ընել: Դուն, Կսպեանի՛կ, առաջին կառքին կառապանին, դո՛ւն Կարօ, երկրորդին, Պետրոսը երրորդին և Յակօբը չորրորդ կառապանին պիտի զրկէք մէյսէկ գնդակ: Յետոյ, առանց վայրկեան մը կորսնցնելու, պիտի ցատկէք դէպի կառքերը և անցնելով կառապաններուն տեղը, պիտի սլանաք դէպի բանակատեղի:

Ըսածին պէս ալ գործադրուեցաւ:

Տասը վայրկեան վերջ թրքական բանակին յառկացուած այդ չորս կառքերը կը մանէին Հայերու բանակատեղին:

Մեծ եղաւ ուրախութիւնը այդ տառապած ժողովուրդին, երբ տեսաւ որ կառքերէն մէկը լեցուն էր հրացաններով, միւսը փամփուշտով, իսկ մնացեալ երկուքը պարէնով: Այս յաջողութիւնը սակայն յաղթանակ մը չէր նշանակէր անշուշտ, մանաւանդ որ պաշարման չղթան հետզհետէ կը սեղմուէր:

Հիւանդութիւնները սկսած էին ծայր տալ: Վիրաւորներու վէրքերը փտախտի կը փոխուէին, որովհետեւ զեղեր չկային:

Անօթութեան ուրուականը, որ պահ մը անհետացած էր թրքական պարենաւորման կարաւանին դրաւումովը, նորէն կը սաւառնէր Հայերուն վերելք:

Թուրքերը նոր թնդանօթներ բերած էին և կը ռմբակոծէին անխնայ կերպով: Ռումլերը հրդեհ առաջ կը բերէին հոս հոն, ինչ էր պակսի կը չփոթեցնէր պաշարուած և ընկճուած այդ ժողովուրդը:

Առաւօտ մը որսչեցին նոր փորձ մը ընել, թրքական կառքեր կողոպտելու համար: Սակայն խմբովին մեկնել անկարելի էր: Իրենցմէ մէկը պիտի երթար

միայն և ճարպկութիւնով մը պրտի աշխատէր թուրքերէն ուտելիք գողնալ: Ամէնէն ճարպկը Կարօն էր, որ նոյն իրիկուան մութէն օգտուելով մեկնեցաւ: Մեր բարեկամները անձկալից ժամեր անցուցին սպասելով: Ամէնէն աւելի մտահոգ էր Արփիար, սրովհետեւ կը ճանչնար Կարօյի յանդգնութիւնը և կը վախնար թէ և է փորձանք եկած կրնայ ըլլալ Կարօի զխուսն:

Կէս գիշերը անցած էր, սակայն Կարօն չէր վերադառնար: Պէտք էր երթալ և գտնել զայն: Այսպէս որոշեց Արփիար և զազափաբը յայտնեց ընկերներուն: Բոլորը համամիտ գտնուեցան և արշալոյսը չծագած առանց ոչ ոքի բան մը ըսելու՝ մեկնեցաւ բանակատեղիէն:

ՄԱՀՈՒԱՆ ՃԳՆԱԺԱՍԸ

Գեւի թուրքերուն ձեռքը.— Հրացանագարկ.—
Մըրկային յարձակում.— Կարօն կը փրկուի.—
Բանակատեղը կ'այ ի.

Իրենց բարեկամները փնտռելու գացող երիտասարդները զգուշութիւնով յառաջ գացին:

Ճամբուն վրայ նոր սպաննուած կամ արդէն նեխիլ սկսած զիւկներ կը գտնուէին:

Ամէն մէկուն քով կանգ կ'առնէին և ուշադրութիւնով կը քննէին տեսնելու համար թէ անոնց մէջ չի գտնուիր իրենց ընկերը:

Այդ միջոցին Կարօն թուրքերուն ձեռքը գերի ինկած էր, հետեւեալ պարագաներուն տակ:

Սողալով մօտեցեր էր թուրք պահակի մը, բանակատեղիէն մեկնելէն յետոյ և դաշոյնի հարուածով մը ըսպաններ էր զայն:

Սակայն դաշոյնի հարուածը պէտք եղածին չափ աւրագ չէր եղած: Սպաննուած զինուորին մէկ ճիւղը լսելով միւս պահակները վազեր եկեր էին և հինգ վայրկեան յետոյ Կարօ կապկպուած տարուած էր թուրք զինուորներու հրամանատարին մօտ:

Անոր շուրջը հաւաքուած էին մէկ քանի ուրիշ սպաններ ալ, որոնց մասնակցութեամբ անմիջապէս կազմուեցաւ պատերազմական ստեան մը, դատելու համար այդ կեանքները, որ թուրք զինուոր մը սպաննած էր:

— Ո՞վ ես, անունդ ի՞նչ է, ո՞ւրկէ կուգաս, ի՞նչ գործ ունիս հոս:

Այս բոլոր հարցումներուն Կարօ անփոփոխ կերպով կը պատասխանէր:

— Ձեր գիտնալիք բանը չէ:

Այս պատասխանները կը կատրեցնէր թուրքերը:

Վեջապէս որոշեցին արշալոյսը ծագելու մօտերը հրացանազարկ ընել զայն:

— Տարեք, հրամայեց սպան երկու զինուորներուն, որոնք հետացուցին Կարօն և կապեցին ծառի մը:

Արշալոյսին առաջին նշոյները կը կարմրեցնէին հորիզոնը: Կարօ ամբողջ գիշերը քնատ անցուցած, բայց հայ հերոսի մը վայել քաջութիւնովը կը սպասէր մահուան:

Անոր մտածումը կ'ուղղուէր դէպի իր բարեկամները: Միակ բանը, որ զինքը կը վշտացնէր, այն էր որ առանց լիուրի վրէժ լուծելու պիտի մահանար: Բայց յոյսը տակաւին չէր կտրած և կ'ըսէր թէ պիտի ազատի

առանց փորձանքի այդ անել կացութենէն:

Արդարեւ այն միջոցին երբ ինք այս մտածումներով տարուած էր, Արփիար և ընկերները կը մօտենային զաղտնի:

Նոյն միջոցին սպայ մը և տասնեակ մը զինուորներ եկան: Անոնց յանձնուած էր մահապատիժի գործադրութիւնը: Քակեցին կապերը եւ առաջնորդեցին դէպի բացատան մը, ուր ծառի մը ուղեցին կապել զինքը եւ խաչկիւնակով ծածկել աչքերը: Կարօ մերժեց:

— Վատե՛ր, ըսաւ, հալ մը գիտէ մեռնիլ քաջաբար, դուք այդ բաները պահեցէք ձեզի համար:

Մտիկ չըրին: Քանի մը վայրկեանի մէջ կապկպեցին զայն: Զինուորները գիրք բռնեցին:

Կարօ նոյնքան անվրդով որքան առաջ էր, սկսաւ բարձրաձայն երգել:

Ամենայն տեղ մահը մի է.

Մարդ մի անգամ պիտի մեռնի:

Բայց երանի...

— Պատրա՛ստ, հրամայեց սպան,

... որ իւր ազգին

Ազատութեան կը զոհուի:

— Ուշագործիւն, որոտաց կրկին սպան,

Զինուորները ուղղեցին հրացանները:

— Կրա՛կ...

Բայց ո՞վ անակնկալ, ուժեղ հրացանաձգութիւն մը լսուեցաւ և մարդասպան զինուորները գետին ինկան, կարծես թէ շանթահարող ձեռք մը զտնոնք խորտակած ըլլար, մինչդեռ իրենց գնդակները կ'երթային կորսուելի օդին մէջ:

Կարօն անվնաս էր:

Արփիար և չորս ընկերները յարձակեցան Կարօի

վրայ և առանց կապերն իսկ կտրելու, գրկեցին զայն և փախան դէպի իրենց բանակատեղին: Եղջերուներու նման կը ցատկէին փոսերէն, կը մազլցէին զառիվերէն:

Թուրք պաշարողները անակնկալի չէին եկած: Ասոնք կը կարծէին թէ Կարօն սպաննելու համար եղած համադարկին ձայնն է: Բայց պատահմամբ հոնկէ անցնող թուրք զինուոր մը փոխանակ մահապարտին, զինուորներուն զիակաները գտնելով անմիջապէս գնաց լուր տալ:

Թուրքերը կատղեցան:

Բայց ի զուր, որովհետեւ որսը փախած էր իրենց ձեռքէն, առանէ աւելի զինուոր ձգելով հոն:

Երբ Արփիար և ընկերները բաւական հեռացան թուրքերէն, կանգ առին, քահեցին Կարօն կապերը:

Ու է վէրք չէր ստացած: Միայն կապերուն տեղի վ կապուեցած էին, բայց կարող էր իր ընկերներուն հետ շարունակել իր ճամբան:

Երբ մօտեցան Հայերու գտնուած վայրին, թուրքերը վրէժ լուծելու համար բուռն հրացանածղութիւն մը սկսած էին և անխնայ կը ռմբակոծէին հայերուն դիրքերը:

Իրենց կուրծքին տակ վրէժը կ'ուռնար: Ինչո՞ւ բաղմամբիւ չէին, լաւ դաս մը տալու համար այդ մարտոց: Իրենց անկարողութիւնը կը կատղեցնէր զիրենք:

Լուռ ու մօռն շարունակեցին ճամբանին, ժամ առ ժամ հասնելու համար իրենց տառապալից ընկերներուն մօտ: Բայց յանկարծ կանգ առին, սարսափահար և մոլեգին:

Եզերական զիչերուան մէջ, ուր թնդանօթի օրսը կը լսուէր և զնդակները կը վժժային, հսկայ հրդեհի մը

ահռելի բոցերը կը լափիլդէին հայերու վրանսօրը, մինչդեռ կին և երախայ սալսափահար կը վազվզէին հոս հոն:

Հրդեհը կը տարածուէր վրանէ վրան, այրելով ամէն ինչ, խեղճ պաշարուածները կը ճչային, օգնութիւն կ'աղաղակէին, մինչդեռ բուռ մը երիտասարդներ գերմարդկային ճիգեր կ'ընէին շղթայելու համար կրակին կատաղութիւնը:

Ինչ ընել: Արփիար և միւսները կը դիտէին քարացած: Արիւնը իրենց երակներուն մէջ կը սառէր:

— Անոնց օգնութեան թոչինք, աղաղակեց Արփիար:

Եւ մինչդեռ գետինը կը դողար ռմակոծութեան ձայնէն, մինչդեռ ուռմբերը և զնդակները օդը պատռելով կ'երթային ինչալ մեծ խարոյկին վրայ, մեր բարեկամները արագաքայլ սկսան իջնել ըլուրին վրայ:

Բայց քանի կը մօտենային, այնքան յուսահատութիւնը կը պաշարէր զիրենք:

Յանկարծ երիտասարդ մը վազելով եկաւ:

— Անձնատուր պիտի ըլլանք, որովհետեւ այլևս չենք կրնաք զիմադրել, թերեւ թուրքերը խնայեն մեզի:

— Երբէ՞ք, երբէք պոռացին մեր բարեկամները:

— Երբե՞ք, դիւրին է ըսելը, ուրիշ ճար չմնաց:

Եւ ան ճերմակ դրօշակ մը ձեռքը վազելով մեկնեցաւ դէպի թուրքերը, չնոր՝ խնդրելու համար:

Խեղճերը չէին գիտեր թէ ինչ ճակատագիր կը ըստատէր իրենց:

Ինչպէս կարելի է հաւատալ թուրքին:

Հինգ երիտասարդները ախուր և ընկճուած էին:

— Ինչ պիտի ընենք, հարցուց Պետրոս:

— Քանի որ անոնք անձնատուր կ'ըլլան, մենք պիտի հեռանանք հոսկէ: Մէկ բան միայն կը մնայ ընել

մեզի: Անխնայ շարունակել մեր կոխը և վրէժի մեր գործը:

— Իրաւունք ունիս, բոն բոլորը միաբերան:

— Այո՛, այս աղետարշ տեսարանը տուկի և աւելի վրէժով պիտի լեցնէ մեր հոգին:

— Մինչ ի մահ միասին եւ վրէժի համար, յայտարարեց Արփիար:

— Թուրքերուն ոտքաւոր պէտք է ըլլանք և պահանջենք թափուած արիւնին փրկանքը:

Վերջին ակնարկ .ը նետեցին հրդեհուած վայրին վրայ, որ կը բոցավառէր զիշերուան մէջ և հեռացան անշուղի:

Ձէին կրնար խօսիլ, իրենց լեզուն բռնուած էր, այնքան յուզուած եւ ընկճուած էին:

Յաջորդ օրը դաշտին մէջ կը գտնուէին:

Մեր խումբը արագօրէն կը յառաջանար, յանկարծ անակնկալ կերպով կը յարձակէր թրքական զօրասիւնի մը վրայ, կը հարուածէր մահ և աւեր սփռելով և կ'աներեւութանար:

Նոյն իրիկուն հանդիպեցան թուրք զօրասիւնի մը:

Սկսան անոր հետեւիլ:

Մութը տարածուիլ սկսած էր, երբ թուրքերը բանակեցան պուրակի մը մէջ:

Անշուշտ զիշերը հոն պիտի անցնէին:

— Երթանք և անոնց լաւ անկողին մը պատրաստենք, ըսաւ Արփիար:

Բոլորը հասկցան անոր միտքը:

Լաւ խաղ մը պիտի խաղար թուրքերուն գլխուն:

Անմիջապէս կողմնակի ճամբէ մը սլացան դէպի անտառակը:

Արփիարի հրամանով բոլորը մագլցեցան ծառերուն վրայ, ծածկուեցան թանձրախիտ ճիւղերուն մէջ և գիշերուան խաւարին մէջ անտեսանելի, սպասեցին թուրքերուն:

Շուտով անոնք ալ հասան:

Երկար ճամբորդութենէ մը յոգնած, բանակեցան հոն. քանի մը պահակներ դրին և փոթթուելով իրենց վերարկուներցէն մէջ պառկեցան այն ծառերուն տակ. սրուն վրայ դիրք բռնած էին հայ շրիտասարդները:

Ժամէ մը աւելի սպասեցին անոնք: Տխուր գիշեր մըն էր: Բարակ անձրեւ մը և ցուրտ քամի մը կատաղեւէր երիտասարդները:

Ատեն ատեն որոտում մը և փայլակը կը լուսաւորէր երկնակամարը:

Թուրքերը կը խոկային, երբ յանկարծ ուռիչի հարուած մը լսուեցաւ և ծափերու համադարկ մը սկսաւ, ահուկի հրացանաձգութիւն մը, որուն գնդակներէն ինկան տեսնէ աւելի թուրքեր: Միւսները անակրնկալօրէն արթնցան, նետուեցան իրենց զէնքերուն վրայ:

Սարսափած, խելայեղ, չգիտնալով թէ ո՛րովէ կուգայ թշնամին, երկինքէն թափուած գնդակներուն զօն, ըստ բաղդի կրակել սկսան, իրար սպաննեցին, մինչեւ որ հայ երիտասարդները, վրէժով և հերոսութիւն է խանդավառուած ջարդեցին, ջարդեցին անխնայօրէն, չեղելով լուծիլ վրէժի հրդեհուած հայ բանակատեղիին:

Ամբողջ այդ յիսնեակէն ոչ մէկ զինուոր ազատեցաւ:

Թշնամիին հանդստավայրը փոխուած է զոհավայրի մը: Արփիար և ընկերները, առին ինչ որ անհրաժեշտ էր

իրենց, զէնք, ռազմանիւթ, բայց մանաւանդ պարէն:

Իրենց պատռած հագուստները փոխանակեցին նորերով, ընտրեցին է՛ն առոյգ ձիերը և պահեստի մէյմէկ հրացան:

— Թուրք զիականերով ճամբայ մը պիտի շինենք, ըսաւ այն ատեն Արփիար, նման այն զիականերուն ճամբուն, զոր կը գծեն մեր տարագիր եղբայրները, և ամէն անգամ որ Թուրքերը հանդիպին այս զիականերուն, պիտի ըսեն թէ հայկական վրէժխնդրութիւնը անցեր է այստեղէն:

Բոլորը յուղւած էին և բոլորը մտիկ կ'ընէին իրենց պետին՝ Արփիարի խօսքերը, որ իրենց սրտին կը խօսէր:

Յետոյ անոնք շարունակեցին իրենց ճամբան:

Ուղարկելով չըջակայքը անոնք օր մը հասան լըքուած ագարակի մը առջև:

Իրենցմէ մէկը գնաց, ագարակէն քիչ մը պարէն բերելու համար: Դռնէն ներս պիտի մտնէր, բայց յանկարծ տեսարան մը կանգնեցուց զինքը: Ուռմբ մը Թուրք զինուորներ հաւաքուած էին սենեակի մը մէջ և կը խմէին, կ'ուտէին կատաղօրէն:

Նո վերադարձաւ և իրողութիւնը հաղորդեց ընկերներուն:

Սպասեցին գիշերուան, մութին մէջ աւելի ազատ կարենալ գործելու համար:

Երբ խաւարը բաւական պատեց, տնոնք գաղտագողի մօտեցան ագարակին: Թուրքերը թէեւ զինով էին, բայց կորսնցուցած չէին իրենց գիտակցութիւնը: Յանկարծ խուժումը տեղի ունեցաւ:

Պատուհաններէն և դռներէն Հայերը սկսան կրակել, յետոյ ներս մտան և ահռելի կռիւ մը սկսաւ սե-

ղաններուն և աթոռներուն միջեւ, հետապնդում սենեակէ սենեակ:

Բայց մեծ ձիգերէ և կատաղի գիրկընդխառն կռիւէ մը յետոյ, տասնի չափ Թուրքեր կրցան փախչիլ, դուրս ելան գտնուած չէնքէն և գերաններով ու քարերով շինեցին պատնէշ մը ագարակին ուրիշ մէկ մասին մէջ:

Գիշերը կ'առաջանար:

Կռիւը դադրած էր: Հայերը ապաստանած էին ագարակին մէջ, մինչդեռ Թուրքերը շերք բռնած էին պատնէշին ետեւը:

Ատեն ատեն համադարկեր կը լսուէին, բայց ոչ մէկը դուրս չէր գտր իր դիրքէն: Յանկարծ հեռուէն լսուեցաւ աղմուկ մը: Թրքական զօրատիւն մըն էր որ կռիւին աղմուկը խելով օդնութեան կուղար Թուրքերուն:

Անձկութիւն մը պատեց Արփիարը: Ինչպէ՞ս կրնային հարիւրապատիկ գերազանց այդ եօթին դէմ գնել:

Ուրիշ ճար չիկար, բայց եթէ միջոց մը գտնել փախչելու: Անմիջապէս յարդի կապոցներ բերին, որոնք լեցուեցան ախոռներուն, սենեակներուն մէջ:

Հինգ վայրկեան յետոյ հրդեհը սկսած էր, թանձր ծուխ մը և բոցերը պատած էին ամբողջ ագարակը:

Թուրքերը տեսնելով որ հրդեհը իրենց ալ կը սպառնար, դուրս նետուեցան չէնքէն:

Այն ատեն Արփիար և ընկերները ցատկեցին ձիերուն վրայ և խոյացան սրարչաւ:

Թուրքերը կատղած, ուղղեցին հրացանները և կրակեցին:

Ձիերը կ'արշաւէին լռութեան մէջ: Գնդակները սուլելով անցան: Բայց անոնցմէ մէկը, զարնուեցաւ հայերէն մէկուն, որ երբեք իր ձիուն վրայ, յետոյ սահելով վար ինկաւ, աչքերը դէպի երկինք, դէմքը

լուսաւորուած հրդեհէն, մինչդեռ իր ձին կը շարունակէր վազել:

Հայերը չէին տեսած այս տրամը:

Անոնք իրենց փախուստին մէջ ուշադրութիւն չէին դարձուցած: Երբ բաւական հեռացան կրակին վայրէն, կանգ առին:

Այն ատեն միայն ուշադրութիւն ըրին որ մէկը պակաս էր:

— Ո՛ւր է Յակոբը, րսին շփոթած:

— Անմիջապէս ետ դարձան, գտան Յակոբի դիակը միայն, դէմքը ժպտուն, պահած իր թարմութիւնը, հըպարտ տակաւին՝ իր կտտարած գործին համար:

Արցունքը կը խեղդէր դիրենք:

Հեռաւոր հորիզոններէ հաւաքուած, իրարու բոլորովին օտար այս երիտասարդները դիրար կը սիրէին եղբայրներու նման, միացած իրենց հոգիովը և սրտովը:

Գլխահակ և ծնշուած, անոնք տփուր գործի մը ձեռնարկեցին: Անմիջապէս ձիու մը վրայ դրին Յակոբի տակաւին տաք դիակը և այդ ընկճուած թափօրը ճամբայ ինկաւ դէպի վայր մը, ուր կարելի ըլլար վերջին հանգստաբան մը գտնել Յակոբի:

Տաւրոսեան լեռնաշղթայի այդ հեռաւոր մէկ անկիւնին մէջ չորս հայորդիները փռա մը փորեցին: Դրին Յակոբը իր զէնքովը և փամփշտակալներովը միասին փռսին մէջ և սկսան հողը նետել անոր վրայ: Գիշերը կը լուսաւորուէր հեռուն այրող ագաբակին լոյսովը:

Արփիար հեկեկալով արատանեց Հայր Մեր մը, մինչդեռ իր ընկերները գլխահակ և ծնրադիր կը հեկեկային հերոսին գերեզմանին վրայ:

Ինչքան երիտասարդ կեանքեր խլեր էր այդ պահ տերազմը և դեռ ի՞նչ կեանքեր զոհ պիտի երթայնանոր:

Երբ «Հայր մեր»ը լրացաւ, բոլորը միասին սկսան երգել մահուան և յեղափոխութեան երգ մը:

Այն անցորդները, որոնք առիթը պիտի ունենան այցելելու այդ վայրերը, պիտի գտնեն հոն, բլուրին վրայ, անշուք գերեզման մը, որուն վրայ փայտէ խաչ մը և քանի մը վայրի ծաղիկներ միայն կան:

Այդ գերեզմանը իր մէջ կը պահէ հայ համեստ հերոսի մը և նահատակի մը ժարմինը, որ ապրեցաւ վրէժի համար և ինկաւ վրէժի ճամբուն վրայ, 20 տարեկան հասակին մէջ:

ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ԱՂԱՂԱԿ ՄԸ

ԼԵՐԱՆ ՕՐԻՈՐԴը օգնութիւն կը հայցէ.— Սարսափի գեհնափորը.— Սասանայական հորը.— Հանդիպում.

Թաղելէ յետոյ իրենց խեղճ ընկերը, անոնք մեկնեցան ընկճուած և վերաւոր:

Այդ ամբողջ աւերակ երկրին մէջ շատ աւելի ծանր և դժնդակ էր Յակոբի կորուստը: Բայց պէտք էր հաշտուիլ իրողութեան հետ, համակերպիլ և շարունակել կռիւը:

Յակոբի սպանման յաջորդ օրն էր: Արփիար և ընկերները ճամբու մը քով նստած կը հանգչէին, երբ տեսան ձիաւոր մը, որ սրարշաւ կուգար: Անմիջապէս պահուրտեցան ծառի մը ետեւ:

— Կեցի՛ր, հրամայեց Արփիար, երբ ձիաւորը մօտեցած էր իրենց:

Ձիաւորը կանգ առաւ:

Ծերուկ մըն էր:

Արփիար անմիջապէս մօտեցաւ ձիաւորին, մինչդեռ իր ընկերները հրացաննին ուղղած էին անոր վրայ, թշնամական արտօք մը դործելու պարագային կրակելու համար: Ի՞նչ մեծ եղաւ Արփիարի զարմանքը, երբ ճանչցաւ ծերունիին մէջ այն հայ մարդը՝ որ կը սպասաւորէր լեւան օրիորդին:

— Փա՛ռք քեզ Աստուած, որքան երջանիկ եմ, որ ձեզի հանդիպեցայ. գոչեց ծերունին, իր կարգին ճանչնալով Արփիարը: Ես ալ ձեզի կը փնտռէի և նամակ մը ունիմ ձեզի յանձնելիք:

— Ծուռ տուր, բաւ Արփիար յուզուած:

Ծերունին դիտարկին մէջէն հանեց փոքրիկ թղթիկ տուր մը, որուն վրայ հապճեպով քանի մը տող գրուած էր:

«Միբելի Արփիարս, ծանրակշիռ կացութեան մը մէջ կը գտնուիմ: Իմ լեռներուս մէջ ապաստանած են քանի մը հայ փախստականներ, որոնք կը հետապնդուեն թուրք զինուորներուն կողմէ: Պաշարուած ենք, օգնութեան հասի՛ր:»

ԼԵՐԱՆ ՕՐԻՈՐԴԸ

Անշուշտ ընթերցողները յիշեցին թէ այս այն օրիորդն է, որ փրկած էր Արփիարի կեանքը, երբ ան վերաւոր ինկած էր և փոխադարձաբար սէր խոստացած էին:

— Բանի՛ օրէ ի վեր բաժնուած ես օրիորդէն, հարցուց Արփիար անձկանօք:

— Երեք օրէ ի վեր:

— Տէր Աստուած, պիտի կրնա՞նք ժամանակին հասնիլ:

Անմիջապէս մեկնումի հրամանը առաւ:

Արփիար և ընկերները սրաշաւ սլացան օգնութեան փութալու համար լեւան օրիորդին:

Իրենց և անոր միջեւ գտնուող տարածութիւնը զաւական մեծ էր:

Հակառակ իրենց փափաքին, կարելի եղածին չափ շուտ հասնելու, երբորդ օրը միայն տեսան լեռները, որովհետեւ շատ վազելէն իրենց ձիերը ճաթեր էին, ստիպուել էին թուրք գիւղի մը վրայ յարձակիլ, ձիեր խլել և նորէն ճամբանին շարունակել:

— Ի՞նչ եղաւ արդեօք սրտահատորս, պաշտելի նշանածս կը հարցնէր անձկանօք Արփիար: Ինչ վիճակի մէջ պիտի գտնեմ: Ո՞ղջ, սպաննուած թէ գերի թուրքերու ձեռքը: Այս վերջին մտածումը մանաւանդ, սարսուռ կը պատճառէր իրեն: Իր նշանածը թուրքերուն կրքերուն մատնուած: Ո՛հ, անկարելի էր տախկա: Ան՝ անշուշտ մահը նախընտրած պիտի ըլլար նման անպատուութեան մը, իսկ անոր մահը համազօր էր իր մահուան:

Չէ՞ որ զայն ունէր միայն աշխարհի վրայ, չէ՞ որ ալքան դժբաղդութիւններէ, հայրենիքին աւերումէն և աղգին բնաջնջումէն յետոյ, անոր յիշատակը կ'ողեւորէր զինքը, թոյլ չէր տար իրեն յուսահատիլ:

Հասաւ վերջապէս:

Անհամբեր էր Արփիար, ժամ առաջ գրկելու իր նշանածը:

Իրենք մնացին հեռուն և ծերունին զրկեցին ընդտաջ, տեսնելու համար թէ ինչ է կացութիւնը:

Ի՞նչ յետոյ ծերունին վերադարձաւ և բաւ:

— Ամբողջ շրջակայքը թուրքերով լեցուն է:

— Կը յուսաս որ փախստականները և օրիորդը գերի ինկած ըլլան արդէն:

— Ո՛չ, պատասխանեց ծերունին: Հրացաններու ձայներ լսեցի, ինչ որ նշան է թէ կռիւը կը շարունակուի:

— Ի՞նչպէս կ'անաք պաշարման շղթան կտրել, հարցուց Սրբիւար դառնալով իր ընկերներուն:

Բոլորը կը մտածէին, երբ ծերունին խօսք առաւ:

— Ապահով ճամբայ մը կայ, որուն միայն ես ծանօթ եմ: Եթէ անոր հետեւինք, անվտանգ և առանց տեսնուելու կը հասնինք հոն, ուր կը գտնուին մեր ընկերները:

— Ուրեմն, շուտ ցոյց տուր մեզի այդ ճամբան: Պէտք էր ձիերը ձգել:

Կապեցին զանոնք ծառերուն, խոտ տուին և հետեւեցան ծերունիին:

Առջեւէն կը քալէր ան, միւսները կարգով կը հետեւէին անոր, հրացանները պատրաստ բռնած:

Ճամբու մը վրայէն չէին քալեր, այլ անձրեւներէն փորուած փոքր ալուտէ մը, թանձր մացառներու մէջէն, որոնք բնական կամար մը կը չինէին իրենց գլխուն վերեւ:

Հասան վերջապէս խոռոչի մը առջեւ:

Իրենց հագուստները պատռած և ձեռքերնին արիւննած էր, բայց չէին զգար, այնքան մեծ էր իրենց յուզումը:

Ծերունին ճիւղեր կտալեց, ըննեց և նշան մը բռնաւ:

Փռած էր ճամբան:

Բոլորը մտան նեղ ծակէն ներս, որ կ'երկարէր ճամբով մը, գետինն տակ:

Խոնաւ տեղ մը կը գտնուէին:

Կը զգային օտարներուն տակ քարայրներու յառուկ դանազան անասնիկներու սողալը և կը սարսռային:

Քաշեցին առանց բան մը ըսելու, թէեւ կը դողային սարսափէն և ցուրտէն:

Երկար նեղ գետնափոր ճամբայ մըն էր, ուրկէ կ'առաջանային երկուքի ծած, առանց տեսնուելու, որովհետեւ սարսափելի խաւար մը կը տիրէր:

Պատերէն ջուրի կաթիլներ կը տեղային այնքան խոնաւ էր:

Հակառակ մութին, հակառակ իրենց քաջութեան, այդ մարդիկը երբեմն երբեմն սարսափի բռնակներ կ'ուռնեցային:

Տեղ տեղ գետնափորը այնքան կը նեղնար, որ կը ստիպէին երեսի վրայ հանկիլ և ոտքերով, ձեռքերով առաջ սողալ ցեխին մէջէն:

Այդ առաջացումը երեք ժամ տեւեց, հասան վերջապէս տեղ մը, ուր կը վերջանար ճամբան և կը բացուէր հոր մը:

— Հոս է, ըսաւ ծերունին:

Բոլորը դոհունակութեան հառաչ մը արձակեցին, գլուխնին վեր վերցնելով տեսան կապոյտ երկինքը: Թարս օդը կը հասնէր մինչեւ իրենց:

— Ի՞նչպէս դուրս պիտի ելլենք:

— Պատերուն մագլցելով:

Եւ ռգտուելով պատերուն անհարթութենէն, ծերունին հակառակ իր տարիքին, զիւրաշարժ կերպով բարձրացաւ հորն ի վեր:

— Հետեւինք, ըսաւ Սրբիւար, որուն սիրտը ուրախութենէն կ'ուռնար:

Մէկիկ մէկիկ դուրս ելան հորէն:

Երբ առաջին մարդը երեւցաւ հորին բերանը, ոչ ոք կար չըմակալալ:

Բոլորը ցեխաթաթաւ էին և սեփ սեւ եղած տիղմին պատճառով:

Չորս կողմերնին նայեցան :

Քիչ հեռուն կ'երեւար Լերան Օրիորդին՝ Նուարդի
— այսպէս էր անոր անունը — փոքրիկ տունը :

Նուարդ դուրս վազեց ատրճանակ մը ձեռքը և
պոռաց :

— Կեցէ՛ք, ո՛վ էք դուք :

Այնքան աղտոտած էին, որ չկրցաւ ճանչնալ ոչ
իր պատուարը և ոչ ալ իր բարեկամը՝ Արփիարը :

— Մի՛ կրակեր, մենք ենք, պոռաց Արփիար :

Նուարդ՝ ձայնը ճանչնալով ընդառաջեց անոնց :

Բոլորը միասին գացին տնակը, ուր փոխուեցան ու
հանգստացան :

Երկու սիրահարները այն ատեն իրար փարեցան :

Նուարդ պատմեց ամբողջ իրողութիւնը :

— Պաշարուած ենք, ըստ : Մէկ քանի հայ երի-
տասարդներ հոս ապաստանած էին, Թուրքերը հետա-
պնդելով զանոնք մինչեւ հոս հասան : Կը վախնամ որ
օրէ օր յարձակումի կը սկսին և կը հասնին մինչեւ հոս,
տոտը համար օգնութիւն ուզեցի քեզմէ :

Արփիար ապահովցուց զայն : Թշնամին մեր դիակ-
ներուն միայն տէր կրնայ ըլլալ, քանի որչ Եմ, ոչ ոք
կրնայ քու մազիդ մէկ թելին դաշել :

— Ա՛հ, շնորհակալ եմ, շնորհակալ, իմ քաջ Ար-
փիարս, կը կրկնէր Նուարդ :

Այն միջոցին երբ Նուարդ կը խօսէր, Արփիարի և
ընկերներուն հետ, հինգ փախստական Հայերը ժայռերու
ետին ապաստանած շնորհաբար կը կրակէին, յարձակող-
ները ետ մղելու համար :

Արփիար զնաց դիրքերը տեսնելու համար թէ ի՞նչ
վիճակի մէջ է պաշտպանութիւնը :

Կարգ մը կարգադրութիւններ ըրաւ :

Թուրքերը սկսած էին առաջանալ և Հայերուն գրա-
նուած վայրը շրջապատել :

Իրիկուտն դէմ մեծ ոգեւորութիւն մը կը տիրէր
Թուրքերուն մէջ :

Հաւանաբար նոյն իրիկունն իսկ ընդհանուր յար-
ձակման պիտի դիմէին, միանգամ ընդ միշտ քանդելու
համար Արծիւներու այդ բոյնը, ուր կը կարծէին թէ
ամրացած են հարիւրաւոր հայ ըմբոստներ :

Մուկը նոր սկսած էր տարածուիլ, երբ յարձակման
փողը հնչեց և հարիւրաւոր Թուրքեր առաջ խոյացան :
Բայց ուժեղ հրացանաձգութիւն մը զանոնք բարո-
յալքեց և քանի մը զոհ տալով ետ քաշուեցան :

Սպանները՝ զինուորները կ'ոգեւորէին, առաջ նետ-
ուելու :

Երկրորդ յարձակում մը կրկնուեցաւ աւելի մեծ
ոյժերով :

Թուրքերը կառաղի մոլուցքով մը կը մագլցէին
յեռն ի վեր, առանց ուշադրութիւն ընելու զոհերուն :

Հայերը սկսան նահանջել և ապաստանեցան անա-
կին մէջ, որ շինուած էր լեռան կողին վրայ, և կըր-
թւած էր գրեթէ անմատչելի ժայռերու :

Անհաւատար կռիւ մը սկսած էր :

Հայերը առանց մէկ վայրկեան շունչ առնելու ան-
ընդհատ կը կրակէին :

Յանկարծ ուռմա մը եկաւ պայթիլ տան վրայ :
Երեք երիտասարդներ, փախստականներէն, կտոր
կտոր եղան, և մնաց մտակոյտ մը միայն այդ առջոյ
կեանքերէն :

Ռուսները յաջորդեցին իրարու անընդհատ :

Կարելի չէր այլեւս մնալ :

Յանկարծ ծերունին վազեց Արփիարի քով :

— Պէտք է մեկնիլ, վայրկեանէ վայրկեան թուրքերը կրնան մեզի ձեռք անցնել :

— Մեկնի՛լ, բայց ո՛ւրկէ : Մեր կռնակը կը զբաւնուին անմատչելի ժայռերը, իսկ մեր չարս կողմը թուրքերը պաշարած են :

— Ես դիտեմ փախուստի անվտանգ միջոց մը :

— Շո՛ւտ, բռէ՛, որովհետեւ որքան աւելի մնանք հոս, այնքան մեր կացութիւնը աւելի ծանրակշիռ պիտի ըլլայ :

— Մեր եկած ճամբով եթէ վերադառնանք, կըրնանք ազատիլ :

Գաղտփարը գործնական թուեցաւ Արփիարի, որ անմիջապէս հրաման տուաւ ընկերներուն պատրաստ գտնուիլ :

— Մեկնի՛նք, ըսաւ ան, ոչ մէկ գործ ունինք այլեւս հոս :

Սակայն եթէ թուրքերը իմանային թէ Հայերը կը փախչին, անմիջապէս պիտի յարձակէին և տեղնուտեղը սպաննէին զանոնք :

Քանի մը հարիւր փամփուշտ բերել տուաւ Արփիար, պատրոյգ մը դրաւ և մեկնեցան, կրակ տալով անոր :

Փամփուշտները սկսան պայթիլ, մինչդեռ Հայերը կ'իջնէին սատանայական հորէն վար :

Առաւուսն դէմ դաշտին մէջ էին :

Հիսուն, կ'երեւային թուրքերը, որոնք չէին կրցած ձեռք ձգել Հայերը և հիմա ետ կը դառնային :

Հրացանի ոչ մէկ հարուած կը լսուէր : Ընդհակառակը հանդարտութիւն կը տիրէր ամէն կողմ :

Իրենց թիւը բարձրացած էր եօթի, Արփիար էր կրեք ընկերներով, Լեւոն Օրիորդը՝ Նուարդ և երկու փախստականներ, որոնք ազատած էին ռումբէն :

Գտան իրենց ձիերը :

Ծերունին և Նուարդ նստեցան անոնցմէ մէկուն վրայ, մինչդեռ միւս երիտասարդներն ալ երկ-երկու կը նստէին միւս ձիերուն վրայ :

Միաօին հրացաններ ունէին :

Անոնցմէ մէկը առին երիտասարդ աղջկան, որ կուրծքին վրայ անցուցած էր երկու փամփուշտակալ և լոկէն կախած էր դաշոյն մը : Իր սեւ և գեղեցիկ մաշկերը ամփոփած էր խոշոր գլխարկի մը տակ :

Այսպէս մըն էր, գեղեցիկ և վեհ :

— Պատրաստ եմ ձեզի հետեւելու, հո՛ն, ուր որ պիտի երթաք : Դուք պիտի տեսնէք թէ հայու աղջիկն ալ դիտէ կռուիլ, կռուիլ առիւծի պէս, առանց ընկեր-կելու : Քանի որ թուրքը խտիր չէր կնոջ և երեխային միջեւ, հայ կիներն ալ թշնամի պիտի ըլլան թուրքերուն և ցոյց տան թէ կատաղի է անոր վրէժխնդրութիւնը այնքան, որքան փափուկ է իր սիրտը :

Բոլորը ծափահարեցին խանդավառօրէն :

Նուարդ հետզհետէ աւելի կ'ողեւորուէր :

— Կ'երգնում իմ հայուհիի պատուիս վրայ, իմ սպաննուած ծնողներուս վրայ, երբեք չթուլանալ, երբեք չտկարանալ : Այլեւս կին մը չեմ, զինուոր մը ձեզի նման, որուն սիրտը լեցուն է սիրով տառապած հայրենիքին համար և տաեւութիւնով՝ անոր բարբարոս թըշնամիին դէմ : Ընկերներ, դուք չպիտի ամչնաք իմ աջակցութենէս :

Այս խօսքերուն վրայ խումբը ճամբայ ելաւ :

ԱՄԱԶՈՆԸ

ԹՇՆԱՄԻ սուրհանդակը.— Նուարդ կը կըռուի.— Տարագրեալներու կարաւանը.—
Նուարդ՝ վիրաւոր

Առանց միջադէպի խուսմբը կը թափառէր աննշալատակ։

Երկիրը դրեթէ ամայացած ըլլալով, շատ քիչ անգամ հանդիպումներ կ'ունենային։

Երբեմն երբեմն անակնկալօրէն կը յարձակէին դիւղի մը վրայ, կը սարսափեցնէին քիչ մը ուտելիք կ'առնէին և հովի նման կ'անհետանային, ոչ մէկ հետք չձգելով իրենցմէ։

Նուարդ միւսներուն նման մէկդի թողած կանացի ամէն փափկութիւն, կը կռուէր նոյնքան կատաղօրէն, կը մասնակցէր ամէնէն յանդուգն արշաւանքներուն, հրաշքներ կը գործէր, արժանանալով բոլորին յարգանքին։

Այդ յարգանքը հիացումի փոխուեցաւ, երբ ան իր մէկ քաջագործութիւնովը ոչ միայն փրկեց իր ընկերներուն կեանքը, այլ և հարիւր տարագրեալներու օգնութեան հասաւ։

Դիշեր մը բոլորը քնած էին քարայրի մը մէջ։ Միայն Նուարդ կեցած էր ժայռի մը վրայ, իր վաղեմի սովորութիւնը և կը մտածէր։ Յանկարծ հեռուէն ձիու ռաւաձայն մը լսուեցաւ։

Նուարդ անմիջապէս առաւ հրացանը, գաղտագողի իջաւ վար ժայռերէն և դիւրք բռնեց ծառի մը ետեւը։
Ձիաւոր մը քառամբակ կը խոյանար դիւերուն լռութեան մէջ։

Յանկարծ լսուեցաւ Նուարդի որոտալից ձայնը.

— Կեցի՛ր։

Ձիաւորը լսեց և սակայն առանց կանգ առնելու շարունակեց իր ճամբան, յուսալով որ օգտուելով դիւերուն մթութենէն, պիտի կարենայ խոյս տալ։

— Կեցի՛ր, պուռաց երկրորդ անգամ։

Պատասխանը չստացուեցաւ։ Միայն լսուեցան հրացանի երկու հարուած և ճիչ մը։

Ձիաւորը զարնուած էր։ Երբ Նուարդ այժեամի նման ոստոտելով քարերուն վրայէն հասաւ ինկած ձիաւորին քով, անիկա մահամերձ տարածուած էր գետնին վրայ և մէկ վայրկեան յետոյ փչեց իր շունչը։

Հրացանի պայթիւնէն երիտասարդները արթնցեր էին։ Տեսնելով որ Նուարդը չկայ և կարծելով որ յարձակումի մը ենթարկուած են, անմիջապէս առին հրացանները և դուրս նետուեցան։

Մէկ երկու վայրկեան ետքը հասան Նուարդի քով։

Ան զբաղած էր խուզարկելով մեռեալին հագուստները։

Մութին պատճառով այդ աշխատանքը շատ զրծուար էր։

Վերջապէս գլխարկին մէջէն գտան թուղթի մը կտոր։

Թուրքերէն լեզուով գրուած նամակ մըն էր։

Փորձեցին կարդալ, բայց չկրցան։

Ստիպուած էին առաւօտեան սպասել, որովհետեւ ոչ մէկ ճրագ չունէին։

Վերադարձան իրենց քարայրը։

Խիստ հետաքրքրուած էին անոր պարունակաւ-
թեամբը:

Քանի որ թուրքը այդքան արագ կերպով կ'երթար
անշուշտ անոր տարած այդ նամակը մասնաւոր նշանա-
կութիւն մը ունենալու էր:

Այլ եւս չքնացան, որովհետեւ արշալոյսը ծագելու
վրայ էր,

Վերջապէս լոյսը բացուեցաւ: Երբ կարելի եղաւ
կարդալ, Արփիար բացաւ նամակը:

Թուրքերէն լեզուով գրուած էր: Բարեբախտաբար
մէջերնին թուրքերէն գիտցողներ կային և կրցան
կարդալ:

Ահա թէ ի՞նչ գրուած էր հոն:

«Ուրբերուդ վաշտի հրաւանսար՝ Րեւզի պէյին,

«Անմիջապէս ձեր ոյժերը հաւաքեցէք և ճամբայ
ելէք դէպ ի մեր կողմը:

«Լեռներու վրայ հայ եշփրեաններ կան, որոնց տեղը
մեզի յայտնի է:

«Այն եշփրեաններուն հետ գործերնիւ վերջացնելէ յե-
տոյ մօտ ատենէն այս կողմերէն անցնող հայ աքաղաղ-
կաններու կարաւան մը պիտի կողոպտենք:

«Յոյս ունիմ որ մեծ հարստութիւն պիտի կրնանք
ձեռք ձգել:

«Հետադառնալ տաճնակի հրահանատար
«Չեքիգ Եռաւով»

Իրարու երես նայեցան:

Ակնարկուած եշփրեաններ իրենք էին:

Ուրեմն մտանուած ըլլալուն պէտք է անմիջապէս
մեկնէին. թուրքերու ձեռքը չիյնալու համար, որով-
հետեւ գտնուած տեղերնին այնքան ալ ապահով և
պաշտպանուած չէին:

Անմիջապէս ճամբայ ելան:

— Բայց միայն մեր ապահովութեան մասին մտա-
ծել պէտք չէ, ըսաւ Արփիար: Չէրքէզ Եռաւովի նա-
մակէն կը հասկցուի թէ մօտերո տարազրեաներու կա-
րաւան մը կայ: Պէտք է անմիջապէս յղնութեան հաս-
նիլ անոնց և մեր ձեռքէն եկածը ընել, փրկելու համար
զանոնք:

— Իրաւունք ունիս, ըսաւ Նուարդ, ձիաւորը այս
կողմէն կուգար, հետեւաբար թէ թուրք ղինուորներու
տաճնակը և թէ տարազրեաններու կարաւանը այդ
կողմն է:

Անրնգհատ ձիավարեցին դէպ ի արև կողմը, ուր կը
յուսային գտնել զանոնք:

Արդարեւ մէկ երկու ժամ յետոյ հեռուն տեսնուե-
ցաւ մարդկային խղճալի հօտ մը, որ կեցած էր գետակի
մը եզրերքը:

Մարդիկ չէին անոնք, այլ ուրումականներ:

Նիհար և վերքերով ծածկուած, կիսամերկ վիճակի
մէջ հարիւրաւոր կիներ և երախաններ էին:

Մէկ քանի տաճնակ, ձերուհիներ միայն կային
անոնց մէջը:

Կարելի չէ երեւակայել աւելի սարսափելի պատկեր
մը քան այդ թափառական ժողովուրդին վիճակը:

Անոնք այժմ թափուած են գետին վրայ, չատերը
կորսնցուցած իրենց գիտակցութիւնը:

Հառաչներ, հեծիւններ և լալու ձայն՝ միացած ի-
րարու, կը կազմեն տխուր երաժշտութիւն մը:

Կը տքան բոլորը և ի՞նչպէս չտքային, երբ օրերով
քիլոմէթրներ կտրէր են առանց սնունդի, առանց ջուրի
և առանց հանգիստի:

Հայաստանի այդ առօրյ հայուհիներէն մնացեր են
միայն կմախքներ:

Անոնց հոգին ալ վերաւոր է :

Չկայ նախատինք որ կրած չըլլան :

Ոչ միայն ամէն տեսակ նախատինքի ենթարկուած էր իրենց մարմինը, այլեւ նահատակուած էր իրենց հոգին :

Ընդհանրեալ խումբը կանգնած էր Գուրգ Գուլաղը անուն բլուրին վրայ և կը դիտէր այս տեսարանը :

Անոնք բոլորը յուզուած էին, բայց մանաւանդ Նըւարդը, որ իրրեւ հայ կին կը թափանցէր իր քոյրերուն հոգիին խորը, կտոր կտոր կ'ըլլար իր սիրտը խելագարելու աստիճան և կը կատարէր մտածելով որ այդ տեսածը մէկ փոքր ու չնչին մասն էր այն մեծ եղեռնին, որ կը կատարուէր հայ երկրի ամբողջ տարածութեան վրայ :

— Ա՛հ, թաւ իր կուրծքէն :

Այդ «ահ»ը սթափեցուց բոլորը այն յուզումէն, որուն մէջ խորատուղուած էին :

— Ի՞նչ պիտի ընենք, հարցուց Կոպեռնիկ :

Արդարեւ ի՞նչ պէտք էր ընել :

Տարագրեալներու կարաւանէն քիչ հեռու խումբ մը գինուորներ՝ քսանի չափ, նստած էին և կը բաժնէին այն ոսկիներն ու զարդեղէնները, վերջին մնացորդները տասնեակ մը կողոպուտէ վերջ, որոնք խլուած էին :

Անյադ աչքերով անոնք կը հետեւէին բաժանման, առանց ուշադրութիւն դարձնելու իրենց շուրջ պատահածին :

— Հինգը քսանի դէմ, բաւ Արփիար, մեծ բան մը չէ, մէկ հայ վրէժխնդիր կտրիճ ոչ թէ հինգի, այլ տասնեակներու դէմ կրնայ ելլել, որովհետեւ անոր հոգին զօրացած է ուրիշ տասնեակներու հոգիովր :

— Առաջ նետուինք, այս բոլորը տեսնելէ յետոյ

մեռնինք կամ մեռցնենք, պոռաց Պետրոս, ինքզինքը կորսնցուցած :

— Կեցցէ՛ Հայաստան, ձայն մը լսուեցաւ և ձիաւորները մըրիկի նման առաջ խոյացան :

Ժանտարմները անակնկալի եկած նետուեցան իրենց հրացաններուն վրայ :

Համազարկ մը լսուեցաւ :

Հայելը կրակէր էին և հայկական եօթը գնդակները գետին փոքր էին եօթը թուրքեր, որոնք մահուան դաշարումներու մէջ կը պոռային :

— Եամա՛ն, ֆէտայինե՛րը եկան :

Սակայն մնացեալ 13 թուրքերը դիւրաւ անձնատուր եղողներ չէին, անոնք ալ առաջ նետուեցան դէպ ի Հայերը առանց ժամանակ ունենալու սուլիները անցնել հրացաններուն ծայրը և գիրկընդիսառն կռիւ մը տեղի ունեցաւ :

Այլեւս հրացանները չէին որ կը գործէին, այլ դաշոյնները, որոնք կը փայլէին օդին մէջ, կ'իջնէին սուլումով մը, որուն կը յաջորդէր ճիչ մը :

Հրացանի բուներ կը բաղխէին իրարու և կ'իջնէին գանկերու վրայ :

Յանկարծ թուրք մը, որ վերաւորուած գետին ինչ կած էր, առաւ հրացանը, ուղղեց դէպ ի Արփիարի սիրտը և գերադոյն ճիգով մը փորձեց կրակել :

Բայց մինեւնոյն ժամանակ հրացանի բուն մը իջաւ անոր գանկին վրայ և թուրքը երերակալով պառկեցաւ գետին, իսկ գնդակը գնաց կորսուել օդէն մէջ :

Նուարդի հրացանը փրկած էր Արփիարը :

Սակայն թուրքերու թուական առաւելութիւնը կը ճնշէր Հայերուն վրայ, որոնք վերջ ի վերջոյ պիտի ընտիրպուէին տեղի տալ, եթէ անակնկալ բան մը չպատահէր :

Այդ կտիւի ամբողջ ընթացքին տարագրեալ կիներու առ հօտը սարսափէն մեռած աչքերով կը դիտէր կռիւը:

Անբանացիք էին, չէին գիտեր թէ ի՞նչ կ'անցնի, իրենց գիտակցութիւնը անկարող էր ըմբռնել:

Բայց յանկարծ ձայն մը լսուեցաւ.

— Ոտքի ելէ՛ք, ո՛վ մեռեալներ...

Ծերունի մը, ալեհեր, կորաքամակ բայց խրոխտ, ծառացի էր կիսամեռելներու մէջ և կը հնչեցնէր ահա-զանգը, հրահրելու անոնց հողիին մէջ մարող կայծը:

— Ոտքի՛... մեռելներ՛ր...

Այդ կիսաքաղած և կիսամեռ ժողովուրդը մէկ վայր-կեանի մէջ ելեկտրականացած էր և բերնէ բերան շշուկ մը, շուռնչ մը կ'երթար:

— Մենք մեռելներ չենք...

Եւ յանկարծ այդ ուրուականները սաքի կանգնեցան իրր թէ զսպանակէ մղուած և խուժեցին, խօլ վազքով մը դէպի թուրքերը:

Հայ կտրիճները և թուրքերը այլևս չէին կռուեր, արիւնը սառած էր իրենց երակներուն մէջ ի տես այդ ուրուականներու:

Թուրք զինուորները ձգեցին իրենց հրացանները և սկսան փախչիլ, բայց այդ անգէն ու հիւժած ամբօխը, թեւեր առած կարծես, հասաւ անոնց և սղջ ողջ, և-զուռններով ու ահուաներով բզիկ բզիկ ըրաւ բոլոր թուրքերը:

Բայց անոնք իրենց սարսափէն սթափած վերջին անգամ մըն ալ կրակեցին, պատճառելով տառնեակ մը դոհեր:

Գնդակ մըն ալ դպաւ Նուարդի, որ վիրաւորուած ինկաւ գետին, չրթները սպիտակած և դունաթափ:

Արեան բարակ հեաք մը կը տեսնուէր իր վիզին վրայ:

Տեսնելով իր նշանածին վիրաւորուելը, Արփիար ճիչ մը արձակելով սլացաւ անոր քովը, և ինքզինքը կորսնցուցած, չգիտնալով թէ ո՛ւր է վերքը, ծա՛նր է թէ թեթեւ, առաւ զայն իր բազուկներուն մէջ, նստեցուց գետին վրայ և սկսաւ քննել:

Ահռելի մղձաւանջը անցած էր, թուրքերը ջնջուած էին, բայց հերոս աղջիկը տարածուած էր հոն:

Արիւնը կը վազէր վերքէն:

Բոլորը հաւաքուած էին անոր շուրջը և անձկանօք խնամք կը շտալէին:

Ցաւը շատ ուժեղ էր և այդ պատճառով երիտա-սարդ աղջիկը կորսնցուցած էր իր գիտակցութիւնը:

Սակայն բացաւ աչքերը և նայեցաւ չորս կողմը:

Յուզում մը պատեց զրնքը, երբ տեսաւ այդ ժո-ղովուրդը, որ հաւաքուած իր շուրջը կը հետեւէր իր ցաւին, իրեն հեա կը տառապէր և իրեն հեա կը զգար իր վէրքին պատճառած ցաւը:

Կապեցին ամուր կերպով վերքը:

Արիւնը դադրեցաւ հոսելէ:

Պատգարակ մը շինեցին ճիւղերէ:

Սակայն ո՛ւր պիտի տանէին զայն:

Այս հարցը սկսաւ չարչարել Արփիարի միտքը:

Չէին կրնար մնալ ստորագրեալներուն հետ, որով-հետեւ անոնց ճակատագրին հետ կապուել, անկաթելի էր, մանաւանդ որ մասնաւոր խնամք անհրաժեշտ էր Նուարդին:

Երբ ուղեցին պատգարակին մէջ դնել Նուարդը, անիկա հակառակեցաւ և փորձեց քալել, բայց երբ սաքը դետին դրաւ, այնքան ահռելի ցաւ մը զգաց, որ քիչ մնաց Նուարդէր:

Չորս երիտասարդներ վերցուցին պատգարակը և ճամբայ ելան։

Արփիարի մտածումն էր քաշուիլ աչքէ հեռու վայր մը։

Արդէն ձմեռը մօտեցած ըլլալուն, ցուրտերը և անձրեւները սկսած էին։

Պէտք էր որ քիչ մը հանգստանային մինչեւ որ Նուարդ ապաքինէր։

Հազար դժուարութիւններէ և հազար ճիգերէ յետոյ հասան վերջապէս լքուած շէնքի մը առջեւ։

Ատիկա հաւանաբար զինուորներու կայան մըն էր, որ լքուած էր, որովհետեւ բոլոր շրջակայ գիւղերը տարագրուած ըլլալուն, այլեւս հարկ չէր մնացած գինուոր պահելու հող։

Վար դրին իրենց թանկագին բեռը անմիջապէս ձեռնարկեցին պատրաստելու հարկ եղածը, վերաւորը դարմանելու համար։

Լեռներուն մէջ մէկ քանի ամսուան ընթացքին անցուցած իրենց կեանքին և արկածներուն ընթացքին բաւական փորձագութիւն ձեռք ձգած էին վէրքեր դարմանելու համար։

Բարեբաղդաբար գնդակը դուրս ելած էր մարմնէն, այնպէս որ բաշխութիւններ առաջ չէին կրնար դալ։

Արդաբեւ հասան վերջապէս կատարեալ ապաքինումը։ Նուարդ այլեւս կրնար քաշել։

Օրերը կը սահէին գրեթէ անզգալի, մասնաւորաբար Արփիարի և Նուարդի համար, որոնք իրարու մօտ, երջանիկ էին իրենց միացումովը։

Ձմեռը բաւական առաջացած էր, գեկտեմբեր ամսուան վերջերը, գիշեր մը բոլորը միասին հաւաքուած էին և կը խօսին զանազան նիւթերու շուրջ։

Արփիար և Նուարդ նստած էին քովէ քով։

Միւս երիտասարդները մասնաւոր ղուարթութիւն մը ունէին և իրարու զաղտագողի նայելով կը ժպտէին։

Կարծես թէ անոնք խօսք մէկ ըրած անսկիակալ մը պատրաստած էին Նուարդի ու Արփիարի։

Միջոց մը բոլորը լռած էին։

Յանկարծ Պետրոս խօսք առաւ։

— Կաղանդը կը մօտենայ, թէեւ տխուր և սգաւոր կաղանդ մըն է, բայց մենք կ'ուզենք այդ օրը տոնել։ Սակայն տոնին մասնաւոր փայլ մը տալու համար, անհրաժեշտ պետանք մենք, որ այն օրը ամուսնացնենք ձեզի, մեր սիրելի խմբապետը՝ Արփիար և մեր խումբին ծաղիկը՝ Նուարդ։

Բոլորը միասին ծափահարեցին, մինչդեռ Արփիար և Նուարդ կը կարմրէին յուզուած։

«Ամիս պատրաստութիւն տեսած ենք գրեթէ։

«Հարսանեկան խնջոյքին համար թուրք գիւղերէն առած ենք ոչխար մը, հաց և կարգ մը ուրիշ ուտելիքներ։ Գոյով պսակի արարողութեան, հոս մօտը կայ քրիստոնեայ Սուրիացիներու գիւղ մը, գիշեր մը, պատկազրութեան նախորդ գիշերը, պիտի երթանք առեւանգել զայն։

«Թուայժմ մինչեւ լաւադոյն օրեր դան, այդ պատկով պիտի գոհանանք»։

Արփիար և Նուարդ կը շարունակէին ժպտիլ։

Իրենց ընկերներուն այդ վարմունքը տնտես խանդաղստանքով մը կը լսցնէր իրենց սիրտը։

Վերջապէս եկաւ տարւոյն վերջին օրերը։

Սումբէն չորս հագի մեկնեցաւ դէպի գիւղ, քահանայն բերելու համար։

Նուարդ գրադած է ճաշի պատրաստութիւններ տեսնելով:

Արփիար և միւսները քաջերով կը պատրաստեն սկզբիկ խորան մը, եկեղեցական արարողութիւններուն համար:

Մինչ այդ, անոնք, որոնք քահանան առեւանգելու գացած էին, մօտեցած էին գիւղին:

Չուարթ էին բոլորը գիշերուան տօնախմբութեան համար և կը կատակէին:

— Արփիար և Նուարդ կ'ամուսնանան, բայց մենք չենք կրնար ոեւէ ամուսնական նուէր տալ անոնց, ըսաւ յանկարծ Կոպեռնիկ:

— Իրաւունք ունիմ, բայց այս լեռներուն մէջ ի՞նչ կրնանք գտնել, պատասխանեց երիտասարդներէն մէկը:

— Ճիշդ է, սակայն եթէ ուզենք, կրնանք բան մը ընել, պատասխանեց Պետրոս, որ նման պարագաներու մէջ միշտ պատրաստախօս էր և կը գտնէր միջոցներ:

— Ի՞նչ միջոց մտածեք ես:

— Ոչ մէկ միջոց չեմ մտածած, բայց իմ բազդիս վրայ վստահ եմ: Ամէն անգամ որ փափաքած եմ բան մը, զայն գլուխ հանած եմ: Այս անգամ ալ կրնամ ըսել որ ամէն ինչ ուղածիս պէս պիտի ըլլայ:

Գիւղին մօտ հասած էին,

Ինչպէս յայտնի է, մեր երիտասարդները հաշուած ըլլալով թուրք զինուորներու պէս, ինքզինքնին իբր այդ կրնային ներկայացնել:

Ներս մօտն գիւղէն:

Իրարու հետ կը խօսէին միայն թուրքերէն:

Դիւղը պարպուած էր:

Երիտասարդներու մէկ մասը զինուոր գացած էր, իսկ կիները դաշտ մեկնած էին:

Քահանան, որ միեւնոյն ատեն գիւղապետ էր, դիմաւորեց զանոնք:

— Բարադ, ըսաւ Պետրոս, թուրքերէն լեզուով, քեզի հետ քիչ մը խօսելիք ունինք:

Մարդը միամտօրէն սկսաւ ետեւնուէն երթալ:

Երբ հասան գիւղին ծայրը, յանկարծ յարձակեցան վրան, կապեցին և ձիու մը վրայ նստելով, սկսան փախչիլ:

— Մի՛ վախար, տէ՛ր հայր, ըսաւ Պետրոս քիչ յետոյ: Կեանքիդ վտանգ չսպառնար, մենք Հայեր ենք, մեր նպատակը քեզի գէշութիւն ընել չէ:

Նւ պատմեց թէ ինչո՞ւ համար զինքը առեւանգած էին:

Թէեւ կասկածեցաւ քահանան, բայց տեսնելով երիտասարդներուն զուարթ, միեւնոյն ժամանակ առնական դէմքը, ապահովուեալ և ոեւէ դիմադրութիւն չըբաւ, թէեւ եթէ գիմադրէր ալ անօգուտ էր:

Երբ մօտեցան այն վայրին, ուր կը գտնուէին իրենց միւս ընկերները, Պետրոս կանգնեցուց խումբը և ըսաւ տղոցմէն մէկուն.

— Դուն տէր հայրը կ'առաջնորդես վեր, մենք ալ մէկ երկու ժամէն կուգանք և ներկայ կ'ըլլանք հարսնիքին:

Քահանան և իրեն ընկերակիցը մեկնեցան:

— Է՛հ, ըսաւ այն ատեն Պետրոս, որոշենք թէ ի՞նչպէս պիտի ճարենք նուէր մը Արփիարին ու Նուարդին:

— Անկարելին կը խնդրես:

— Ո՛չ, պատասխանեց Պետրոս, մէկ քանի վայրկեան մտածելէ յետոյ, մեր այսօրուան այս կացութեան պատճառը թուրքերն են, անոնց պատճառով յաճախ

օրական մէկ անգամ կը ճաշենք, ստիպուած ենք բաց օդին պառկիլ, մեր հարօնիքը քարայրին մէջ պարտաւորուած ենք ընել:

«Ուրեմն քանի որ մեր այս բոլոր դժբաղդութիւններուն պատճառը անոնք են, պէտք է որ մեր այսօրուան խնջոյքին պէտքերը անոնք հոգան: Այնպէս չէ՞:

— Իրաւունք ունիս, պատասխանեցին ընկերները ծիծաղելով:

— Այո՛, բայց ի՞նչ ընենք:

— Ասկէ մէկ քիլօմէթր հեռու կայ թրքալօն պահականոց մը:

— Է՛...:

— Ո՞ւրկէ գիտես:

— Անցեալ օր երբ ուտելիք գտնելու համար կը թափառէին, մինչեւ այդ տեղերը դացի և տեսայ գանդ:

— Յետոյ...

— Յետոյ երթանք և տեսնենք թէ բարի կ'ըլլա՞ն մեզի ուէ բան տալու:

— Ենթադրենք թէ չտուին:

— Կ'առնենք:

— Կ'առնենք, կրկնեցին բոլորը միասին:

— Այն ատեն պարզեմ ծրագիրս:

«Թուրք զինուորի պէս հագուած ենք: Առանց ալլեւայլի պիտի երթանք և ինքզինքնիս պէտի ներկայացնենք իրեն Թուրքեր:

— Այո՛:

— Ներս պիտի մտնենք, խոհանոց պիտի երթանք և ըսենք թէ կուգանք բաշային կողմէ:

— Ատիկա շատ վտանգաւոր է: Եթէ կասկածին այն ատեն կրնան մեզի ձերբակալել և սպաննել:

— Ոչ մէկ կտակած պիտի ունենան: Անցեալները մեր սպաննած թուրք ձիաւորին նամակը կայ քովս, անիկա պիտի ցուցնեմ, փաստելու համար թէ փաշային կողմէն կուգամ: Չէ՞ որ այդ նամակը գրուած է փաշային կողմէ:

Ճամբայ ելան:

Չիբրը խթանեցին և սրարչաւ մեկնեցան:

Հասան գետակի մը մօտ, որուն միւս կողմը կը տեսնուէր պահականոցը:

Անցան գետակէն:

Միւս ափին վրայ կեցած էր թուրք պահակ մը:

— Ո՞վ է, պոռաց ան, հրացանը ուղղելով:

— Թուրք զինուորներ:

— Անցէ՛ք:

Ինչ մըն ալ յառաջացան:

Պահականոցին առջեւ կանգ առին:

Պետրոս որոշեց որ միայն մէկ հօգի երթայ և խօսի, մինչդեռ միւսները ձիերուն վրայ կապ՝ ու պատրաստ պիտի մնային, հակառակ պարագային իրենց ինքնուրիշ եթէ հասկցուէր, պիտի դիմադրէին և կեանքերնին սուղ պիտի ծախէին:

Ներս մտաւ:

Պահականոցին մէջ առանձնակ մը զինուորներ միայն կային:

Բայց անիկա մասնաւոր կարեւորութիւն մը ունէր անոր համար, որ պարենաւորման կեդրոն մըն էր:

Առանց ալլեւայլի Պետրոս ուղղակի գնաց դէպի տասնապետը, զինուորական բարեւ մը տուաւ և ըսաւ:

— Փաշան կը սպասէ պարէնի, անմիջապէս պիտի բեռցնենք մեր ձիերուն վրայ և պիտի մեկնինք:

— Ինչէն գիտնանք որ փաշային քովէն կուգաք:

— Ես փաշային քարտուղարն եմ: Ահա անոր ուղղուած նամակ մը:

Տասնապետը աչք մը պտտեց թուղթին վրայ, թէեւ կարգաւ գրել չէր գիտեր:

— Լա՛ւ, ըսաւ, իր չգիտնալը յայտնի չընելու համար: Սուրբ, մէկ քանի զինուորներ եկան անմիջապէս:

— Պատրաստեցէք պէտք եղածը, հրամայեց:

Պետրոս դուրս ելաւ զինուորներուն հետ:

Մթերանոցին մէջ դատեց մէկ թիթեղ անոյշ, մէկ քանի տուփ միս, իւղ, ձէթ և կարգ մը սուրճ ուտեցիքներ:

Երբ ամէն ինչ պատրաստ եղաւ, բեռնուցին ձիերուն վրայ և ճամբայ ելան:

Երբ անցան գետակը, ձիերուն արշաւը արագացուցին:

Երբ աչքէ հեռացան, Պետրոս բարձրաձայն սկսաւ խնդալ:

— Ահա նուէր մը, որ անշուշտ պիտի ուրախացնէ նորապսակ ամուլը և մեր միւս ընկերները:

— Ի՞նչպէս լաւ նուէր, պատասխանեցին միւսները: Հասած էին իրենց քարայրին ստորոտը:

Բոլորը հաւաքուած էին հոն:

Սուրբացի քահանան, որ նախապէս սարսափած էր, արդէն մտերմացած էր բոլոր միւսներուն հետ և անցած ճաշի սեղանին շուրջ, սկսած էր անյադորէն ուտել:

Պետրոս պաշտօնական ձեւով մը մօտեցաւ Արփիարի ու Նուարդի և հանդիսաւոր կերպով մը ըսաւ.

— Ահա մեր նուէրները թագուհիին և թագաւորին, նուէր մը մեր բոլորին կողմէ:

Բոլորը միասին պոռացին.

— Հուրրա:

Վար առին բեռները ձիերէն, բացին և դրին սեղանին վրայ:

Յետոյ նստեցան և սկսան ճաշել:

Ճաշէն յետոյ քահանան կատարեց արարերէն լեզուով պատկազրութիւնը:

Ուրախութիւնը շարունակեց մինչեւ ուշ առնն:

Առաւօտուն երկու երիտասարդներու ընկերակցութեամբ քահանան մեկնեցաւ դէպ ի իր դիւղը:

Սրբիարի և Նուարդի համար կը սկսէր նոր կեանք մը:

Անոնք թէեւ ամսւանացած էին, բայց չէին կրնար ընտանեկան բոյն մը կաշմել:

Ընդհակառակը, ստիպուած էին լեռնէ լեռ թափառիլ, որովհետեւ դամոկլեան սուրի նման կախուած էր իրենց գլխուն ռպանման կամ տարագրութեան սպառնալիքը:

Օրերը կը յաջորդէին իրարու:

Անգործութիւնը հետզհետէ կը նեղէր մերկները, որոնք միշտ ծարաւի էին նոր արկածներու և նոր վրէժխնդրութիւններու:

Իրիկուն մը նստած էին քարայրին մէջ, խորոյկին շուրջը և կը խօսակցէին:

Ընկերներ, խօսք առաւ Արփիար, այսպէս անգործ և ձեռքերնիս ծալած նստելէն ոեւէ օգուտ չկայ: Անհրաժեշտ է որ մենք ծրագիր մը չինենք մեզի համար և ըստ այնմ գործենք:

«Ես մտածում մը ունեցայ, քանի որ այս շրջանին մէջ գրեթէ ոչինչ մնաց ընելիք, փորձ մը ընենք Կովկաս անցնելու:

«Ճիշդ է որ երկար է ճամբան և վտանգալից, բայց մեր կամքը ամէն բանի կրնայ յաղթանակել:

«Եթէ մենք անցնինք Սարբերդ, բաւական դիւրացած կ'ըլլայ գործերնիս:

«Կը մնայ Տէրսիմը անցնիլ, էրզրում հասնելու համար, որուն մօտեցած են Ռուսերը, կ'ըսուի»:

«Անգամ մը որ հասանք մինչեւ ռուսական գիծերը, արդէն կը նշանակէ թէ փրկուած ենք»:

«Տէրսիմի մէջէն անցնելու համար մեծ դժուարութեան մը չենք հանդիպիր»:

«Այդ շրջանի Գիւրտերը թշնամի են թուրքերուն և եթէ քիչ մը դրամ տանք անոնց, մեզի չեն դաշիր և կ'անցնեն ռուսական գիծերը»:

«Երբ հասնինք Կովկաս, կը միանանք կամաւորական շարքերուն և այն ատեն աւելի լայն դործունէութեան ասպարէզ մը կ'ունենանք»:

«Բոլոր խմբապետները անցած են խումբերու գլուխ: Վանի ապստամբութիւնը յաջողութիւնով պսակուած է և էրզրումը զբաղուելու մօտ»:

«Այս բոլորը մեզի թեւեր պիտի տան, ժամ առաջ հասնելու անոնց մօտ»:

Լռեց:

Բոլորը կը մտածէին այն առաջարկին մասին, որ կ'ընէր Արփիար»:

Դժուար և աստիճանադին էր այդ ձեռնարկը, բայց այդ պատճառով իսկ հրապուրիչ:

Չէ՞ որ իրենք բոլորը տուն տեղ չունէին, այլ հալածական, կը թափառէին լեռնէ լեռ, ի՞նչ պիտի վարնային, ի՞նչ կը կորսնցնէին»:

Այս մտածումները անցան բոլորին մտքէն»:

Պետրոս խօսք առաւ ընկերներուն կողմէ»:

— Մենք բոլորս ալ համաձայն ենք քեզի, ըսաւ ան: Նոյն իսկ կը կարծենք որ որքան շուտ շարժինք, այնքան լաւ է, այնքան օգտակար մեզի համար»:

Պատրաստութիւններու սկսան նոյն իրիկունն իսկ»:

Արդէն մեծ բան մը չունէին իրենց հետ»:

Զիերը, հրացանները, ատրճառակները և դաշոյնները»:

Ահա այն բոլոր իրերը, զոր ունէին»:

Կէս գիշերը անցած էր, երբ անոնք փաթթուեցան իրենց վերարկունքներուն մէջ և պառկեցան»:

Հազիւ քառորդ մը անցած էր»:

Յանկարծ դուրսը բազմաթիւ ոտնաձայներ լսուեցան»:

Բոլորը միասին զսպանակէ մղուածի պէս վերցառկեցին և հրացանները առին»:

— Սը'սդ, ոչ մէկ ձայն, ըսաւ Արփիար, ուշադրութիւն ըրէք»:

Յետոյ կամաց կամաց մօտեցաւ քարայրին ելքին և դուրս նայեցաւ»:

Միւսներն ալ լռիկ և անշուկ կը հետեւէին անոր, հրացանները պատրաստ, առաջին նշանին կրակելու համար»:

Բայց զարմանք մը նկարուեցաւ իրենց դէմքին վրայ»:

Տասի չափ ստուերներ կը շարժէին գիշերուան մէջ»:

Անոնք զգուշութիւնով կ'ընէին լեռնէն վար»:

Ովքե՞ր էին անոնք»:

Թուրքե՞ր թէ Հայեր»:

Եթէ Թուրքեր էին, իրենց հագուստները բոլորովին տարբեր էին»:

Անոնք աւելի շատ Զէյթունցի հայ լեռնականներու հագուստներուն կը նմանէին»:

Անհրաժեշտ էր իմանալ թէ ի՞նչ լեզուով կը խօսէին: Արփիար դուրս սողաց քարայրէն և ժայռերուն մէջէն անցնելով գնաց դիւրք բռնել ճամբուն վրայ, ուրկէ պիտի անցնէին գիշերաչրջիկները»:

Մէկ երկու վայրկեան սպասեց:
Վերջապէս երեւան ելան անոնք և խօսակցելով
անցան:

Արփիար ուրախութեան ճիչ մը արձակեց:

Ասոնք թուրքեր չէին:

Կը խօսէին Զէյթունի գաւառաբարբառով:

Արփիարի արձակած զարմանքի աղաղակը լսած էին
անոնք և կանգ առին:

— Մի՛ վախնաք, Հայեր ենք, պոռաց Արփիար
ժայռին ետեւէն դուրս ելլելով և մօտեցաւ անոնց:

Անմիջապէս միւս ընկերներն ալ եկան:

— Ո՛ւրկէ կուգաք, հարցուց Արփիար:

— Մի՛ հարցնե՛ր, օրերով ճամբայ կտրեր ենք:
Զէյթունէն կուգանք:

— Զէյթունէն:

— Այո՛:

— Ի՞նչ վիճակի մէջ է Զէյթունը:

— Զէյթուն ոչ ուս է:

— Ի՞նչպէս:

— Զէյթունը տարադրուեցաւ, միայն մենք բարձ-
րացանք լեռ և կրցանք աղաւթի կոտորածէն:

— Ուրեմն Զէյթունն ալ չգիտցաւ օգտուել պատ-
մութեան դասէն:

— Է՛հ, թո՛ղ, մանրամասնութիւնները երբ իմա-
նաք, ձեր սիրտը հպարտութիւնով, միեւնոյն ժամանակ
խոր թախիծով պիտի լեցուի:

— Անշուշտ յոգնած ըլլալու էք հիմա: Եկե՛ք մեր
քարայրը, յոգնութիւն առէ՛ք և յետոյ կը պատմէք բո-
լոր մանրամասնութիւնները:

Սկսան դէպի քարայրը յառաջանալ:

Ներս մտան և նստեցան գետնին վրայ:

ԶԵՅԹՈՒՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Պաշարումը. — Հայ երիտասարդի մը հերոսու-
թիւնը. — Թնդանօք կը շինեն. — Բանակ-
ցութիւններ. — Անճնատուութիւն.

Երբ բաւական հանգստացան, Զէյթունցիներէն մէկը
Երեմիա, որ անոնց պետը ըլլալ կը թուէր, սկսաւ պատ-
մել Զէյթունի հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը և
անճնատուութիւնը:

— Ամենուր ծանօթ է տարադրութեան հրամանը:

«Նոյն հրամանը փակցուեցաւ նաեւ Զէյթունի եկե-
ղեցիներուն, դպրոցին և կառավարական շէնքին վրայ:

«Ամենուն դէմքին վրայ այդ հրամանին ընթերցումը
ձիծաղ մը միայն առաջացուց:

«Զէյթունը անցեալին մէջ տասնեակ մը պատերազմ-
ներ մղած է Էտհէմ փաշայի հազարաւոր զինուորներուն
դիմադրած է, հիմա ի՞նչպէս կրնար իր լեռները թողուլ,
իր կամքովը:

«Երբ հրամանին լուրը տարածուեցաւ ամբողջ քա-
ղաքին մէջ, անմիջապէս բոլոր իշխանները, կուսակցու-
թիւններու ներկայացուցիչները հաւաքուեցան և խոր-
հուրդ ըրին:

«Ոչ մէկ տարակարծութիւն կար ինքնապաշտպա-
նութեան դիմելու մասին: Զէյթունը կրնար ամիսներով
դիմանալ, բաւականաչափ ռազմամթերք ունէր, պարէնի
կողմէ կը նեղուէր միայն, իր դիրքը հրաշալի էր:

«Շինուած երեք լեռներու մէջտեղը, պաշտպանուած էր ամէն յարձակումի դէմ այդ կողմերէն, կը մնար միայն մէկ կողմը, զոր շատ դիւրաւ կարելի էր ամրացնել: Ինքնապաշտպանութեան որոշումէն անմիջապէս յետոյ լուր դրկուեցաւ բոլոր թաղերու կտրիճներուն, անմիջապէս հաւաքուիլ վանքը: Հաղարէ աւելի երիտասարդներ հաւաքուեցաւ ամէն կողմէ: Մինչ այդ, կառավարական շէնքը գտնուող մէկ քանի տասնեակ ժանտարմաները գայմաքտմին հետ միասին կծիկը դրին:»

«Ամբողջ Զէյթունը Հայերու ձեռքն էր:

«Անմիջապէս վանքին գլուխը քարծրացաւ հայկական դրօշակ մը, վրան խաչով: Յետոյ սկսաւ տենդոտ աշխատութիւն մը: Բոլոր անպաշտպան կէտերուն վրայ խրամներ շինեցինք: Տեղ տեղ պատնէշներ բարձրացուցինք և ամբողջ Զէյթունը անառիկ դիրքի մը վերածեցինք:

«Երկու օր յետոյ պաշարումը սկսաւ: Բազմահազար զինուորներ եկան դիրք բռնել Զէյթունի շուրջը: Ահագին թիւով թուրք զիւղացիներ եկած էին օգնել զինուորներուն: Անոնք իրենց հետ բերած էին ձիեր, էջեր, ջորիներ, որպէսզի Զէյթունը կողպատել յետոյ իրենց զիւղերը տանին այդ աւարները:

«Թուրքերը իրենց հետ բերած էին 4 թնդանօթներ:

«Հինգերորդ օրը կռիւի նշանը տրուեցաւ: Անընդհատ, առանց բռնի մը դադար տալու, թնդանօթները կը ռմբակոծէին: Բարեբաղդաբար նշանառութիւնն լաւ չէր և մեծ կորուստ չէին տար Հայերուն: Հայկական ուժերու հրամանատարները հաստատուած էին վանքին մէջ, ուրկէ կը վարէին ինքնապաշտպանութիւնը:

«Ինքնապաշտպանութեան մարմինն մտահոգութիւնն էր այնպէս վարել գործերը, որ կարելի եղածին չափ

խնայողութիւն ըլլար: Պաշարման տասներորդ օրը բոլոր հրամանատարները հաւաքուած էին վանքին մեծ դահլիճը: Կարեւոր ժողով մը կար: Այդ օրը որոշեցին մէկը դրկել Մարաշ, օգնութիւն ուղկու համար:

«Չորս երիտասարդներ յանձն առեր էին անմիջապէս մեկնել, բայց այդ նորսը մէկ յանձնել ստոյգ մահուան մը, աւելորդ էր: Որոշուեցաւ որ մէկը միայն մեկնէր:

«Այս իրիկուն, բաւ իշխաններէն մէկը, խօսքը ուղղելով մեկնելու պատրաստուող երիտասարդին՝ Օննիկին, օգտուելով մթութենէն՝ կ'անցնէր թրքական գիծը: Երբ հասնիս Մարաշ, կը պատմես բոլորը այնտեղի Հայերուն և օգնութիւն կ'ուզես: Աստուած պահէ քեզի և առաջնորդ ըլլայ:

«Ամէն, պատասխանեցին բոլորը:

«Դուրսը ռմբակոծումը և հրացանաձգութիւնը կը շարունակէր դժոխային կերպով: Երիտասարդը խոստովանեցաւ, հաղորդուեցաւ: Գիշերը գեղեցիկ էր, աստղեր կային, բայց բաւական խիտ էր մութը: Այդ մթութեան մէջ մէկ քանի հոգիներ կը յառաջանային դէպի հայկական խրամները: Մեկնելու պատրաստուող երիտասարդն էր, իր երեք ընկերներով:

«Չէնքերդ քննէ, բաւ անոնց մէկը:

«Չափազանց մութ է և դիւրաւ պիտի կրնաս յաջողիլ:

«Հասան վերջապէս հոն, ուր կը վերջանային հայկական դիրքերը:

«Երթաւ բարով, երթաւ բարով, ըսին ընկերները, Աստուած հետդ ըլլայ:

«Մնաք բարով, պատասխանեց Օննիկ:

«Համբուրուեցան: Յետոյ Օննիկ հրաժեշտի նշան մը ընելով աներեւութացաւ խոր մթութեան մէջ:

«Ճամբան շատ վտանգաւոր էր, որովհետեւ ամէն կողմ դրուած էին թրքական զինուորներ, որոնք պղծութիւն աղմուկէ մը կրնային կասկածել և ձերբակալել զինքը: Այնքան մութ էր, որ տասը քայլ անդին աչք աչքի չէր տեսնուէր: Հետզհետէ Զէյթունը կը կորսուէր, իսկ թրքական զիւները կը մօտենային: Միջոց մը թուլութիւն եկաւ վրան: Վհատեցաւ և մեծածեղ ետ դառնալ, բայց վատասիրտ ըլլալու մտածումը զինքը ետ կեցուց անշուշտ այդ գաղափարէն:

«Ան ուշադրութիւնով կը քալէր, երբ աղմուկ մը լսեց: Գիշերապահ խումբ մը ըլլալու էր: Անմիջապէս փոսի մը մէջ ցատկեց և պահուրտեցաւ: Արդարեւ թուրք զինուորներու խումբ մըն էր որ կ'անցնէր: Զինուորներուն ոտնաձայները հետզհետէ հեռացան: Օննիկ ոտքի ելաւ և սկսաւ առաջ երթալ:

«Ամպերը հետզհետէ կը ծածկէին երկինքը և մութը աւելի կը թանձրանար: Իսկ Օննիկ աւելի և աւելի կը մօտենար թրքական բանակին, որ թաղուած էր քունի մէջ: Ճամբան աւելի և աւելի վտանգաւոր կը դառնար, ատեն ատեն թուրք պահակներ կը տեսնուէին, բայց մութին պատճառով կրնար խուսափել անոնցմէ:

Յանկարծ սեւ ստուեր մը ելաւ դիմացը: Թուրք զինուոր մըն էր որ խօսքը ուղղեց Օննիկի:

«— Հառան, դո՛ւն ես:

«Առանց պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու Օննիկ պատասխանեց:

«— Ես եմ:

«— Ծխոխոտ ունի՞ս:

«— Ունիմ:

«— Քիչ մը տուր ինձի:

«— Ա՛ռ, պատասխանեց Օննիկ:

«Զինուորը մօտեցաւ, բայց յանկարծ երեքաց և

ինկաւ գետին: Օննիկ դաշոյնի հարուածով մը անդիկ աշխարհ դրկած էր զինուորը: Առանց պաղարիւնութիւնը կորսնցնելու Օննիկ շարունակեց իր ճամբան: Թրքական բանակատեղին մէջ տեղ տեղ միայն լոյսեր կը շողային, ինչ որ նշան էր թէ նստած մարդիկ կային: Օննիկ կը ջանար խոյս տալ պահակներէն և լոյսի ճառագայթներէն: Սակայն մութին մէջ չէր կրնար որոշել իր ճամբան, որով, յանկարծ կանգ առաւ:

«Պաշարուած էր: Ինկած էր թուրքերու բանակատեղին մէջտեղը և կացութիւնը վտանգաւոր էր: Ետ չէր կրնար դառնալ և ոչ ալ առաջ երթալ: Կը մնար մէկ միջոց: Բանակին կառքերուն տակէն սողալով դուրս ելլել այդ շրջանակէն: Բանակէն քիչ անդին կար ծառախիտ անտառակ մը, եթէ կարենար ինքզինքը ծառախիտ անտառակէն անցնել, փրկուած կարելի էր համարել: Որոշումը դործադրեց, կամաց կամաց սկսաւ յառաջանալ կառքերուն մէջէն: Չափէն աւելի յուզուած էր, մահուան և կեանքի բոստ մըն էր: Եթէ թուրքերը հասկնային իր ներկայութիւնը, կտոր կտոր կ'ընէին զինքը:

«Ժամերը կը սահէին:

«Վերջապէս հասաւ կառքերուն եզերքը: Բացաստան մը կը բացուէր իր առջեւը, իսկ անկէ անդին անտառը: Ոտքի ելաւ: Սկսաւ վաղել: Քանի կը մօտենար անտառին, այնքան կ'արագացնէր քայլերը: Թուրք բանակը իր հետեւը մնացած էր այլեւս և հետզհետէ կ'անհետանար մութին մէջ: Հասաւ վերջապէս անտառը և կորսուեցաւ խիտ տերեւներուն մէջ: Փրկուած էր: Կրտսերաց անցաւ անտառը և շարունակեց իր ճամբան: Անտառին վերջանալէն յետոյ տեսնուեցաւ նորէն բացատան մը: Այլեւս վտանգի շրջանէն հեռացած կը կարծէր:

Բացասականին ճիշտ մէջտեքը կար մեծ ծառ մը: Օննիկ դէպ ի հոն ուղղուեցաւ, բայց յանկարծ ծառերու ճիւղերէն մարդիկ դուրս ելան և վազեցին դէպ ի Օննիկը:

— Ո՞վ ես, պոռացին անոնք թուրքերէն լեզուով: Լերիւնը ստուցաւ Օննիկի երակներուն մէջ: Խուստ մը թուրքեր, անձրեւին պատճառով ապաստաներ էին ծառին տակ և տեսնելով Օննիկը, յարձակեր էին անոր վրայ: Ահաւոր աղտոյակ մը թնդացուց օդը: Հրացանները կ'որոտային:

«Թուրքերը կատաղօրէն յարձակեցան Օննիկին վրայ, որ ինքզինքը կորսնցուցած, աւլաստանած էր ծառի մը ետեւը և անընդհատ կը կրակէր յարձակողներուն վրայ, որոնց մէկ քանիները ինկան գետին: Թուրքերը աւելի կատղեցան, որ, մէկ հոգի կրնայ այդքանի դէմ դնել և դաշոյնները քաշած առաջ խոյացան: Օննիկ ալ իր դաշոյնը քաշած էր և աչքերը արիւնով լեցուն, հագուստները պատռած, մազերը ցցուած կը կռուէր կատաղօրէն:

— «Եւ՛ Այլահ, կը պոռային Թուրքերը, իրենց անյաջողութենէն մոլեգնած:

— «Զարկէ՛ք, ողջ ողջ բռնեցէք, կը պոռային:

«Կռիւին աղմուկէն թուրք բանակը արթնցած էր և ձիաւոր ու հետեւակ բոլորը կը վազէին տեսնելու համար թէ ի՞նչ կը պատահի: Յանկարծ գնդակ մը զարկաւ անոր աջ թիւին և դաշոյնը ինկաւ ձեռքէն: Ուրիշ գնդակ մը ծակեց անոր վիզը և հերոս երիտասարդը մէկ վայրկեան յետոյ փչեց շուշը, մինչդեռ Թուրքերը դաշոյններով ծակ ծակ կ'ընէին մարմինը այդ հայուն, որ առանձնակ մը Թուրքերու մահուան պատճառ եղեր էր:

«Այս մանրամասնութիւնները լսեցինք յետոյ թուրք գերիէ մը: Օննիկի սպանման լաջորդ առաւօտուն, մէկ

քանի զինուորներ, ամէնէն առաջաւոր զիրքերուն վրայ կը դռնուէին, Յանկարծ մէկը վազելով մօտեցաւ մեզի.

— «Կը տեսնէ՞ք, հոն սա ծառին վրայ երեւցածը:

— «Ի՞նչ կայ:

— «Ծառին վրայ բան մը կը շարժի... Կախուած մարդ մըն է:

— «Այո՛, ստոյգ է, ըսինք բոլորս:

— «Տէր Աստուած, պոռաց յանկած մէկը, Օննիկն է մեր պատգամաւորը:

«Լուր տարածուեցաւ դիրքէ դիրք: Կատաղութիւնը և յուզումը ընդհանուր էր:

— «Վրէ՛ժ կը պոռային Զէյթունցիները, վրէ՛ժ պէտք է լուծել:

«Ոչ մէկ մարդկային ոյժ չէր կրնար կանգնեցնել այդ քաջարի լեռնականները: Բոլորը միասին դուրս խուժեցին դիրքերէն, կուրօրէն կը վազէին դէպ ի ծառը, ազատելու իրենց ընկերոջ՝ անձրուրաց Օննիկին դիակը:

«Լեռ ու ձոր ծածկուեցաւ ծուխով: Կռիւին աղմուկը ահռելի էր. կիներն իսկ խառնուած էին յարձակողներուն, զաւաղաններով, երկաթէ ցողերով զինուած: Թուրքերը չկրցան դիմադրել և չուտով փախուստի դիմեցին: Ահագին թիւով Թուրքեր ջարդուեցան: Վերջապէս հասան այն ծառին մօտ, ուր դիակը կախուած էր, վար առին ծառէն և վերադարձան դէպ ի իրենց դիրքերը:

«Թուրքերը այդ ահռելի նախճիրէն սարսափած, ոչ իսկ փորձ ըրին արգելելու զանոնք, որ տանին դիակը:

«Նոյն իրիկունն իսկ կատարուեցաւ թաղումը: Ահագին բազմութիւն մը եկեր էր վերջին յարգանք մը մատուցանելու հերոսին աճիւններուն: Ներկայ էին բոլոր իշխանները, թաղապետները, Գիշերը խաղաղ և

գեղեցիկ էր: Երբ թաղման կարգը կատարող քահանան սկսաւ «Հայր մեր որ յերկինս ես...» հեծկտուք մը ծայր տուաւ ամբողջ ներկաներուն մէջ: Կուլային բոլորը այր, կին, օեր, տղայ: Այդ մարդիկը, որ չէին գիտեր թէ վաղը ողջ պիտի մնային թէ ոչ, այդ մարդիկը, որոնք մահը արհամարհեցին և կ'արհամարհէին, չէին կրնար զսպել իրենց արցունքները այդ երիտասարդին, գրեթէ պատանիին դիակին առջեւ և իրենց աչքին առջեւ կը պատկերանար անոր անձնուրացութիւնը:

«Բարոյիչը, որ խօսեցաւ, դամբանական մը, գերադանցեց ինքզինքը:

— «Մահ իմացեալ անմահութիւն է»: Այսպէս ըսաւ ան, պատկերացուց այդ համեստ երիտասարդին կեանքը և հերսական վախճանը իր հայրենիքին և իր ժողովուրդին համար: Բոլոր ներկաները մէյ մէկ ափ հող նետեցին: այդ գերեզմանին վրայ, որ կոչուած էր ուխտատեղի մը դառնալու: Մոնիկի եղբրական մահէն յետոյ այլեւս աւելորդ էր մտածել նորէն մէկը զրկելու մասին: Ատիկա պիտի նշանակէր պարսպ տեղը մահուան գերկը զրկել ուրիշներ:

«Թուրքերը հետզհետէ աւելի կը խտացնէին պաշարումը: Թնդանօթները դադար չէին առնել և շարունակ կը ուժակոծէին դիրքերը: Զէյթունը իր ուժերուն ձգուած պարտաւորուած էր իր գոլութեան մասին մտածել: Եւ ահա հայուն հնարամիտ սղին նորէն գործեց: Առտու մը քաղաքին բոլոր արհեստաւորները, ղինադորները, դարբինները վաճառեցին իրենց անոնց խնդիրը:

— «Անհրաժեշտ է թնդանօթ մը շինել Թուրքերուն պատասխանելու համար:

«Բոլոր այդ արհեստաւորները իրարու երես նայե-

ցան: Դժուար գործ էր առաջարկուածը, բայց պարագաներու ստիպման տակ պարտաւոր էին զլուխ հանել:

«Մէկ քանի ամէնէն ճարտար վարպետներուն յանձնեցին այդ գործը: Հինգերորդ օրը թնդանօթը պատրաստ էր: Թէեւ նախնական ձեւով, բայց բաւական լաւ զէնք մը եղած էր: Քահանայ մը օրհնեց թնդանօթը որ երբ առաջին անգամ որոտաց, Թուրքերու մէջ սարսափ և զարմանք առաջ եկաւ: Անոր ռուսներուն տարափին տակ կ'իյնային բաղմաթիւ Թուրքեր, որոնք կարծելով որ Հայերը թնդանօթ չունին, թնդանօթին դէմ պաշտպանուելու համար դիրքեր շինած չէին:

«Կուրը շարունակուեցաւ տակաւին օրերով, բայց կացութիւնը հետզհետէ յուսահատական դարձաւ: Թուրքերը կը մտածէին այնպէս ընել որ Զէյթունցիները անձնատուր ըլլան անօթութենէն ոտիպուած, ատոր համար ալ շատ չէին ածապարեր:

«Յանկարծ առաւօտ մը սպիտակ դրօշակ պարզած մէկը մօտեցաւ հայկական դիրքերուն. բանաճնաց մըն էր անիկա: Հրացանի կրակը դադրեցուցին Զէյթունցիները և երկու հոգի դացին, կապեցին բանաճնացին աչքերը և բերին հայկական դիրքերուն մէջ:

— «Ի՞նչ կուզես, հարցուց դիրքին խմբապետը:

«— Իշխաններու ժողովին տարէք զիս, ըսելիք ունիմ:

«— Մեղի ըսէ, մենք կը հաղորդենք անոնց:

«— Ոչ, շատ կարեւոր է, պէտք է անձամբ տեսնեմ, յայտարարեց մարդը:

«Ստիպուեցան վաճառեցին տանիլ, ուր իշխանները հաւաքուած էին և կը խորհէին թէ ի՞նչ պէտք է ընել: Երբ այդ կապկպուած մարդը մոտեցին ժողովասրահէն ներս, իշխաններէն մէկը հարցուց:

«— Ո՞վ է ափկա

«— Թուրքերուն կողմէ եկած եմ կ'ըսէ: Կարեւոր քսելիքներ ունի եղեր:

«— Սա նամակը յանձնեցին ինծի թուրքերը, ձեզի տալու համար:

«Ժողովին քարտադարը բացաւ նամակը և կարգաց հետեւեալ գրութիւնը:

«Ձէյթունցիներ՝, ալսքան օրէ ի վեր ձեր դիմադրութիւնը ինծի հիացում պատճառեց: Օսմանեան փառապանծ փառիչահին շնորհովը, եթէ կռիւր դադրեցնէք, ձեզի չպիտի դպինք: Տեղափոխութեան հրամանը չպիտի գործադրուի, ձեր կեանքը, ինչքը, պատիւը անվնաս պիտի մնայ, պայմանով որ զէնքերը յանձնէք: Բայց եթէ 48 ժամուան մէջ անմիջապէս զէնքերը վարչչնէք, Ստամբուլ հրամանով քարի վրայ չպիտի մնայ Ձէյթունի մէջ, ամբողջ քաղաքը պիտի աւերեմ և ձեզի երախայէն մինչեւ զառամած ծերունին չպիտի կրնայ աղափիլ իմ ահեղ բարկութենէս: Եթէ կը սիրէք ձեր բնական քնքերուն կեանքը, հպատակեցէք կառավարութեան և փրկուած պիտի ըլլաք:

Հրահանգսար՝ Թէվֆիդ.

Խոր լռութեան մը մէջ կարդացուեցաւ այս նամակը, երբ յանկարծ քարտադարը դառնալով ժողովականներուն, ըսաւ.

«— Յաւելուածական մաս մըն ալ կայ, մտիկ ըրէք:

«Անմիջապէս զէնքերը յանձնեցէք և հպատակեցէք օսմ. բարեխնամ կառավարութեան, թէ ձե՛ր և թէ ուրիշ վայրերու հայութեան կեանքը փրկելու համար: Մենք կ'երաշխաւորենք որ ոչ մէկուն չի թիւ պիտի արկունի»:

«Այդ յաւելուածին տակը ստորագրած էին Հալէպի

գերման հիւպատոսը և հայ ծանօթ անձնաւորութիւններ որոնց դատապարտութեան վճիռը պիտի տայ պատմութիւնը:

«— Երբէ՛ք, գոչեցին մէկ քանինները, երբէք չենք կրնար զէնքերը յանձնել:

«— Ձեզի հետ համամիտ պիտի ըլլայի, ըսաւ մէկը, եթէ բաւականաչափ զէնք և պարէն ունենայինք, ըսաւ ծերունի մը, բայց դժբաղդաբար այդ երկուքն ալ ըսպառելու մօտ են գրեթէ: Գանի մը օրէն ոչ փամփուշտ, ալ ալ ուտելիք պիտի մնայ և այն ատեն մեզի սպասող ճակատագիրը աւելի տհաճի պիտի ըլլայ...»

«Կանգ առաւ ծերունին, մտալ և ճշդուած, մինչգետ մէկ քանի հոգիներ կը մրմնջէին.

«— Ծիշդ է...»

«Խոր և երկար լռութիւն մը տիրեց սրահին մէջ, որուն դրան առջեւ կը սպասէր բանագնացը, նամակին պատասխանը ստանալու համար: Վերջապէս ներկաներէն մէկը խզեց լռութիւնը.

«— Կանչենք թուր կռուողները և անոնց հարծիքը հարցնենք:

«— Այո՛, այո՛. թող անոնք որոշեն թէ ի՞նչ պէտք է ընել:

«Բիշ վերջը բոլոր զանգակները սկսան հնչել: Դիւքերուն վրայ մնացին միայն անոնք, որոնց ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր. մինչդեռ միւսները հաւաքուեցան վանքին մեծ հրապարակը: Ժողովականներէն մէկը ելաւ և պարզեց կացութիւնը:

«— Ապարդիւն է շարունակել կռիւր, երբ փամփուշտ չկայ, երբ ուտելիք չկայ: Յանձնենք զէնքերը: Գերման հիւպատոսը կ'ապահովցնէ որ բան մը չպիտի պատահի, հայ երեւելիներ ալ ստորագրած են:

«Ոչ ոք պատասխան տուաւ, ոչ մէկը կրնար հաշտուիլ անձնատուր ըլլալու դադափարին հետ: Սակայն լռելեայն կը հասկցուէր թէ չկար ուրիշ միջոց: Անոնք հաւատ կ'ընծայէին զերման հիւպատոսին խօսքին, իբրեւ քաղաքակրթուած եւրոպացի: Չէին յիշեր թէ այդ պոռնիկ եւրոպան քանի քանի անգամներ խափեր էր հայ ժողովուրդը:

«Որոշուեցաւ վերջապէս որ անձնատուր ըլլայ Զէյթունը: «Զէյթունը անձնատուր... արծիւներու բոյնը քանդուա՛ծ»:

«— Երբէ՛ք... յայտարարեցին այն մէկ քանի երիտասարդները միայն, որոնք ներկայ են հոս:

«Նոյն օրն իսկ, անոնք որ անձնատուութեան կողմնակի չէին, առին իրենց զէնքերը, առին փամփուշտներ և մեկնեցան, մինչդեռ բանադնացը կը տանէր անձնատուութեան լուրը: Մենք այդ հեռացողներուն մէջն էինք: Նոյն իրիկունն իսկ թուրքերը մտեր էին Զէյթուն: Մնացեալը յայտնի է ձեզի...»

Պատմող երիտասարդը չկրցաւ շարունակել իր խօսքը, արցունքները՝ բարկութեան արցունքները կը խեղդէին զինքը և կանգ առաւ:

Բոլորին զէմքը մոայլած էր: Բանակներու սարսափ ազդող Զէյթունը ոչ եւս էր: Կարելի՞ էր երեւակայել առկէ մեծ հարուած մը հայութեան համար, կարելի՞ էր հաշտուիլ այդ մտքին հետ:

— Այո՛, շարունակեց պատմողը, թուրքերը նոյն իրիկունն իսկ մտեր են Զէյթուն, հաւաքեր են զէնքերը և տուեր տարագրութեան հրամանը: Ուրուեր էին Զէյթունցիները, բայց ճար չկար: Տարագրութեան ճամբան և աքսորը եղաւ վերջակէտը այս հերոսամարտին և ողբերգութեան:

Լռեց:

Արշալոյսը ծագելու վրայ էր: Մթնշաղին մէջ գաղտագողի մէկ քանի արցունքներ կ'երեւային բոլորին դէմքին վրայ: Ատելութիւնը և վրէժը կ'եռար բոլորին սրտին մէջ:

— Տէ՛ր Աստուած, բաւական չէ՞ այսքան հերոսութիւն, մարտիրոսութիւն և ժողովանք: Ի՞նչ մեղք է գործեր այս ժողովուրդը ամէն վայրկեան Գողգոթան բարձրանալու և խաչուելու համար: Չպիտի դայ վերջապէս յարութեան օրը:

Այսպէս կը մտածէին բոլորը, մինչդեռ արեւուն առաջին ճառագայթները թափանցելով քարայրէն ներս կը սթափեցնէին այս ընկճուած երիտասարդները իրենց անհուն վիշտէն:

ՀԵՏԱՊՆԴՈՒՄ

ձգնաժամային ռուպէներ.— Հալածական.—
Փոսիք մէջ.— Օգնութեան կը հասնին

Մէկ քանի օր բացարձակապէս անհրաժեշտ էր, որպէսզի կազդուութիւն Զէյթունի փախստական լեռնորդիները:

Այդ մէկ քանի օրը սակայն պարապ չանցուցին: Քննեցին այն ծրագիրը, զոր պատրաստեր էին Արփիար և իր ընկերները խորհեցան զայն գործադրելու մասին:

Առանց ժամանակ կորսնցնելու պիտի անցնէին Ուր-

բերդ, ուրկէ բարձրանալով Տէրսիմ պիտի երթային միանալ ուղղակի Ռուսերուն և հայ կամաւորներուն, որոնք գրաւելէ յետոյ Վանը, կը սպառնային արդէն Էրզրումին: Խուժը բաւական ստուարացեր էր, մօտաւորապէս քսան հոգի: Բայց այդքան բազմութիւնով ճամբորդել վտանգաւոր ըլլալուն, որոշեցին բաժնուիլ երեք խումբի: Առաջին խումբը պիտի մեկնէր առաւօտուն Զէյթունցի հրամանատարին ղեկավարութեան տակ, Երկրորդ խումբը հրամանատարութեամբ Պետրոսի, պիտի մեկնէր մէկ քանի ժամ յետոյ, իսկ Արփիար ու Նուարդ է'ն վերջը պիտի մեկնէին Կապեռնիկի և Կարօի ընկերակցութեամբ:

Երեք խումբերը պիտի միանային իրարու մէկ օրուան ճամբայ հեռու տեղ մը, ուր թրքական զինուորներու կայաններէն բաւական հեռու կը գտնուէր:

Մեկնեցան խումբերը իրենց որսչեալ ժամուն: Երեկոյեան ճամբայ ելաւ Արփիարի խումբը: Ամբողջ գիշերը և յաջորդ օրը գացին և երեկոյեան դէմ հասան անտառ մը, որ կը տարածուէր բաւական հեռունները:

Կապեռնիկ, որ Կիլիկեցի էր, լաւ կը ճանչնար այդ շրջանները:

— Մէկ քանի ժամէն, այս անտառին լինցած տեղը պիտի հանդիպինք մինէ առաջ մեկնած ընկերներուն, Գանլը Կէչիտ կոչուած տեղը, ըսաւ ան:

Լուսինը կը բարձրանար հորիզոնին վրայ և կը լուսաւորէր շրջակայքը, խորհրդաւոր երեւոյթ մը տալով անտառին:

— Առ ի՞նչ է ըսաւ յանկարծ Նուարդ:

— Գայլեր, կը փախչին:

Արդարեւ ծառերուն մէջտեղէն երկու գայլերու շուքը սահեցաւ և կորսուեցաւ:

— Ահա երրորդ մըն ալ, չորրորդ մըն ալ:

— Ո՛չ, գայլեր չեն անոնք, եղջիւրունք են:

— Ի՞նչ տարօրինակ է, փոխանակ եղջիւրունքը փախչելու գայլերէն զանոնք կը հալածեն:

— Վտանգ մը կայ հոս:

Արագացնենք ձիերու ընթացքը:

Ձիերը խթանեցին և քառասմբակ սկսան արշաւել:

— Գէշ նշան ըսաւ յանկարծ Կապեռնիկ, քանի որ գազանները իրենց որջերէն կ'ելլեն և կը փախչին, ատիկա նշան է թէ մէկէն վախ ունին:

— Որո՞նք կրնան ըլլալ ատոնք:

— Զինուորներ:

— Թժժրք զինուորներ:

— Հաւանաբար:

— Եթէ այդպէս է, փախչինք: Անշուշտ մեր վրայ պիտի յարձակին:

— Գայլերուն ետեւէն անտառ մանենք:

— Անկարելի է: Թէեւ կ'ազատինք առժամապէս բայց նորէն կը հասնին մեր ետեւէն:

— Վայ անպիտան... Սակայն գայլերը միշտ բանալներու ետեւէ կ'երթան և երբեք առջեւէն:

— Այո՛ և անոնք որ բանակին կողքերը կը զետնուին, ետեւ կ'անցնին, իսկ անոնք որ դիմացը կը գտնուին, կը փախչին:

— Կը տեսնես... կարծես երկրորդ լուսին մը կը ծագի...

— Տէր Աստուած, ի՞նչ է ատիկա:

— Սըստ, Թժժրքերն են, կամաց խօսէ:

— Եթէ անտառը անցնինք, աղատուած կ'ըլլանք:

— Ո՛չ անտառէն յետոյ գալտ մը կայ, իսկ նորէն անտառ մը: Անգամ մը այդ անտառը հասնինք, ամէն բան վերջացած կ'ըլլայ:

Մտրակեցին ձիերը և լուռ սրարչաւ սկսան կտրել անտառը: Մտռերը հետզհետէ կը ճօսրանային:

— Երգում ըրէ Արփիար, ըսաւ Նուարդ, երբէք զիս օղջ չպիտի ձգես Թուրքերուն ձեռքը:

— Կ'երգնում, որքան ատեն որ օղջ եմ, սչ ոք կրնայ քու մազիդ մէկ թելին դաշիլ:

Շուտով հասան դաշտին մէջ: Իրենց ընկերներ պիտի սպասէին միւս անտառին մէջ: Դաշտին կէսը հաղիւ հասեր էին, երբ Արփիար պոռաց.

— Նայեցէ՛ք... կը տեսնէք:

— Այո՛, կը տեսնեմ, պատասխանեց Կոպեռ, մացառներ, ձիւղեր:

— Որոնք կը շարժին սակայն: Թուրքերն են, կը հալածեն մեզի:

Արագօրէն կը մօտենային անտառին: Սակայն Թուրքերն ալ հետզհետէ հօղ կը շահէին և լուսնի լուսին տակ անոնց ստուերները կը հասնէին մինչև մեր փախըստականները:

Յանկարծ լսուեցաւ աղաղակ մը.

— Այլա՛ն, ալլա՛ն:

Թուրքերը կ'ոռնային և կ'ողելորէին իրենց ձիերը.

— Զիս սահեցաւ, պոռաց յանկարծ ձիաւորներէն մէկը:

— Վնաս չունի, վնաս չունի, յառա՛ջ միշտ, պոռաց Արփիար: Կը մտածէր ստկայն, թէ եթէ յոգնած ձիերը աւելի առաջ չերթային, Թուրքերը պիտի հասնէին և բոլորը գերի պիտի բռնուէին:

— Զիս սայթաքեցաւ, լսուեցաւ երկրորդ անգամ:

— Փոյթ չէ, յառաջ, պատասխանեց Արփիար:

Վերջապէս հասան անտառ և մտան ծառերուն մէջ: Սակայն արդէն Թուրքերը հաղիւ հարիւր քայլ հեռու էին իրենցմէ:

Արփիար վճռական որոշում մը տուաւ:

Դարձաւ միւս ընկերներուն և ըսաւ.

— Դուք և Նուարդը փախէք: Մենք Կոպեռնիկի հետ հոս պիտի մնանք:

Անոնք մեկնեցան, իսկ իրենք զիրք բռնեցին ծառի մը ետեւը և ծածկուեցան խիտ մացառներուն տակ:

Թուրքերու ձիերուն ոտնաձայնը կը մօտենար և կ'արձագանդէր անտառին մէջ:

— Եկան շնչաց Արփիար, երեք հօգի են և ուղղակի մեր վրայ կուգան:

Հաղիւ տառը քայլի բացուածք մը մնացեր էր իրենց և անոնց միջև, յանկարծ հրացանի երեք հարուած լսուեցաւ և երեք Թուրքեր ինկան ձիերէն:

— Շուտ, փախչինք պոռաց Արփիար:

Նետուեցան ձիերուն վրայ և առաջ սլացան:

Միւս Թուրքերը հասնելով իրենց ընկերներուն դիակներուն մօտ, կանգ առին սարսուփած: 20 հօգիի չափ հաւաքուեցան հոն և նորէն սկսան հետապնդումի, բայց այս անգամ խմբովին:

Հրացանի գնդակ մը սուլելով անցաւ: Երկրորդ մը, երրորդ մը յաջորդեցին անոնց, որոնք գրեթէ քսուելով կ'անցնէին.

Հաղիւ քիչ մը առաջ գացած էին, յանկարծ Կոպեռնիկի ձին սահեցաւ և ճաթելով ինկաւ:

Արփիար ալ կեցուց իր ձին, վար ցատկեց և Կոպեռնիկի հետ մտան անտառին խորը:

Բայց Թուրքերը տեսան այս շարժումը և իրենք ա ձիերէն իջնելով սկսան հալածել փախստականները:

Իսկական հալածանք մը սկսաւ: Մտռերուն ձիւղերը, մացառները կը ճանկրտէին երիտասարդներուն երեսները: Արիւնլուայ եղած էին անոնք: Կը վազէին, կը սողային, կը ցատկէին և արիւն քրտինքը մտած էին:

Յանկարծ Կոպեռնիկ ճիշ մը արձակեց :

— Ի՞նչ պատահեցաւ , հարցուց Արփիար :

— Փոսի մը մէջ ինկայ , այլեւս ուժասպառ եմ ,
չեմ կրնար ճախրաւ շարունակել , դուն փախիւր :

Մականյն Արփիար ալ ցատկեց փոսին մէջ և ձեռ-
քովը փակելով ընկերով բերանը , ցած ձախով , գրկիւ
փոփախով բաւաւ :

— Լուս , թերեւս չտեսնեն մեզի և անցնին երթան :
Նուշներին բռնած սպասեցին :

Տաղնապալից բոպէներ կ'անցնէին : Մահը իրենց
գլխուն վերեւ կը սաւառներ , բայց միւսնոյն անոն ա-
զատութիւնը իրենց մօտ էր :

Յանկարծ թուրք մը ինկաւ փոսին մէջ , բայց ճիշ
մը հանելու ժամանակ չուենցած Արփիար մէկ հարուա-
ծով ոպանեց զայն :

Մէկ քանի անձկալից բոպէներ անցան : Թուրքերը
կայծքարով լոյս կ'ընէին և կը խուզարկէին շրջակայ-
քը , Հայերը գտնելու համար :

Հետզհետէ կը մօտենային փոսին , զինուորներէն
մէկը կայծքարը դարկաւ և փոսին մէջ տեսաւ երկու
Հայերը , որոնք կը պատրաստուէին իրենց կեանքը սուղի
ծախել :

— Հոս եկէք , կեալուորները հոս...

Չկրցաւ նախադասութիւնը աւարտել , հրացանի
պայթում մը լսուեցաւ և սպաննուած թուրքը ինկաւ
փոսին մէջ :

Ոսնաձայներ լսուեցաւ , միւս թուրքերը լսելով
հրացանին ձայնը կը վազէին այդ կողմը :

Այս բոլորը տեղի ունեցած էր մէկ քանի երկվայր-
կեանի մէջ : Արփիար և Կոպեռնիկ իրենց վերջին վայր-
կեանը հասած կը կարէին երբ մէկէնիմէկ համադարկ

մը լսուեցաւ : Համադարկներուն լաջորդեց աղաղակ մը .

— Յառա՛ջ :

— Ալլա՛հ , ալլա՛հ , փէտայիները... լսուեցաւ
թուրքերուն կողմէ , որոնք ձգելով Արփիարին ու Կո-
պեռնիկը , ետ դարձան նոր թշնամիներուն դիմագրա-
րաւելու :

Առաջին հրացանաձգութեան յաջորդեցին ուրիշներ :
Աղաղակներ , հանդիւններ , ցաւի ճիչեր կը լսուէին :

Արփիար և ընկերը կծկտած փոսին մէջ , վայրկեան
մը չհասկցան թէ ինչ կը պատահի :

— Մերիննե՛րը , մերիննե՛րը , պոռայ Արփիար :

Մէկ վայրկեան յետոյ մեր երկու երիտասարդները
փոսին եղերքն էին և անընդհաւ կը կրակէին թուրքե-
րուն վրայ :

Այս անակնկալ յարձակումէն սարսափած թուրքերը
խառն ի խուռն փախուստ տուին , բայց իրենցմէ մէկ
քանին միայն կրցաւ տղատուիլ , մինչդեռ շատ մը դիակ-
ներ ինկած ճամբուն վրայ :

Յողթանակը շահուած էր առանց կորուստի :

Քիչ յետոյ այդ նախճիրը վերջ դտած էր և անտառը
իր նախկին լուսթիւնը ստացած , մինչդեռ լուսինը կը
բարձրանար ծառերուն գազաթները լուսաւորելով և ցո-
լացնելով իր լոյսը պատերազմի դաշտին վրայ :

Քիչ յետոյ Արփիար և Կոպեռնիկ ալ միացան միւս-
ներուն : Բոլորը հոն էին , Նուարդն ալ հոն էր :

Ահա՛ թէ ինչ պատահած էր :

Երբ Նուարդ և միւս ընկերները բաժնուելով Ար-
փիարէն սրարչաւ հեռացեր էին , քիչ անդին անտառին
մէջը հանդիպեր էին իրենց ընկերներուն : Առանց ժա-
մանակ կորսնցնելու բացատրելէ յետոյ պատահածը ,
բոլորը միասին վազեր էին օգնելու երկու երիտասարդ-

ներուն, որոնք այդ բուսական մահու կենաց կռիւ մը կը մղէին:

Մնացեալը յայտնի է: Ոչ ոք պակօած էր իրենցմէ, միայն Նուարդ Թեթեւ սկրզուք մը ստացած էր Թեւէն:

Գիշեր մը Տաւրոսի լեռներուն մէջ խուժ մը սուռջ կ'երթար: Անոնք բոլորը զինուած էին թրքական հրաշտաններով և հեծեալ: Ինչպէս որ ընթերցողը կրցաւ հասկնալ, մեր Հայերն էին, որոնք արդէն ձեռնարկած էին Կովկաս հասնելու իրենց ծրագիրը գլուխ հանել:

Կ'ընտրէին ընդհանրապէս սովորական ճամբաներէն հեռու վայրեր, որպէս զի հանդիպումներ չունենան թուրք զինուորներու կամ զինուորներու ջոկատներուն:

Վերջապէս բլուրներու շարքը ձգելով, բաց դաշտին մէջ ելան: Լուսինն արծաթափայլ ճառագայթները կը լուսաւորէր չրջակայքը:

Ձմեռ էր, ամբողջ համայնապատկերը ծածկուած ձիւնով և ձիւրը դժուարութիւնով առաջ կ'երթային:

Երբ հասան դաշտին մէջ, բոլորը միասին վար իջան, օրովհետեւ հետզհետէ ցուրտը կը խստանար եւ կը վախճային պաղ առնելէ: Ձիւրէն մէկուն վրայ բեռցուած էր պաշար և տիկ մը օղի:

Կանգ առին և իրենցմէ մէկը դնաց օղիին տիկը բերաւ և մէյմէկ քիչ տուաւ ամէնուն, որպէսզի տաքնան: Բոլորը յօգնած երեւոյթ մը ունէին. Արդարեւ կը ձիւղարէին երկու օրէ ի վեր:

Վերջին յարձակումէն յետոյ, զոր Թուրքերը ըրեր էին և որուն իբր արդիւնք բոլոր Թուրքերը ջարդուեր էին, այդ կռիւէն յետոյ առանց դադար առնելու շարունակէր էին ճամբանին, ժամ առաջ Բաքերդ հասնելու համար: Ճամբան հանդիպեր էին յարագրեալներու կառաւաններուն:

Անպատմելի տառապանքը յաճախ ընդվզեցուցեր էր զիրենք, յարձակեր էին, բայց իրենց ամբողջ գործը քանի մը թուրք սպաննելէն անդին չէր անցած:

Ուր կրնային տանիլ այդքան հայերը: Կ'ազատէին զանոնք, բայց չէին կրնար մինչև վերջը անոնց պաշտպանութեան հոգը իրենց վրայ առնել. եւ թուրք ժամտարմաները սպաննելէ յետոյ կը շարունակէին իրենց ճամբան, բաղդին ձգելով զանոնք:

Քիչ վերջը հասան Կիբճի մը առջեւ:

Ահեղատեսիլ երեւոյթ մը ունէր:

Երկու կողմը տալառաքներ, անմատչելի ժայռեր, որոնք վարի գազաններու, զանազան կենդանիներու որջեր էին: Հոս ու հոն ժայռի կտորներ զիշերուտն մը թուրքեան մէջ մարդկային կերպարանքներ ունէին:

Գիշեր առնն անկէ անցնիլ վտանգաւոր էր, որովհետեւ երկու հոգին, պահուելու ժայռերուն ետին, կրնային ընաջինջ ընել ամբողջ գումարտակ մը:

Մտան քարայրներէն մէկուն մէջ: Յուրաքանչեւ սոսկալի էր, անմիջապէս Փասի ճիւղեր կտրեցին և խօշոր խարոյկ մը պատրաստելով, վառեցին:

Ենթահիւ անոր քիչ յետոյ բաւական տաքցած էին եւ իրենց հագուստները չորցած: Մէյմէկ կտոր բան կերան և իրենց վերադիւններուն մէջ փաթթուելով պառկեցան:

ԿԱԼԱՆԱԻՈՐ

Պետրոս կը ձերբակալուի ախոռին մէջ.—
Դիմագրութիւնը.— Ընկերները կը հասնին:

Կէս գիշերին Պետրոս արթնցաւ քունէն: Կը մտէր: Ոտքի ելաւ, քանի մը շարժումներ ըրաւ տաքնալու համար և դուրս գնաց քարայրէն:

— Սնդամ մը երթամ շրջակայքը դիտել, ըսաւ մտաքովը, թէեւ կարենամ ուէ բան մը գտնել և մեկ եցաւ:

Հետք առաւ միայն ատրճանակը, իսկ հրացանը ձեռքէն ընկերներուն մօտը, որոնք կը շարունակէին քնանալ:

Բաւական հեռացաւ քարայրէն, բայց յանկարծ զգաց որ անկարող է ճամբան շարունակել:

Կորսուած և խրած էր ձիւներուն մէջը և առանց ուրիշի մը օգնութեան փրկութիւն չկար իրեն համար:

Երբեք մահուան մօտենալը այդքան սարսուռ չէր պատճառած իրեն: Գտնուել էր բազմաթիւ կռիւներու մէջ, գրեթէ անփառ ազատեր էր, բայց հիմա, հող, ձիւներուն մէջտեղը անարդ մահ մը կը սպասէր իրեն:

Իր դիակը ագռաւներու և գայլերու կեր պիտի ըլլար, մինչդեռ ինք կրիտասարդ էր տակաւին և ճամբայ կար իր առջեւը զօր պէտք էր արդիւնաւոր դարձնել:

Մէկէն իմէկ գաղափարները իրաի խառնուեցան, թմրութիւն մը պատեց զինքը, բայց նոյն միջոցին ահաւելի մղձաւանջ մը սկսաւ ճնշել:

Երագին մէջ կը կարծէր որ ահաւոր ճիւղներ կուրծքին վրայ նստեր էին, ձեռքերն ու ոտքերը կը կապեն: Աղաղակներ ու քրքիջներ կը լսէր, յետոյ կարծեց որ սատանաներու խումբ մը պար կը դառնար իր շուրջը: Ոմանք, ձեռքերէն, ոմանք ոտքերէն, ոմանք մազերէն բռնեցին և կատաղի վաղքով մը զինքը կը ասնէին անդունդը:

Ահաւելի ճիւղ մը արձակեց և նուաղեցաւ: Երբ վերջապէս աչքերը բացաւ, զարմացած՝ չորս կողմը նայեցաւ: Ուր կը գտնուէր, Հեազհետէ աչքերը մութին վարժուեցան, ըթին գարկաւ աղբերու հոտը և հասկցաւ որ ախոռի մը մէջ կը գտնուի:

Ահա՛ թէ ի՞նչ պատահած էր:

Երբ ձիւնին մէջ հետզհետէ սառելու թմրութիւնը զինքը կը պատէր, թուրք պահակախումբ մը հանդիպած էր անոր: Անմիջապէս կապեր էին զինքը և փոխադրեր իրենց բանակատեղին: Թմրութեան մէջ իր վրայ ճնշող մղձաւանջը ուրիշ բան չէր բայց եթէ իրականութիւն մը և այդ իրականութեան վերջակէտը կը գրուէր ահա հող:

Ուրեմն գերի ինկած էր: Մէկ մահէն, սառելու մահէն ազատած էր, ուրիշ մահով մը, աւելի անոյի մահով մը, թշնամիներուն կողմէ չարաչար մահով մը սպաննուելու համար:

Կռնակի վրայ պառկած էր, ձեռքերը և ոտքերը կապուած, զուգադիպութիւնով մը թուրքերը զինքը կապելով մօտեցեր էին զէնքը առնել:

— Կոցութիւնս քէշ է մտածեյ Պետրոս:

Բայց դուռը բացուեցաւ և երկու զինուորներու ընկերակցութիւնով սպայ մը ներս մտաւ: Պետրոսի սարսափը աւելցաւ, որովհետեւ այն սպան, որ հիմա

հոգ կը գտնուէր, իր ծառայած ամէլէ թաղուերին ըսպան էր:

— Դո՛ւն ես Պետրոս, հարցուց սպան, կէս հեգնական, կէս բարկացող շեշտով մը:

Պետրոս պատասխան չտուաւ, մինչդեռ սպան հրաման տուաւ որ լապտերը աւելի մօտ բերուի:

— Հա՛, դուն ես եղեր: Հայ չէթէ, ֆէտայի դարձեր ես, ապրի՛ս: Քեզի կը սորվեցնեմ բանակէն փախչիլ և հայ չէթէներուն միանալ:

Պետրոս կը շարունակէր լռել և արհամարհական ակնարկ մը նետեց դէպ ի ուղան:

— Վաղը առտու, արշալոյսին այս խայրնը ծառէն պիտի կախէք, հասկցա՞ք, հարցուց սպան զինուորներուն դառնալով:

Զինուորները զլիով նշան ըրին թէ հասկցած են:

Սակայն Պետրոսին լռութիւնը կը կատուեցնէր սպան, որ նորէն դառնալով դէպ ի Պետրոսը ըսաւ:

— Ի՞նչ գործ ունէիր հոն, ընկերներդ ո՛ւր էին, եթէ ըսես, այն ատեն քու կեանքդ կը շնորհեմ:

Պետրոսի գոյնը նետեց, մռնչիւն մը արձակեց և սլոռաց:

— Սպաննէ՛ դիս, բայց չես կրնար իմ բերնէս փօսք առնել:

Սպան կատաղօրէն քաշեց դաշոյնը, բռնեց Պետրոսի գլուխը և դաշոյնը մօտեցուց վիզին զայն կտրելու համար, բայց յանկարծ կեցաւ, դաշոյնը տեղը դրաւ և ըսաւ.

— Ո՛չ, կախազանը լաւագոյն է անոր համար: Վաղը առտու կը տեսնուինք:

Դուրս ելան ախոռէն շառաւիմամբ գոցելով դուռը և բանտարկեալը մնաց մութին մէջ: Սակայն լուսնի

լոյս ըլլալուն, ախոռին տանիքէն քիչ մը լոյս կը թափանցէր: Պետրոսի աչքերն ալ մութին վարժուելով կըրցաւ տեսնել թէ ախոռը պարապ էր:

Դուրսէն ձայներ կը լսուէին, ինչ որ ցոյց կուտար թէ բաւական թիւով թուրք զինուորներ կային և պահակներ դրուած են չորս կողմը:

Պետրոսը, ինչպէս որ քանիցս տեսանք ասկէ առաջ, դիւրաւ յուսահատող չէր, բնականաւոր ամենահեղ պարագաներուն մէջ շնորհիւ իր հնարամտութեանը կը գտնէր ելք մը նեղ կացութենէն ազատուիլ: Իր առաջին մտածումը եղաւ ճար մը գտնել, ազատելու համար կապանքներէն, ասկէ յետոյ գլուխն էր մնացեալը: Բաւական մտածեց: Զուտնը այնքան ամուր կերպով կապուած էր, որ միօին մէջ կը մտնէր և կ'արիւնոտէր: Որքան ճիգ ըրաւ, որքան գալարուեցաւ չկրցաւ իր ձեռքերէն մէկը գոնէ աղատել, որպէսզի կարենայ քակել իր կապանքները:

Արիւն քրտինք մտած էր: Սկսաւ գետնին վրայ քաշկրտել և դէպի պատը գողալ, հոն տեսած էր գամ մը: Ահագին աշխատանքէ մը յետոյ կըրցաւ վերջապէս հասնիլ գամին մօտ:

Վեր վերցուց երկու ոտքերը չուանը դրաւ գամին վրայ և սկսաւ զայն քսքսել, մաշեցնելու համար:

Ստիպուած էր չափազանց կամաց գործել, որպէսզի գուրտէն չիմանային և արգելք չըլլային իրեն: Վերջապէս մօտաւորապէս մէկ ժամուան տքնաջան աչքատանքէ մը յետոյ երկու ոտքերը աղատ էին:

Ոտքի ելաւ: Ուրախութիւնը տնտանիքէն էր, թէեւ տակաւին մահը հեռացած չէր: Միայն թէ քիչ առաջ ոչխարի նման կրնային մօրթել գինքը, այժմ ձեռքերը ազատ էին, կրնար ինքնապաշտպանութիւն մը ընել,

Չորս կողմէն զինուորներ սկսան գալ և հաւաքուիլ այն արտուին դիմաց, ուր կը դառնուէր Պետրոս:

Յանկարծ տառնապետ մը դուրս ելաւ խրճիթէ մը և յամբ քայլերով եկաւ զինուորներուն քով, քանի մը հրամաններ տուաւ պահակներուն և ե՛լաւ կեցաւ արտուին դէմն առջեւ:

— Էյ, գիշերը լաւ հսկեցի՞ք:

— Այո՛, բայց արդէն յոգնած ենք և քնանալ կ'ուզենք:

— Լա՛ւ, հիմա կը փոխեմ և ուրիշ պահակներ կը շրջեմ: Բանտարկեալը ներսն է:

— Անշուշտ, սատկած ըլլալու է, որովհետեւ ձայն ձոյն չհաներ կեալուրը:

— Դացէ՛ք նայեցէ՛ք և տեսէ՛ք թէ ի՞նչ վիճակի մէջ է:

— Ան յիշատէս, ըսին քանի մը զինուորներ և ուղղուեցան դէպի արտու:

Պետրոս պահուրանցաւ անմիջապէս, երբ լսեց դրան ձոնչելը և զինուորներուն ներս մտնելը:

Սիրտը ուժգին կը բարախէր: Մէկ ձեռքով սեղմած էր ատրճանակը, իսկ միւսով լախար: Հաղիւ լոյսը ներս թափանցած ըլլալուն, զինուորները չկրցան տեսնել Պետրոսը:

— Ո՛ւր մտեր է, ըսաւ անոնցմէ մէկը:

— Լոյս մը վառէ, Հասա՛ն, պոռաց մէկը, որ անկէն մը դացած կը փնտռուէր Պետրոսը:

— Է՛յ կեալուր, ո՛ւր ես:

Պետրոս պատասխան չէր տար:

Մէկը վազելով դնաց և լապտեր մը բերաւ:

Յանկարծ բոլորը մէկ զարմացական աղաղակ մը արձակեցին:

— Ձկա՛յ... փախեր է:

Լուր շրջեցին տառնապետին, որ աճապարանքով ներս մտաւ:

— Տառնապետ...:

— Ի՞նչ կայ, հարցուց այս վերջինը:

— Ձկայ մտրդը:

— Ի՞նչ...:

— Ձկայ, աներեւոյթ եղեր է...:

— Անկարելի է, ո՛ւրկէ փախած պիտի ըլլայ: Գիշերը մինչեւ առաւօտ չհսկեցիք:

— Այո՛, վայրկեան մը իսկ չքնացանք:

— Ո՛ւր դացած կրնայ ըլլալ ուրեմն:

Բոլորը լռեցին շուարած:

— Փախած չկրնար ըլլալ, որովհետեւ զինուորներէն շատերը արթուն էին և անպատճառ կը տեսնային եթէ փախէր:

— Անշուշտ...:

— Ամէն կողմ լաւ մը նայեցէ՛ք, բայց աղմուկ մի հանէ՛ք, որպէսզի սպան չարթննայ, թէ չէ ամբողջ կատաղութիւնը կը թափէ մեր վրայ:

Չինուորները շարունակեցին պրպտել, տակնուվրայ ըրին աղբը, բայց չգտան:

Յանկարծ տառնապետը հարցուց:

— Յարդանոցին մէջ նայեցա՞ք:

— Ո՛չ...:

— Ինչո՛ւ չի նայեցաք, անմիջապէս թող մէկը հոն ալ նայի:

— Բայց ի՞նչպէս կրնար ելլել, քանի որ կապուած էր:

— Կրնայ կապերը քակած ըլլալ...:

Չինուորները կ'երթային կուգային:

— Ո՛ւր է սանդուխը :
 — Սանդուղ մը բերէ՞ք :
 — Չկայ սանդուղ :
 — Գիւղէն հատ մը բերէ՞ք :
 — Ախոռին մէջ կար , ի՞նչ եղաւ :
 — Տանիքը ելէ՞ք և անկէ իջէ՞ք յարդանոց :
 — Անկարելի է , տանիքին վրայ չեղուիր , կը փլի՞ :
 — Անպիտանը սանդուղը վեր քաշէր է :
 — Է՛յ , Հայու լախտ , սանդուղը վար իջեցո՛ւր :
 պոռաց զինուոր մը :

— Վերջ ի վերջոյ մեր ձեռքը պիտի իյնաս , պա-
 րապ տեղը մի՛ յոգնեցներ մեզի :

Պետրոս չէր պատասխանէր բայց կեցած էր , նման
 այն դազանին , որ կը սպասէ պահո ըսած , որսին վրայ
 յարձակելու համար : Լախտը պատրաստ բռնած էր ա-
 ռաջին վեր ելլողին գլխուն իջեցնելու համար : Չէր
 գործածեր ատրճանակը , փամփուշտները խնայելու և
 է՛ն վերջին վայրկեանին զանոնք օգտագործելու համար :

Ախոռը լեցած էր թուրք զինուորներով , սրոնք
 անուր հայհոյութիւններ կը թափէին Հայուն գլխուն :

Վերջապէս բերին սանդուղը , Չինուորներէն մէկը
 սկսաւ վեր բարձրանալ :

— Ուշադրութիւն բրէ՛ , Հասան , քեզի վար չնետէ :
 — Եթէ մօտին ծայրովն իսկ դպչի ինծի , գիտէ թէ
 ի՞նչ փորձանք կու գայ գլխուն :

Բաւական մօտեցած էր զինուորը , մէկ կողմէն ալ
 կը մուտար քթին տակէն :

— Կը տեսնես թէ ի՞նչ կը նշանակէ թուրքերուն
 հետ խաղի ելլել , բզիկ բզիկ պիտի ընեմ քեզի , մի՛
 փորձեր փախչիլ , որովհետեւ տեղ չկայ , ո՛ւրիշ կարե-
 նաս կծկիլ...

Բայց խօսքը չկրցաւ աւարտել Պետրոս լախտը
 փակցուց զինուորին գլխուն , որ առանց ճիշ մը իսկ
 արձակելու ինկաւ գետին մեռած :

— Ա՛հ , անպիտաննե՛ր , ոճրագործնե՛ր , սկսաւ պո-
 ռալ անիկա : Դուք կը կարծէք որ դիւրաւ կրնաք զիս
 սպաննել : Մինչեւ տասը թուրքեր չղրկեմ ճէննէթ ,
 դուք չէք կրնար զիս ձեռք անցնել : Եկէ՛ք , եկէ՛ք ,
 որպէսզի ձեր ալ բերնին չափը տամ :

— Կրակ տանք աստուին , պոռաց մէկը :

— Բոլորդ մէկահզ վեր ելէ՞ք , հրամայեց ծեր դա-
 ղախ մը : Դիւրսինդ յարդով ծածկեցէք և այնպէս յար-
 ձակեցէք :

Է՛ն տռաջ ինք վեր ելաւ , իրեն հետեւեցան երկու
 ուրիշներ ալ , բայց զիտապառտ ինկան Պետրոսի լախտի
 հարուածներուն տակ : Ան միեւնոյն ժամանակ ամէն
 տեսակ լուտանքներ կը թափէր թուրքերուն :

Յանկարծ դուռը բացուեցաւ և սպան , անկողնէն
 նոր ելած , փրփրած ներս ինկաւ :

— Տանիքէ՛ն , տանիքէ՛ն , պոռաց ան : Վար առէ՞ք
 տանիքը , ողջ ողջ բանեցէ՞ք զինքը :

— Ա՛հ , սրիկա , պոռաց Պետրոս : Զիս կախել կը
 հրահայեա հա՛ , եկուր հոս , որպէսզի դատդ տամ : Եթէ
 քաջ ես , սանդուղին վեր ելիր , զինուորներով չըջա-
 պատուած դիւրին է հրահաններ տալ :

Խօսքը հազիւ ուշադրած պայթիւն մը լուեցաւ :
 Պետրոսն էր , որ իր ատրճանակովը կը կրակէր սպա-
 սին վրայ :

Դժբաղդարար գնդակը փրկեցաւ :

Նորէն կրակեց և մէկ քանի զինուորներ ինկան ,
 մըլանները աճապաբանքով հեռացան աստուին և հաւաք-
 ուեցան դրան առջեւ :

— Կրակի տուէ՛ք ախոռը, հրամայեց սպան, բար-
կաւթենէն կաս կարմիր:

Անմիջապէս մէկ քանի գինուորներ դացին քովի
ախոռը, ձիերը դուրս հանելու և կրակի տալու համար:
Յարդի դէպեր բերին և սկսան զիգել ախոռին շրջակայ-
քը: Սակայն այն վայրկեանին, որ կրակ պիտի տային,
դուրըր գոռում գոչում մը սկսաւ:

— Զա՛րկ, մի՛ խնայեր...

— Օգնու՛թի՛ւն, օգնու՛թի՛ւն...

Պետրոս ականջները սրեց, Աղմուկը կը շատնար,
լսուեցաւ հրացանաձգութեան և վիրաւորներու աղա-
ղակները:

— Ի՞նչ կայ, ըսաւ Պետրոս և գլուխը դուրս հա-
նեց տանիքէն:

Ուրախութեան ձի մը լսուեցաւ:

— Ընկերներս են:

Առելի խառնուրդ մը տեղի կ'ունենար: Թուրքերը
կը յաղթուէին: Կ'իյնային Հայերու հալածանքներուն
տակ: Քսանը յիսուսին դէմ էին, բայց Թուրքերը անա-
կընկալ եկած ըլլալով չէին կրնար ինքզինքնին պաշտ-
պանել:

Շատերը զէնք չունէին, ուրիշներ զէնքերնին նե-
տելով փախչել կը փորձէին, որովհետեւ սարսափը ա-
նոնց կտրովը անդամալուծած էր:

— Կրցողը թող ազատի լսուեցաւ յանկարծ:

Բոլոր Թուրքերը փախուստի դիմեցին, ոմանք
ձիերով, ոմանք հետիոտն, բայց ոչ մէկը կրցաւ փախ-
չել, որովհետեւ ձիաւոր հայերը յարձակեցան անոնց
վրայ և բոլորը սպաննեցին: Սպան ձիու մը վրայ նետ-
ուած կը փախչէր: Արփիար սրարչաւ ոկսաւ զայն հե-
տապնդել:

Բաց դաշտին մէջ յանկարծ կանգ առաւ սպան,
եւ դարձաւ և ուզեց սուրով հարուած մը տալ Արփիարի
գլխուն, բայց ատրճանակի գնչակով մը Արփիար գետին
տապալեց դայն: Մինչ այդ Պետրոս ախոռին տանիքին
վրայէն վար իջած և իր ընկերներուն հետ միասին կը
կռուէր Թուրքերուն հետ: Վերջացաւ կռիւը Հայերու
յաղթանակով: Ոչ մէկ Թուրք ազատեր էր: Սպիտակ
ձիւնը կարմրած էր անոնց արիւնով:

Քիչ վերջը բոլոր Հայերը հաւաքուեցան: Ոչ մէկ
վիրաւոր կամ մեռեալ կար, բացի մէկ քանի փոքր սը-
ղուքներէ: Հաշուեցին որ սպաննուածներուն թիւը ձիւդ
46 էր, բացի սպայէն և Պետրոսի սպաննածներէն: Ա-
հագին աւար մըն ալ ձեռք անցուցած էին: Հրացաններ
փամփուշտ, ատրճանակ, սուին և զանազան ուտե-
լիքներ: Ասին պէտք եղածը և ճամբայ ելան: Ծանա-
պարհին վրայ Արփիար պատմեց թէ ի՛նչպէս գտած էին
Պետրոսի հետքը:

— Արչալոյսը ծագած չէր, երբ նշմարեցինք քու
բացակայութիւնդ: Անմիջապէս մէկ երկու հոգի զրկե-
ցինք, որպէսզի քու հետքերուդ հետեւի: Քիչ յետոյ
վերադարձան, ըսելով թէ մթութեան պատճառով ոչինչ
կը տեսնուի: Ստիպուեցանք սպասել մինչեւ առտու:
Հազիւ արչալոյսը ծագած էր, ամբողջ խուժով ճամբայ
եկանք: Դիւերը ձիւնած չըլլալով, կրցանք որոշակի
տեսնել քու ոտքիդ հետքերը ձիւնին մէջ, հետեւեցանք
անոնք: Յանկարծ տեսանք որ ոտքի հետքերը շատցած
են: Հասցեանք: Անշուշտ թրքական պահակախումբի մը
հանդիպելով անոնց ձեռքը ինկած էիր: Արագացուցինք
ձիերու ընթացքը և հասանք ձիւդ այս թրքական կա-
յանէն քիչ անդին: Ոտքին հետքերը դէպ ի հոն կ'եր-
թային և կարծես մենք ալ բնագոգորէն կը զգայինք թէ

անոնց ձեռքը խնկած ես: Մնա՛յնապէս կազմեցինք մեր ծրագիրը: Երկու խումբի բաժնուեցանք, երկու կողմէ յարձակելու և Թուրքերը անակնկալի բերելու համար: Երբ ամէն մէկ խումբ բռնեց իրեն համար որոշուած դիրքը սրարչաւ առաջ նետուեցանք: Թուրքերը հազիւ նշմարեցին մեր դալը, երբ փայլակի նման խուժեցինք անոնց վրայ և սկսանք անխնայ կոտորել: Մնացածը քեզի յայտնի է:

Պետրոս շնորհակալութիւն յայտնեց իրեն եղած այդ անակնկալ օգնութեան համար և շարունակեցին ճամբանին գէպի խորքերդ:

Ճամբուն վրայ տեսան հարիւրաւոր լուած գիւղեր: Մեծ մասը հայկական էին, որոնց բնակչութիւնը բռնի տարագրուած էր գէպի Միջագետք:

Օրերը կը յաջորդէին իրարու: Վերջապէս երեկոյեան մը դէմ հեռուն, փռիւն մէջ ծբարուած տեսնուեցաւ խարբերդը, նախկին հայկական այդ քաղաքը, որուն մէջ այժմ արդէն համբանքով Հայեր միայն մնացեր էին:

Յուզում մը պատեց երիտասարդները, յիշելով ամբողջ անցեալը այդ քաղաքին, որ խաւարին մէջ փալլող փարոս մըն էր, իբրեւ մէկը մաքի կեդրոններէն գաւառի հայկական կեանքին մէջ:

Քաղաքին ամբողջ հայկական մասը գրեթէ աւերուած էր, դպրոց, եկեղեցի կամ փլցուած էին և կամ թէ վերածուած էին թրքա՛ն հաստատութիւններու:

Երբ քաղաքին բաւական մօտեցան, որոշեցին կանգ առնել և մտածել թէ ինչպէ՞ս կրնային մտնել քաղաք և կամ բանակցութիւններու սկսիլ հոն գտնուող հաղուադիւտ Հայերու հետ:

Խմբովին չէին կրնար մտնել, որովհետեւ կասկած

կ'առաջացնէր ատիկա: Ի վերջոյ որոշեցին որ իրենցմէ մէկը միայն քաղաք երթայ, իբրեւ Թուրք գիւղացի և հոն հարցնէ փնտռէ թէ Հայեր կա՞ն, ի՞նչ վիճակի մէջ, սրբան յոյս կարելի է դնել անոնց վրայ:

— Ո՞վ պիտի երթայ, հարցուց տղոցմէն մէկը:

— Նորէն ախէնէն յարմարը Պետրոսն է, յայտարարեց Արփիար, իբրեւ լաւ թրքագէտ:

Պետրոս համաձայնեցաւ երթալ: Արդէն մեծ դժուարութիւն մը չէր զգար ատոր համար: Նոյն օրն իսկ գէպի քաղաք վերադարձող կարաւտնի մը խառնուելով աննշմարելիօրէն քաղաք մտաւ և գնաց սոճարան մը, տեղեկութիւն քաղելու համար:

Իսկ միւս ընկերները կրցածուն չափ հեռացան քաղաքէն և գացին տեղաւորուել ալիպիսի տեղ մը, ուր ուշադրութիւն չէին գրաւեր:

Մէկ քանի օրեր անցաւ օպատումի մէջ: Պետրոս չէր վերադառնար, իսկ իր ընկերները մտահոգուել կը սկսէին, մանաւանդ որ իրենց պաշարն ալ հատնելու վրայ էր:

Հինգերորդ օրը միայն վերադարձաւ Պետրոս:

ՄԱՅԱՓՈՐՁ ՄԵ ԷՆՎԵՐԻ ԴԵՍ

Մէկ հայ՝ մէկ ոսկի.— Էնվերի գալուստը.—
Կոխ.— Էնվեր խոյս կուսայ.

Երբ Պետրոս վերադարձաւ, մանրամասնօրէն պատմեց իր գործունէութեան արդիւնքը:

— Քաղաքին մէջ մէկ քանի տասնեակ արհեստաւոր Հայեր միայն մնացած են, անոնք ալ իսլամացած: Ասոնցմէ զատ, կան երկու երեք հարիւրի չափ կիներ և որբեր:

«Երբ քաղաք գացի, երկար փնտռութիւնքներէ վերջ գտայ քիւրտ մը, աէրսիմցի, որուն միակ գործն է Հայեր փախցնել Տէրսիմ, ուր չի կրնար հասնիլ թուրք կառավարական իշխանութիւնը: Քիւրտերը փախցնելով այդ Հայերը, մէկ նպատակ միայն ունին, դրամ վաստակիլ:

«Արդարեւ Կովկասի Հայերը ընկերութիւն մը կազմեր են և «մէկ հայ՝ մէկ ոսկի» անունով հանգանակութիւն կը կատարեն: Քիւրտերը հայ մը աղատելու և զանիկա Տէրսիմէն Կովկասի Հայերուն ձեռքը յանձնելու համար կը ստանան մէկ ոսկի հնչուն դրամ:

«Արդ, այս քիւրտը յանձն կ'առնէ մեզի անցնել Տէրսիմէն, պայմանով որ մեր բոլոր զէնքերը, ինչպէս նաև քովերնիս գտնուած դրամը պիտի յանձնենք անոր, իսկ յետոյ, երբ մեզի տանի մինչեւ ուստական

բանակը, պիտի առնէ մէկ հնչուն ոսկի դրամ իւրաքանչիւրիս համար»:

Բոլորը համամիա գտնուեցան և արդէն ուրիշ ճար մը չկար:

Որոշուեցաւ որ երեք օր յետոյ քիւրտը պիտի գար, ամէն պատրաստութիւն տեսած և պիտի մեկնէին:

Այդ երեք օրուան ընթացքին կատարուեցաւ զէպք մը, որ մինչեւ հիմա անձանթ մնացած է, բայց որ մեծ հետեւանքներ պիտի ունենար, եթէ տարբեր արգիւնքի մը հետեւ ըլլար:

Առաւօտ մը մեր փախստականները դարանի մօտ ինն ճամբուն եզերքը և կը կը սպասէին օրսի մը:

Յանկարծ հեռուէն յուեցաւ քառասմբակ արշաւող ձիու մը սանաձայնը: Շուտ մը բոլորը պահուրտեցան մէկ մէկ քարի ետեւ և սպասեցին: Հինգ վայրկեան յետոյ հեռուէն տեսնուեցաւ ձիաւորը, որ թուրք զինուոր մըն էր: Արվիար հրամայեց իր ընկերներուն չկրակել, իսկ ինք հրաշարի նշանադրութիւնով մը կրակեց և սպանեց զինուորին ձին, որ ինկաւ:

Անմիջապէս 5 հոգի զէպի զինուորը վազեցին և գերի բռնեցին զայն:

— Ուր կ'երթայիք այսպէս աճապարանքով, հարցուց Արփիար:

Զինուորը տեսնելով այդ զինուած կեաւուրները, սորոսփահար եղած էր, հասկցած էր, որ մօտեցած էր իր վախճանը և կը դողար:

— Գործի մը համար քաղաք կ'երթայիք:

— Ի՞նչ գործի:

Զինուորը չպատասխանեց, բայց նոյն միջոցին Արփիարի մէկ նշանով տասը հրացաններու փողերը ուղղուեցան զէպի զինուորը: Շարժում մը ըրաւ ան, ուր զելով յայտնել թէ պիտի խօսի:

— Մէկ ժամ յետոյ Լինվէր փաշան պիտի անցնի հասկէ, Խարբերդ երթալու համար, ուր կարեւոր գործեր ունի:

Զարմացումը նկարուեցաւ բոլորին դէմքին վրայ:

— Իրեն հետ քանի՞ հոգի պիտի գտնուի:

— Իր ամբողջ շքախումբը, այսինքն չորս սպայ և 18 զինուոր:

— Զիով թէ օթոմօպիլով պիտի անցի անիկա:

— Զիով պիտի անցնի: Ինձի պարտւեալ կանուխին տրուած է երթալ լուր տալ վալիին, որպէս զի պէտք եղած պատրաստութիւնները տեսնէ:

— Կապեցէք այս մարդը, բայց չըլլայ որ իր մէկ մագին թելին դպիք, հրամայեց Արփիար:

Յետոյ անմիջապէս քովը կանչեց խումբին գլխաւորները ու ըսաւ.

— Մեկնելէ առաջ այս անիծեալ երկրէն, պիտի կրնանք մեծագոյն վրէժ մըն ալ լուծել, անաւակալ կերպով եթէ գերի բռնենք Լինվէր փաշան: Իմ կարծիքով առիկա դժուար չէ: Եթէ Լինվէրի շքախումբը բաղկացած է 20—30 հոգիէ, նոյնքան մըն ալ մենք ենք: Լինվէր փաշա մը գերի բռնելու և կամ սպաննելու պարագան բաւական պիտի դովազնէ մեր սրտերը: Օ՛հ ուրեմն, գործի:

Որոշեցին այն գիրքերը զոր պիտի բռնէին: Քաղաքէն բաւական հեռու ըլլալուն, կռուին աղմուկը մինչեւ հոն չէր երթար:

Զորս հոգիի մասնաւորաբար պաշտօն յանձնուեցաւ: յարպէս զի ուշադրութիւն ընեն որ ու է զինուոր կամ սպայ չկրնայ փախչիլ և քաղաք երթալ, ու կռիւին մասին տեղեկութիւններ տալ:

Մեկնենք ալ զանազան գիրքեր բռնեցին և սպասեցին:

Մէկ երկու ժամ յետոյ հեռուէն տեսնուեցաւ փոշիի ամպ մը.

Վերջապէս ձիաւորներու խումբը սկսաւ մօտենալ:

Ամէնէն առջեւէն կ'երթային չորս ձիաւոր զինուորներ, հրացանները պատրաստ բռնած, անոնցմէ առաջ քայլ ետին սպաններու խումբ մը:

Հայերէն ոչ ոք կը ճանչնար Լինվէրը, բայց դատելով այն յարգանքէն, որ ցոյց կուտային սպաններէն միոյն հանդէպ, հասկցան թէ որն է Լինվէրը:

Արփիար հրամայեց էր չսպաննել Լինվէրը: Ան կուգէր գերի բռնել զայն:

Յանկարծ ուղիչի մը ձայն լսուեցաւ և քսան հրացաններ միասին սկսան որոտալ:

Շփոթութիւն մը ինկաւ թուրքերուն միջեւ, բայց անմիջապէս օգտուելով հողին անհարթութիւններէն մէկ մէկ գիրք բռնեցին և սկսան պատասխանել:

Միայն Լինվէր, որ որքան անգուշ, նոյնքան վախկոտ էր, դատեց կացութիւնը և բժրոնեց թէ այդ պայմաններուն մէջ լաղթութեանը վերջ ի վերջոյ պիտի պատկանի թշնամիին: Առանց բոպէ մը իսկ կորսնցնելու չմտածեց ինքնապաշտպանութեան մասին, մտրակեց ձին և ուղացաւ:

Որքան ձեռքէ կը փախչէր: Մէկ քանի հոգիներ փորձեցին խոյանալ անոր ետեւէն, բայց թուրքերը կռահելով առիկա, սկսան կրակել, պաշտպանելու համար իրենց պետին փախուստը:

Կռիւը շարունակուեցաւ կէս ժամի չափ եւս, մինչեւ հեռուն, փոշիի ամպերուն մէջ կ'աներեւութանար Լինվէր, զո՞հ այնքան աժան աղատած ըլլալուն ստոյգ մահէ մը:

Կռիւի դաշտին վրայ ոչ մէկ ողջ թուրք մնացած

էր, բայց Հայերն ալ ունեցեր էին երեք սպաննուած:

Այսպէս անգամ մըն ալ էնվէր խոյս կուտար Հայուն վրէժխնդրութենէն:

Երբ էնվէր հասաւ քաղաք, գնաց ուղղակի զինանոսարկան հրամանատարին մօտ, յայտնեց իր ինքնութիւնը և ջոկատ մը զինուորի գլուխ անցած վերադարձաւ կռիւի վայրը, ուր թուրքերու դիակները միայն գտաւ:

Հայերը արդէն հեռացած էին և քաջուած իրենց որջերը:

ԴԵՊԻ ՏԵՐՍԻՍ

Տաժանելի անցք մը. — Զիւնեբու մէջ կորսուած. — Փրկութիւն

Նախապէս սրտուած օրը քիւրտ առաջնորդը եկաւ Հայերուն մօտ ընկերակցութեամբ քիւրտ ջոքեպաններու:

Հայերը պատրաստ էին մեկնելու համար:

Քիւրտը ամէնէն առաջ ասաւ զէնքերը և իր ընկերներուն օգնութիւնով ծրարեց զանոնք ու բեռցօղջ ջորիներուն վրայ:

Հայերը թէեւ դժուարութիւնով լատնուեցան իրենց սիրելի զէնքերէն, բայց ստիպուած էին, որովհետեւ ճար չկար:

Անոնք միայն սա վստահութիւնը ունէին թէ Տէր-սիւսի քիւրտը երբ կը խօստանայ ու է բան, իր կեանքին գնովը զայն գլուխ կը հանէ: Որքան ատեն որ քիւրտը ողջ էր, Հայերը ապահով կրնային ըլլալ թէ իրենց ու է վտանգ չէր սպառնար:

Երբ բոլոր պատրաստութիւնները տեսնուեցան, քիւրտը ջորիներէն մէկուն վրայէն վար առաւ կապոցներ, որոնց մէջէն հանեց քիւրտի բազմաթիւ հագուստներ: Քիչ յետոյ բոլորովին քիւրտերու նման ծալտուած այդ կրիտասարդները ճամբայ կ'իյնային դէպի Տէրսիմ, որոնց ետեւը կը սպասէր իրենց փրկութեան և թերեւս փառքի և վրէժի նոր օրեր:

Տաժանելի էր ճամբորդութիւնը ձիւներուն մէջէն, որոնք կը հասնէին փախստականներուն մինչեւ ծունկերը: Ատկէ զատ կուրացնող ձիւնախառն փոթորիկը արգելք կ'ըլլար անոնց շնու առաջ երթալ և ժամ առաջ հասնիլ իրենց նպատակակէտին:

Իրիկուան մօտ անցան թրքական պահականոցի մը առջեւէն:

Առաջնորդ քիւրտը անմիջապէս մօտեցաւ պահակին, քանի մը խօսք ըրաւ անոր և ձեռքը նուէր մը դնելով, անցաւ Հայերու հետ միասին: Մէկ երկու ժամուան ճամբորդութենէ մը յետոյ հասան վերջապէս քրդական գիւղ մը:

Որովհետեւ քիւրտը բաւական շատ շահ մը ունեցած էր Հայերէն, քսան ձի, հրացաններ, հագուստներ ևն., մասնաւոր համակրական վերաբերում մը ցոյց կուտար անոնց հանդէպ: Ատոր համար ալ հիւրընկալեց գիւղապետին տունը, ուր գիւղական լաւ ճաշ մը անոնց ոյժ աւուաւ աւելի երկար ճամբորդութեան մը համար:

Առաւօտուն չափ կանուխ բոլոր խումբը հաւաք-
ուած էր և ճամբայ ելաւ դէպի Տէրսիմի խորհրդ:

Այս տաժանելի ճամբորդութիւնը օրեր տեւեց:

Երբեմն պատահեցաւ որ քիչ փնացեր կորսուէին
ձիւներուն մէջ: Ենթարկուեցան գայլի յարձակումներու
բայց կրցան անվտանգ անցնիլ այդ բոլորէն:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Վերջապէս հասան Տէրսիմի գլխաւոր իւղերէն
մէկը, ուր կը կենար աշիրէթին պետը:

Քիւրտ առաջնորդը միւսներէն բաժնուելով գնաց
աշիրէթապետին քով և յայտնեց թէ նոր Հայեր եկած
են, որոնք կուզեն անցնիլ ուստիւրուն կողմը:

Մինչ այդ, մեծ եղաւ հայ փախստականներուն
զարմանքը, երբ տեսան այդ գիւղին մէջ բազմա-
թիւ հայ երիտասարդներ, որոնք Խարբերդէն ու շրջա-
կաններէն փախած և ապաստանած էին Տէրսիմ:

— Քիւրտերը մեզի հետ չափ լաւ կը վարուին,
յայտարարեց մէկը: Այս կողմերը թուրքերը մեծ թոյժ
մը հունին, բացի անուանական իշխանութենէ: Ամբողջ
Տէրսիմի մէջ հազիւ քանի մը տասնեակ ժամտարմա-
նէր կան, որոնք իրենց կաշիին մառին կը վախճան և
ս և է բանի չեն մտածեր:

— Ի՞նչ կերպով ուստիւկան բանակ կ'անցնիք,
հարցուց նոր հասած երիտասարդներէն մէկը:

— Կովկասի Հայերուն կողմէ երբեմն պատուի-
րակներ կուզան հոս, անոնք մէկ ոսկիի փոխարէն մէկ
հայ կ'ազատեն: Քիւրտերը զանոնք կ'առաջնորդեն
մինչեւ ուստիւկան գիծերը և դրամը ստանալէ յետոյ կը
վերադառնան իրենց աեղերը: Այդպէսով մեզմէ առաջ
մօտաւորապէս 500 երիտասարդներ արդէն մեկնեցան
և ձենք ալ կը սպասենք մեր կարգին, երթալու համար:

Երկու շաբաթի չափ հայ երիտասարդները մնացին այդ քիւրտերուն մէջ, որոնք իրենց հանգէպ ունեցան բարեացակամ վերաբերում մը:

Քիւրտերը անոնց զանազան աշխատանքներ ընել կուտային ի փոխարէն իրենց կերած հացին, բայց միշտ մարդասիրաբար կը վարուէին անոնց հետ:

Վերջապէս եկաւ հայ ներկայացուցիչը:

Անիկա իրեն հետ բերած էր յիսուսն ոսկի, աղա-տելու համար յիսուսն Հայեր:

Յաջորդ օրն իսկ ամէն ինչ պատրաստ էր:

Հայերու կարաւանը ճամբայ ելաւ դէպի ուսական գիծերը:

Այդ ամբողջ ուղևորականին ընթացքին նուարդ ծպտուած վիճակի մէջ էր, որովհետեւ իր կին ըլլալը եթէ յայտնի ըլլար, կրնար փորձանք մը գալ իր գըլ-խուն:

Դէպի ուսական գիծերը ճամբորդութիւննին ալ բաւական դժուար եղաւ:

Յուրեւեմ ու պարտադարձ հասան կիրճի մը առջեւ, ուր կը վերջանար քիւրտերու տիրապետութիւնը:

Այդտեղ Հայերու կողմէ մէկը ճերմակ դրօշակ պարողած գնաց դէպի ուսական խրամները, յայտնեց իրողութիւնը և յիսուսն հայերը անվտանգ հասան հոն:

Որքան մեծ եղաւ իրենց ուրախութիւնը և յու-զումը երբ հանդիպեցան հայ կամաւորներու, որոնք առաջաւոր գիրքերու վրայ պահակ կը սպասէին:

Փրկուած էին այլ եւս և իրենց առջեւ կը պար-դուէր գործունէութեան նոր ուղի մը:

Այսպէսով վերջացաւ Արփիարի հերոսական գոր-ծունէութեան առաջին շրջանը:

Անիկա Պուլկարիայէն մինչեւ Կովկաս իր մէջը մարմնաւորեց ցեղին վրէժի հողին և իրաւամբ արժանի էր հերոս կոչուելու:

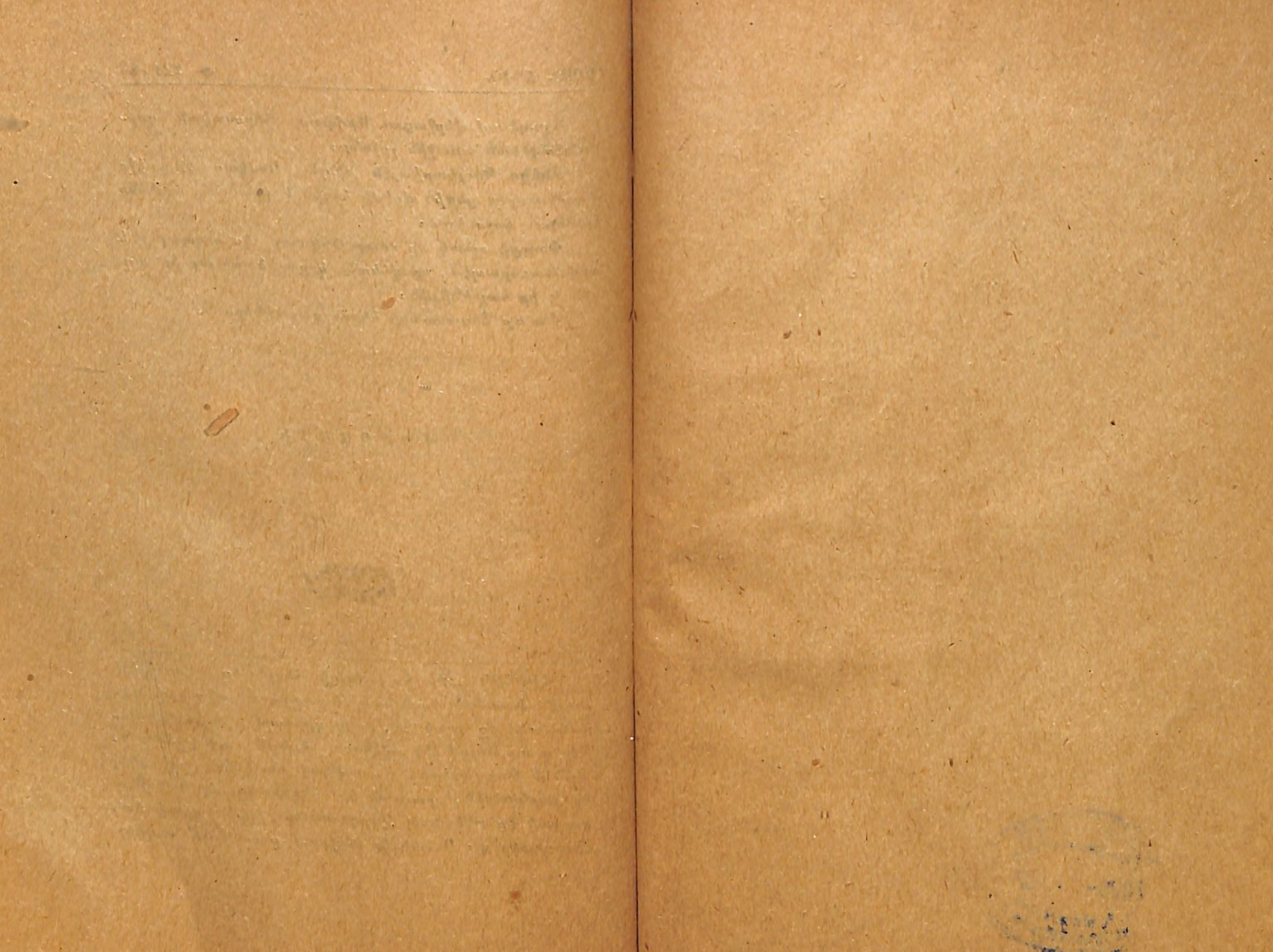
Փառքի պսակ մը անոր ճակատը կը զարդարէր և արժանաւորապէս, որովհետեւ կրցաւ ծառայել իր ազ-գին և իր հայրենիքին:

Փառք Հայաստանի հերոս զաւակներուն:

Վ Ե Ր Զ Ա Յ Ա Ի

ՎՐԻՊԱՆ. — Գր իս յարգելի հեղինակը Ըսլահիէյի մասին պատմած ժամանակ Զարդարեան անունով դե-րակատար մը գրած էր, բայց գրաչարին երեւակայու-թիւնը կարծելով թէ ամէնուս ծանօթ գրավաճառ Պ. Վահան Զարդարեանն է, ուղեւոր անակնկալ մը ընել իր բարեկամին, սրադրած էր հեղինակը և ծանօթա-ցուցած էր անծանօթ Զարդարեանը իբրեւ գրավաճառ Զարդարեանը: Ուստի կը խնդրուի ըստ այնմ սւղղել:

ԳԻՆ 75 ՂՐԸ.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0357604

54456